

DAMAGE BOOK

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

**TEXT LITE
WITHIN THE
BOOK ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192517

UNIVERSAL
LIBRARY

कै० विष्णुशास्त्री-चिपळणकरकृत निबंधमालेंतील
वाङ्मय-विषयक निबंध.

भाग पहिला.

- १ भाषादूषण. २ लेखनशुद्धि. ३ भाषापद्धति.
४ घाचन. ५ भाषान्तर. ६ विद्वत्त्व आणि
कवित्व. ७ ग्रंथांवर टीका.

हे

भाषेचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी
चित्रशाळेच्या व्यवस्थापकांनी निराळे छापून
प्रसिद्ध केले.

शके १८४१ - सन १९२३

आवृत्ति दुसरी

किंमत १२ आणे.

प्रकाशक व मुद्रकः--शंकर नरहर जोशी, ' चित्रशाळा '
प्रेस, १०२६ सदाशिव पेठ, पुणे शहर.

भाषादूषण.

अहो कष्टं साऽपि प्रतिदिनमधोऽधः प्रविशति ।

भर्तृहीर.

(१) विषयोपक्षेप. (२) दूषणाचें स्वरूप. (३) त्यांचीं कारणें. (४) त्याचा प्रचार. (५) इंग्रजांचा व आमचा आपापल्या भाषाविषयी अभिमान. (६) भाषादूषणाच्या कैवाऱ्यांस उत्तर. (७) इंग्रजीच्या अनुकरणाची मर्यादा. (८) परभाषेचें साह्य (९) भाषादूषणांचीं उदाहरणे. (१०) शुद्धतेचें निश्चित प्रमाण.

१. भाषेचें दूषण ह्याणजे तिचें खराब होणें. प्रस्तुत निबंधांत या दूषणाचें स्वरूप, त्याचें कारण, त्याचा प्रचार, इत्यादि सांगून शेवटी त्याचीं ग्रंथांतून उदाहरणें दाखवूं तसेंच त्याविषयी लोकांचें मत काय आहे तेंही दाखवून त्यापासून होणारे अनर्थ कळवूं.

आतां पहिल्यानें हे दूषण ह्याणजे काय तर अर्थातच आमच्या भाषेच्या दूषणाने प्रस्तुत प्रसंगी इंग्रजी भाषेतील शब्दांचा अनिवार संकर होणें; व तिची मुळची रचना सुटून ती अगदीं परकी जी इंग्रजी भाषा तिच्या धर्तीवर पडणें. वर इंग्रजी भाषेतील शब्द ह्याणून हाटलें त्याचा अर्थ केवळ अक्षरशः घ्यावयाचा नाही. तसाही कांहीं अंशीं घ्यावयाचाच—कारण 'इष्टेट,' 'इस्कूर,' 'पाइंट,' 'रजिस्टर,' वगैरे पुष्कळ मंजूल शब्द इतक्यांतच घरोघर होऊन बायकापर्यंत व पोरानपर्यंत सुद्धां गेले आहेत ! पण आमचा मुख्य रोख त्यांवर नव्हे. वरील शब्द कितीही मराठींत आले तरी त्यांपासून तीस तादृश भय नाही. एक तर ते बोलून चालून परकी पडले, तेव्हां त्यांस खुद्द मरा-

१ " अहो ! काय सांगावें ! ती ही आतां विवसानादिवस लयास जात चालली ! "

ठीक असें कोणी म्हणणार नाही, व त्याचीही तीत घुमण्याची इच्छा नाही. शिवाय दुसरें असे की, त्यांतून कित्येकांचें मराठींत असणाऱ्या शब्दांनीं कामही होणारें नव्हें; यास्तव लांबलचक नवे शब्द जे उगीच श्रम घेऊन आतून काढावे, त्यापक्षां हेच कां असेनात ? इंग्रजांस जर आमचे 'खटपट,' 'बदोबस्त,' 'पक्का,' 'घी,' असे शब्द चालतात, तर आम्हांमही 'बुक,' 'टेबल,' 'नाटपेड,' वगैरे शब्द खुशाल चालवून घेतां येतील. पण या शब्दांविषयीं आम्हांम विशेषतः बोलणें नाही. तर जे धड इंग्रजी नव्हेत धड मराठी नव्हेत; ज्यांचा अर्थ इंग्रजी, आणि उच्चार मराठी; असे अर्थे कच्चे मराठींत उतरलेले जे शेंकडों शब्द सध्या मोठाल्या ग्रंथांतून, मासिक पुस्तकांतून, वर्तमानपत्रांतून, हजारां नवीन तरुण लोकांच्या भाषणांत हमेशा आढळतात, अशा शब्दांवर आमचे मुख्यतः धोरण आहे. पण इतकेच नव्हे. नुसते निरनिराळे शब्दच असे अर्धजातीय अमतात असें नाही, तर एकंदर वाक्याची किंवाहुना एकंदर ग्रंथाची, रचनाही शुद्ध इंग्रजीच असते. म्हणजे लिपि पाहिली तर मराठी, अक्षरांचा उच्चार मराठी सारखाच, पण अर्थ पाहूं जावे तो अर्धावर्धा कळतो, किंवा कधी कधी मुळीच कळत नाही, कायद्यांची जी मराठींत कांहीं पुस्तके शाली आहेत त्यांची मौज पुष्कळांस अनुभवावरून किंवा निदान ऐकून तरी माहित असेलच ! त्यांतील भाषांतर इतके सुरेख झाले असते की, कोठे कोठे तें समजण्यास फार जड जातें इतकेच नव्हें; तर जेथें अर्ध काढण्याची अतिशय सुसकील पडते तेथें मुळचें इंग्रजी जेव्हां कोणापासून समजून घ्यावें तेव्हां अर्थ उकलतो ! आमच्यांत असे फडें बोलणारे शेंकडों सांपडतील की, त्यांच्या बोलण्याचा अर्थ पुनः नीट मराठींतच करण्यास दुभाष्या ठेवल्यावांचून सोय नाही. खरेंच, ज्यांनीं अष्टौप्रहर इंग्रजीचा ध्यास घेऊन तीस केवळ आपलीशी करून टाकली, ज्यांच्या जिह्वांनीं त्या भाषेने सतत वास करावा,

तिच्या प्रमादेंकरून ज्यांचें मन सुप्रकाशित झाल्यमुळें एक द्राड काळ्या रंगावेरीज त्यांच्या ठायीं इकडचा म्हणून दुसरा माग-मूमही उरला नाही, त्यांच्या हातीं मराठी पुस्तक किंवा वर्तमान-पत्र दृष्टीस पडलें, किंवा एक तरी शुद्ध मराठी वाक्य त्यांच्या तोंडून निघालें, तर मग राहिलें काय ? त्यांच्या इंग्रजी ज्ञानास कलंक लागला नाही काय ? असो; वरील समजून केवढी थोर आहे याविषयी येथें वाद करण्याचें प्रयोजन नाही. इंग्रजीत थोडी-बहुत गति होतांच पाद्रींच्यासारखें किंवा वाढ्यांसारखें घेडगुजरी बोलण्यांत ज्यांस प्रतिष्ठा वाटत असेल त्यांस वाटा; आम्हांस तर हा प्रकार मूर्खतेचा व अत्यंत लज्जास्पद असा वाटतो.

३. आतां हें भाषादूषण जे चोहाकडे येवढें फैलावलें आहे कीं काहीं थोड्या नामांकित ग्रंथकारांवेरीज जें बाकी सर्वांच्या ग्रंथांत थोडे बहुत तरी आढळतेंच, मराठी भाषेच्या अभिवृद्धीस साहाय्य व्हावे म्हणून चालू केलेल्या मासिक पुस्तकांमही जें सर्वथा गोडीत नाही, वर्तमानपत्रांस तर बहुधा ज्यांची फारशी पर्वाही वाटत नाही, नवीन इंग्रजी विद्वानांच्या भाषणांत व व्याख्यानांत तर जें प्रत्यक्ष मूर्तिमंत जणू काय उभेंच असते, तें उत्पन्न तरी कशापासून झालें, व त्याचा येवढा प्रचार कसा होत गेला याविषयी थोडामा विचार करूं. आमच्या लोकांत सध्या चालू असलेला इंग्रजी भाषेचा सार्वत्रिक अभ्यास त्यास कारण झाला आहे हें उघडच आहे. पण हेंच काय तें एक कारण झालें असें म्हणतां येत नाही. दुसऱ्या भाषेचा पुष्कळ प्रचार झाला कीं पाहिली अगदीं विघडून जावीच असें जर असतें, तर ज्या भाषेनें आमच्या भाषेची दुर्दशा करून टाकली तिचीच आजपर्यंत कांहीं विलक्षण स्थिति झाली अमती ! गेल्या दोन तीनशें वर्षांत ग्रीक व ल्याटीन भाषेचा प्रचार इंग्लंडांत अतोनात झाला आहे; फ्रेंच, इटालियन, वगैरे अर्वाचीन भाषाही नेहमींच्या दळणवळणाच्या योगानें तेथील लोकांस पुष्कळ परिचित आहेत,

बाकीच्या युरोपियन भाषाही व्यापाराच्या वंगेर संवधानें पुष्कळांस माहीत अमतात; फार तर काय, पण वगील व्यापाराच्याच संवधानें ज्यांतें शब्द इंग्रजीत आले नाहींत अशा भाषा साऱ्या पृथ्वीवर थोड्याच अमतील. वंगें, मग एका इंग्रजीनेच जर आमच्या मराठीची येवढी हैराणगत करून मोडली, तर वरच्यामारख्या तडाक्यांत ती सांपडली अमतां तिची काय अवस्था होईल कोण जाणें ! असो; तर परभाषेचा केवळ संमर्गच मराठी भाषेस बाधक झाला असं म्हणतां पेत नाहीं. तिच्या दुर्दशाचें खरें कारण वरच्या वाक्यांतच गर्भित होते. ते काय ! तर अर्थात्च आपल्या लोकांच्या मनांत तिजविषयी मुळींच अभिमान नसणें हें होय. जे आमचें लोक विलायतेम गेलें कीं तेथें डोळ चकक होऊन आपल्या देशाची बहुतेक आठवणही मिसरून जातात, आणि निरुपायास्तत्र पुनः माघारी आले अमतां येथील सर्व गोष्टींची त्यांम लाज वाटूं लागते, त्यांमच इंग्रजी भाषेचें ज्ञान झाले अमतां मराठीची सर्वांपरी लाज वाटूं लागतं हे अनुरूपच आहे ! त्यांम साहेंवी तुमान, साहेंवी बूट, साहेंवी डगला, साहेंवी दाढी, यांचा वियोग जसा केवळ दुःसह होतो, त्याप्रमाणेंच ह्यांमही विलायती शब्द, विलायती वाक्यरचना, ह्यांचा सहसा त्याग करवत नाहीं. पण तेच इंग्रज पहा ! त्यांचे भ्रमण साऱ्या जगभर आहे, हव्या तेवढ्या उलाढाली त्यांच्या जेथें तेथे चालल्या आहेत; पण आपल्या देशास माघारी आले कीं, पुनः इंग्रजेचें इंग्रजेच ! त्याचप्रमाणें इतक्या भाषा इंग्रजीशीं मिसळल्या असतांही तीं कायमची कायमच ! असो; तर ज्या अभिमानहीनतेनें इतर प्रकारांनीं एकंदर देशाची दुर्दशा होऊन गेली आहे, तीमुळेंच आमच्या भाषेचीही अशी दशा झाली आहे. तिमरें कारण उपेक्षा किंवा हुना तिरस्कारही म्हटला अमतां चालेल. ज्या गोष्टीविषयी आपणांस लवलेशही अभिमान नसतो तिजविषयी उपेक्षेची किंवा तिरस्काराचीही बुद्धि मनांत वागत असल्यांस कांहीं नवल नाहीं.

असाच आमच्या लोकांचाही प्रकार आहे. त्यांस मराठी भाषे-
 विपर्याय केवढी कळकळ आहे हें त्या भाषेत ग्रंथ करून ज्यांनीं
 प्रसिद्ध केले असतील त्यांच्या अनुभवास बहुत करून पक्षेपणीं
 आले असेलच. तमेंच ग्रंथाची पारखही त्यांस मोठी उत्तमच
 आहे असें म्हटलें पाहिजे. हल्लीं पुस्तकांचा जो खप होतो तो
 तादृश त्यांच्या गुणांवरून होतो असें नाहीं, तर अर्जिव व शिफा-
 रस यांनीं एरवीं जशीं कामं होतात तसेच येथेही चालते. सर्व
 लोकांच्या आश्रयांस पात्र असून वेगंत पडलेलीं पुस्तकें आम्हांस
 पुष्कळ दाखवितां येतील, व तसाच त्यांच्या उलटही प्रकार दाख-
 विण्यास कांहीं कठीण पडणार नाहीं. मांठा उठाटेव करून लोक-
 हितार्थ श्रम केले असतांही त्याप्रमाणें प्राप्ति तर कांहीं झाली नाहीं
 पण उलटा भुर्दंड भरावा लागला असे हतभाग्य ग्रंथकार आम्हां-
 मध्ये थोडे थोडेकें असतीलसे नाहीं. एकच सर्व प्रसिद्ध उदाहरण
 घेतो. 'राणीचे पुस्तक,' म्हणून एक ग्रंथ सुमार तीन चार
 वर्षांमाग प्रसिद्ध झाला तो सर्वास माहीत असेलच. तें त्यांचें गोड
 नांव, सोनेरी पुडा, ग्रंथार्पणपत्र, मधून मधून नामी चित्रे, शेवटीं
 बड्या बड्या आश्रयदात्यांच्या नांवांची लाव मालिका, हीं सर्व
 पाहिलीं असतां डोळे दिपून जाऊन एकाद्या बड्या दरबाराची
 आठवण होते. पण आंत वाचूं लागावें तो मजकूर काय, ती
 भाषापद्धति काय, कविता काय, बडा दरबार पाहून डोळे चक्रे
 झाल्यावर बड्या स्टार-आफ-इंडियांचीं, बड्या खानबहादुरांचीं
 भाषणे ऐकून अंतःकरण जितकें गार होऊन जातें, तितकेंच वरील
 मजकुरानें होतें. येवढा थोड्याच ज्या पुस्तकाचा त्याचा आदर
 केवढा झाला असलें तें वाचकांनींच मनांत आणावें. 'राणीचें
 पुस्तक' ! मग काय, साऱ्या जगास व त्यांत हिंदुस्थानास तें
 सर्वांपरी वेंच्यशाळें ! आतां याच्याच उलट दुसरा प्रकार पहा.
 'सर्वसंग्रह' नांवाचें एक अत्यंत उपयुक्त मासिक पुस्तक सुमार
 सहा सात वर्षे चालून तें बंद झाल्यास आज तितकीच वर्षे झालीं.

तें आजपर्यंत चाललें अमतें तर आपल्या मराठी कवींच्या सर्व ग्रंथांचा बहुधा जीर्णोद्धार झाला असता, आणि त्या पुस्तककारांचा येवढा खर्च, मेहेनत व आस्था यांचें चीज झालें असतें. येवढा उद्योग पुनः उभा राहणें परम दुर्घटच; पण त्यांतून जरी यथाकथंचित् यापुढें तो राहिलाच, तरी नुसत्या कांहीं दिवसापर्यंत जें त्यास अत्युत्तम साहाय्य होण्यासारखें हातें तेंही आतां समूळ नाहीसें झालें. वरील शब्द आमच्या साऱ्या वाचकांस लवकर समजतीलसें वाटत नाही, यास्तव त्यांच्या स्पष्टीकरणार्थ येथें सांगतो कीं, थोड्या दिवसा-मागें कैलामवासी झालेले परशुरामपंततात्या गोडबोले, ज्यांच्या विद्वत्तेस्तव, सुखभावास्तव, व मराठी भाषेवर आणि कवितेवर जे त्यांनीं मोठे उपकार करून ठेवले आहेत त्यास्तव वरील गोष्ट ऐकून सर्व हळहळले अमतील, ते वरील 'सर्वसंग्रहा' चे काम करीत असत. या कामास यांच्या इतका वाक्यगार पुरुष दुमरा कोणी नव्हता हे सर्वांस माहित आहेच; व त्याचें कारण मराठी कवितेचाच सर्व जन्मभर त्यांनीं मुख्यत्वेन व्यासंग केला होता हें होय. यांनीं तिच्या प्रीत्यर्थ जे श्रम केले ते जर केले नसते तर मराठी कवितेचे ज्ञान आमच्या लोकांस आज कितपत अमतें याचा मोठा संशयच वाटतो. अमो; तर इतःपर या उद्योगाचे बहुतेक हातपायच मोडले असें म्हणण्यास चिंता नाही. मेलर हौस, सोन्याच्या तोफा, वगैरे कीर्तिदायक कृत्यांकडे जो पैसा खर्च झाला त्याच्या एका सहस्रांशानेही वरील पुस्तकाचा इष्ट हेतु सिद्धीस गेला असता, व देशावर फार मोठे उपकार झाले असत. पण आतां बोलून उपयोग काय ? गोष्ट गेली ती गेली ! अशा उत्कृष्ट पुस्तकाचा सरकारानें आपला आश्रय तोडला हें त्यास कितीही भूषणार्ह अमो; पण एकंदर लोकांच्या समंजमतेस, रसिकेतम आणि उदारत्वास हें चिरकाळ लांछन लागून गेलें यांत संशय नाही ! अमो; तर याप्रमाणें वाशिल्याचा आणि आर्जवाचा या जगांत कांहीं विलक्षण जोर चालतो ! एरवीं अगदीं नादान अस-

णारें पुस्तक सर्वांच्या आश्रयाम पात्र होतें, आणि खरोखरी जें अत्यंत उपयोगार्थें व सर्वांच्या आश्रयास पात्र त्यास कोणी वर डोकेंही काढूं देत नाही. अमो; तर चांगल्या ग्रंथांचीही अत्यंत शोचनीय उपेक्षा आणि तिरस्कार हे आपल्या भाषेची येवढी खराबी होण्याचें तिसरें कारण होय.

४ आतां या भाषादूषणाचे निरनिराळे प्रकार कसे आहेत ते दाखवितां. हे मुख्यतः तीन आहेत. पहिला प्रकार हाटला म्हणजे चांगले शुद्ध मराठी शब्द, पण त्यांम इंंग्रजीचें स्वरूप दिलें:—जसें, 'ग्रंथकाराच्या विद्वत्तेची हा ग्रंथ साक्ष देत आहे, 'मी आपले विचार सभेपुढे ठेवतां अथवा मांडतां', 'त्याच्या भाषणाचा ठसा सर्वांवर उठला, 'हा निराळा प्रश्न आहे, 'परिक्षेचा परिणाम, 'मुलांचे मक्ष्य, 'इत्यादि. दुसरा प्रकार संकृत शब्द, पण त्यांचा मूळचा अर्थ सोडून देऊन भलत्याच रीतीने त्यांचा प्रयोग केलेला:—जसें, 'स्वकपोलकल्पित ग्रंथ, 'तूं त्याजवर कां नेहमीं अवलंबून राहतोम ? 'निरुपद्रवी, 'इत्यादि. तिसरा प्रकार नवेच बनवलेले संकृत शब्द:—जसें, 'साल्हादाश्चर्य, 'महत्वाकांक्षा, 'आईबापार्शी आज्ञाधारकपणानें वागव हे मुलांचे मुख्य कर्तव्यकर्म आहे, 'इत्यादि. हे तिसऱ्या प्रकारचे शब्द एकदां जे ठरून बसले आहेत ते आहेत. इंंग्रजी दुसरे तिसरे बुरा शिकायाला लागल्यापासून कोशांतले शब्द जे एकदां पोराने तांडांत बसून जातात ते अगदीं शेवटपर्यंत. ते खरे शब्द आहेत, किंवा त्याच्यापेक्षां शुद्ध मराठी असे शब्द सांपडतील कीं नाही, हा विचार कोणीही करीत नाही, व करण्याची गरजही कोणास पडत नाही. 'त्याचे भाषण ऐकून सर्वास साल्हादाश्चर्य वाटलें'—या वेड्या वाकड्या वाक्यापेक्षां '—सर्वांनी मोठी वाहवा केली,'—'सारे तांडांत बोट घालून राहिले,' वगैरे साहजिक वाक्यें किती शोभतात! शिवाजीस महत्वाकांक्षा होती 'यापेक्षां त्यास 'राज्यलोभ होता' हे वाक्य, किंवा शेवटल्या

वेड्यावांकड्या वाक्यापेक्षां 'अईवापांच्या आज्ञेत चालावें हा मुलांचा धर्म होय,' हें वाक्य किती चांगलें दिग् तें ? पण इतका विचार कोणी करावा ? एकदां अनादिमिद्ध परंपरेने जी वरील शब्दांस वहिवाट मिळाली आहे ती आहे. मोटमोठ्या ग्रंथांतून भर सभेंत, वर्तमानपत्रांत, एरवींच्या बोलण्यांत वरील शब्द व वाक्ये उच्चरण्यास कोणामही तिलप्राय मुद्धां शंका वाटत नाही. वक्तें व्याख्यान देण्यास उठले कीं अगोदर सर्वांस विनंति करतात कीं, 'मी तुम्हांपुढें आपलें विचार देवतां,' किंवा हंही तितके पसंतीस न पडून याहूनही छानां करण्याचें मनांत आल्यास '—विचार मांडतो' असे उत्कृष्ट मराठी बोलून आपल्या मालवान वक्तृत्व्यास आरंभ करतात ! बरे पण, त्याच्यापुढें मेज तरी उभें केलें असतें ! नाही तर विचारांस माली आधार न मांपडल्यामुळें विचारे श्रोत्यांकडे धरंगळत जायचे ! पुढे वक्तेंमहाराज या विषयाकडे वळतात, त्या विषयाकडे वळतात, किंवा एकाच विषयाचें एकदां काळें अंग, दुसऱ्यांनं गोरें अंग, असे आपल्या प्रिय श्रोत्यांस अनुक्रमेकरून दाखवितात ! ग्रंथकर्त्यांची तरी शाक वक्त्यांहून कमी असते असें नाही. कोणी म्हणतील न जाणो, कीं पुस्तकांतील मजकूर इकडून तिकडून उपटला असंल, यास्तव मुद्दपत्रावरच ठळठळीत अक्षरांनीं त जगाम जाहीर करतात, कीं पुढील ग्रंथ असा तसा नव्हे—हा आहे स्वकपोल कल्पित, 'खुद्द आमच्या गालांतून काढलेला !' भाषेचें तिसरें वर्गतिस्थान न्यायाधीशाच्या कचेऱ्या. या ठिकाणाचं मराठी भाषेच्या कैवाऱ्यांस मोठा आभाव आहे. पण तेंय तर जी तिची विटंबना होते तीस पारच नाही ! शकडों इंग्रजी शब्दांची भेसळ, त्याहून दुःसह असा वर सांगितल्यासारखा घेडगुजरी मराठीचा प्रकार, न्यायासनीं वसलेल्या अधिकाऱ्यांकडून तर तिचा उच्चारही नीट होऊं नये. फार तर काय, पण मराठी भाषा जर मूर्तिमंत अवतरली, तर सगळ्या कोटांवर वेअरू केल्याची

फिर्याद तीम पहिल्यानें करावी लागेल ! तिच्या शब्दांचे, वाक्यांचे, उच्चाराने जे यथे प्रत्यही खून पडतात, तितके खरे खून एका वर्षात माझ्या पृथ्वीवर ही पडत नसतील ! प्रत्यक्ष न्यायदंड धारण करणाऱ्या कोर्टाकडूनच असा वाक्प्रभाव वाहतो, ' अरे ! त्याने तुला मारले, तर तूं त्या वेळेस अवाज कां केला नाहीं ? ' तूं त्या वेळेस सूर्यात उभा होतास ? ' !! बरे हें एक अगो; पण परमापेची सवय ज्यांस लागू पडत नाहीं अशा नोटाव वाकिलांची तरी स्वभापेविषयी केवढी आस्था असते ! मागें कायद्याच्या भाषांतराचा प्रकार वर्णिला आहे तो याविषयी एक प्रमाण आहेच, आणि दुसरें त्यांचे कोडतांतील वक्तृत्व. ' अमुक अमुक आकटाअन्वय (' आकटा ' चा आणि ' अन्वया ' चा मोठाच गोड अन्वय हा !) कैदीस ' संशयाचा फायदा दिला पाहिजे, ' ' या साक्षीदाराच्या जवानीस पुष्कळ वजन दिले पाहिजे, ' अशा प्रकारच्या सुंदर रुपाने मगठी भाषा कोडतांतून प्रगट झालेली दृष्टीस पडते. अगो; तर याप्रमाणे येवढ्या उंच उंच शिखरांइतकी आमच्या भाषेचा प्रवाद तर असा अत्यंत दूषित होतसा- ताच खाली येता, तर नाटकवाल्यांमारख्या अशिक्षित लोकांतही तो तसाच दिसत असल्यास कांहीं आश्चर्य नाहीं. ' नाटकार कंपनी, ' ' नारायणरायाच्या मृत्यूचा फार्स, ' असे अगुद्ध, दूषित, आणि परम उद्वेगकारक शब्द ज्या छापखान्यांत त्याच्या जाहिराती छापतात त्यांस किंवा ज्या पत्रांतून त्यांच्या नोटांशी घातलेल्या अस- तात त्यांस कशाही भूषणास्पद असोत ; पण बहुधा अक्षरशून्य असणाऱ्या आमच्या ' नाटकार मंडळ्यास आह्मांस त्याबद्दल मोठामा दोष लावतां येत नाहीं. असो; तर याप्रमाणें मोठ्या विद्वान् म्हणविणाऱ्या ग्रंथकारांपासून तों अगदीं नाटकवाल्या मंड- ळीपर्यंत, किंवाहुना सुतारांपर्यंत, शिष्यांपर्यंत, आमच्या भाषेची अशी पायमल्ली व्हावी हा मोठा चमत्कार नव्हे काय ? चार

पांच वर्षापूर्वी युनिवर्सिटीच्या वरच्या परीक्षांतून मराठी भाषा काढली, तेव्हां चोहोंकडे मोठा गवगवा होऊन, त्याबद्दल प्रत्येक वर्तमानपत्रांतून, मासिक पुस्तकांतून, व आमच्या विद्वान् मंडळीत ज्याच्या त्याच्या तोंडीं तो वाद झाला, व पुष्कळांनीं मराठी भाषेच्या संबंधें पक्षकारीपणा त्या प्रसंगी प्रदर्शित केला. पण शेवटीं फल काय ? कांहीं नाहीं. त्याच सुमाराम दुमरा एक मोठा वाद उत्पन्न होऊन त्याच्या संबंधानें आतां जमें चोहोंकडे गार होऊन गेलें आहे तसेच याविषयीही झाले. नवें इंग्रजी शब्द प्रचारांत आणण्याची, किंवा धडगुजरी बोलण्याची त्यावेळस जितकी कोणास शरम वाटत नव्हती तितकीच आतांही वाटत नाहीं. ज्या पत्रांनीं त्या प्रसंगी स्वभाषेच्या कैवारानें वाद.मध्ये पुढारीपणा पतकरला, त्यांची तरी लिहिण्याची पद्धति तेव्हांपासून किती शुद्ध झाली असेल हें सांगवत नाहीं. एकंदरीत, ' वचने का दरिद्रता ' या न्यायास आमचे लोक हरएक प्रसंगी फार अनुसरतात !

५. असो; वरच्या लिहिण्यावरून एकंदरीत पाहतां मराठी भाषेच्या शुद्धीकडे कोणाचेही विशेष लक्ष्य नाहीं असे दिसून येईल. आपला व इंग्रजांचा वर्णसंकर हाऊन प्रभूच्या शरीराचे व रक्ताचें एका मेळ्यांत यथेच्छ भोजन करतां येईल त्या सुदिनाची आमच्या मधले पुष्कळ शहाणे लोक जशी वाट पाहत आहेत तशीच दोघांच्या भाषांच्या संकराचीही आमचे विद्वान वाट पाहत नसतील ना ! पण त्यांनीं पक्कें समजून ठेवावें कीं, वरील गोष्ट हाणें परम दुर्घट आहे. आमच्या लोकांची इंग्रजांत मिसळण्याची जितकी इच्छा आहे, तितकाच तसें करण्याविषयी इंग्रजांचा तिरस्कार आहे याप्रमाणेंच इंग्रजांच्या संपर्कानें आमच्या मराठीचा मात्र नाश होण्याचा संभव आहे. इंग्रजास आपल्या एकंदर सर्व गोष्टींप्रमाणें आपल्या भाषेविषयीही मोठा अभिमान आहे, आपणांत जशी म्हण आहे कीं, तीर्थी गेल्याखेरीज मुंडण होत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्यास पक्कें इंग्रजी शिकायाचें असेल त्यानें लडन शहरचाच वास पतकरला

पाहिजे; हें तर काय, पण अमें करूनही ती भाषा साध्य होईलच असें नाही; इंग्लिश उच्चार अगदीं ब्रेथूक करणें व ती भाषा विनथूक लिहिणें हें जो खुद्द इंग्लंडांत जन्मला असेल त्यासच केवळ साध्य होय, असें ते लोक म्हणतात. प्रसिद्ध सर वॉल्टर स्कॉट व इतिहासकार रॉबर्टसन यांच्याही ग्रंथांत अशा इंग्रजेच्या चुका आहेत कीं, लंडनांतलें एकादें पोर त्या शुद्ध करील, असें एके ठिकाणीं मेकालनें लिहिलें आहे. असें अमल्यावर मग या ठिकाणीं आम्हां नेटिवांचा काय पाड ! असो; तर इंग्रजांस आपल्या भाषेचा अभिमान येवढा जायत आहे. पण आम्ही पहा! साहेबांच्या अशुद्ध लिहिण्याचा व उच्चारांचा आम्हांस राग व तिरस्कार न येतां उलटे त्यांचें अनुकरण करण्यांत आम्हांस प्रतिष्ठा वाटते. हे लोकांच्या देशाभिमानास व भाषाभिमानास मोठें लांछन होय. त्याच दुगात हाही मोठा चमत्कार आहे कीं, जे इंग्रज लोक आपल्या भाषेविषयीं येवढा मत्सर मनांत वागवितात तेच इतर भाषांच्या ज्ञानाविषयीं घमंडी बाळगण्यांत यत्किंचित्ही कसर करीत नाहीत. नेटिवांस इंग्रजांचा प्रोफेसर करणे तर फारच दूर, पण प्रत्यक्ष संस्क्रुताचाही करण्यास मोठीच वाटाघाट करावी लागत, पण सुरापिपनास इकडील कोणत्याही भाषेचें अधिपत्य देण्यास काडीमात्रही विचार पडत नाही ! प्रोफेसर बेल्लैसू साहेबांनीं 'Indian English Co. r. e. ted' असें कुरेंबाजपणाचें नांव देऊन त्यांत सालंतील पोरें वगैरे ज्या चुका करतात त्या खाडून शुद्ध केल्या आहेत. पण त्याच साहेबांनीं स्वतः एक मराठी बूक करून त्यांत जी शब्द-रचना व वाक्यरचना केली आहे तीच तोंड नाही ! त्यांतील एका धड्याचें नांव अजून आम्हांस आठवतें. तें 'पिवळा वामनमूर्ति' असें आहे. आमच्या वाचकांस या शब्दांचा अर्थ करण्यास बराच गोंधळ पडेल अशी आमची खात्री आहे. तमेंच आम्हांसही क्षणभर झालें. पण बर पाहतों तों इंग्रजेत

‘ The Yellow dwarf ’ असे शब्द होते तेव्हां साहेबांच्या अगाध ज्ञानाची आम्हांस एकदम प्रतीति होऊन आम्ही क्षणभर चकित होऊन राहिलो. असो; पण अशी शब्द-रत्ने व वाक्यरत्ने ज्यास यथेच्छ हवी असतील त्याने पाश्चिमात्य लोकांचें भाषण किंवा लिहिणें यांजकडे अंमळ लक्ष्य पुरवावें म्हणजे झालें. येथील बंडावरील वागेंत आंत उतर-ण्याच्या ठिकाणां आमच्या लोकांकरितां एक पाठी लावली आहे. तीवर लेख असा आहे:—‘ येथील झाडांस व पुष्पांस कोणो हात लावूं नये. ’ येवढा शब्द झेपत नव्हता तर साहेबांनी साधा मराठी शब्द घालावयाचा होता ! असा; तर चमत्कार काय की, मनुष्यस्वभावांत असा विरोध अनंक वेळां दृष्टीस पडतो.

६. याप्रमाणें हल्लीं अनेक प्रकारांनीं मराठी भाषा दुषित होत चालली आहे. याचीं कित्येक कारणें मागें एकदां सांगितलीं आहेतच. आतां या दूषणांसही मूषण मानणाऱ्या कित्येक लोकांचें काय म्हणणें आहे तें सांगतों. कित्येकाम अगें वाटतें कीं, ‘ विचार मांडतों ’ ‘ ग्रंथ साक्ष देत आहे ’ वगैरे प्रयोग अप्रशस्त कां मानावे ? इंग्रजीतही तोच अर्थ त्या शब्दांनीं व्यक्त होतो; मग इंग्रजीत जर ते वाईट दिसत नाहींत व तशीं रूढि पडून गेली आहे, तर मग मराठीतही ते आणव्यास काय बिघडले ? हें म्हणणें सकृद्दर्शनीं समंजस वाटतें; पण अंमळ विचार केल्या अमतां सहज लक्षांत येईल कीं, हें गोंड तत्वज्ञान यथेच्छ चालविलें असतां साऱ्या भाषांचा एकदम लय होणार आहे; मराठीत आपण म्हणतो ‘ थंडी वाजतें, ’ ‘ मी वाट पहात आहे, ’ ‘ त्यानें मार खाल्ला; ’ मग इंग्रजीत ‘ frost rings ! ’ I am looking at your way, ‘ he ate beating, ’ असें म्हणण्यास काय हरकत आहे ? मराठीत जर तोच अर्थ व्यक्त होतो, वाक्य वाईट दिसत नाहीं, व अगदीं रूढ होऊन गेलें आहे, तर लंड-नांत भर पालमेंट सभेंत अशीं वाक्यें बोलण्यास काय हरकत आहे !

पण इतकेंच नव्हे, तर साऱ्या पृथ्वीवर जेवढ्या म्हणून भाषा आहेत त्यांत वरील अर्थ ज्या शब्दांनी व्यक्त करित असतील त्यांचें हव्या त्या भाषेत शब्दशः भाषांतर करून बोलल्यास काय बिघडले ? कांहीं नाहीं. आणि खरोखर अर्थदृष्ट्या कांहीं बिघडलें नाहीं पण भाषेत जें शुद्धाशुद्ध ठरवतात तें केवळ अर्थावरच कधीं ठरत नसतें. प्रत्येकभाषेला ' इंडियम् ' म्हणजे शब्दांचा किंवा वाक्यांचा प्रयोग विशेष म्हणून एक निराळेंच तंत्र असतें, तें भाषेचा बहुधा जीव प्राण होय. त्यांत लयमात्रही इकडचे तिकडे होतां कामास नये. भाषेचा शुद्धाशुद्धपणा मुख्यतः त्यावर धरतात, व तिचें स्वारस्यही सगळें त्यावरच असतें. यास्तव तत्त्वज्ञानांत शिरून त्याची हयगय लयमात्रही करतां येत नाहीं. आणि वस्तुतः पहातां हें ठीकच आहे. प्रत्येक राष्ट्रास त्याचा स्वतःचा जमा निराळा पोषाख, निराळा धर्म, निराळा रीतरिवाज असतो, तमाच वरील प्रयोगविनोपही असतो. उद्यां जर कोणी आपणांस अभा उपदेश कला कीं, असो, तुम्ही पागेटी घालतां ती कशाकरतां ? डाक्यावर कांहीं असावे जेवढ्याच करतांना ? मग माहंगांमारख्या टोप्या कां घालाना ? किंवा मुसलमानांत चुलत बहिणीशी लग्न करतात, मिसर देशांत प्रत्यक्ष सख्या बहिणीशीही करीत, येवढ्यावरूनच जर कोणी इतर देशांत तशा व्यभिचाराबद्दल कोर्टांत सवय सांगू लागला, तर त्यास कोर्ट काय उत्तर देईल ! आपण येथे हातांनी जेवतां म्हणून इंग्लंडांतल्या खाणावळींतही तसेंच करून तेथील पुढणेशीं जर मोठ्या निकरानें वाद करू लागलों तर तेथील लोक आपणांस काय म्हणतील ? असो; तर हीच गोष्ट भाषेसही लागते. तिचें प्रयोग जे एकदां ठरून गेले ते शिरसा वंघ मानूनच चाललें पाहिजे. तेंच तर्कशास्त्राची मात्रा चालणें नाहीं.

७. तरी एका माठ्या गोष्टीचा आणखी विचार केला पाहिजे ती ही कीं, जे शब्द व जी रचना आपल्या भाषेत नाहीं ती

आणाय्याची असल्यास काय तोड करावी ? रसायन, दर्शनानु-
शासन, भूगोल, अर्थशास्त्र, वगैरेंतील पारिभाषिक शब्दांची मराठीत
काय तजवीज करावी ? याविषयी आमच्या निबंधमालेच्या पहि-
ल्या अंकांत एके ठिकाणी लिहिलेंच आहे, की संस्कृत भाषेचें
साह्य आपल्या भाषेस असल्यामुळें यासंबंधें बहुधा पंचाईत पड-
ण्यासारखी नाहीं. म्हणजे इंग्रजीत ज्याप्रमाणें ग्रीक भाषेंतून नव्या
शास्त्रांचीं नांवें बनवतात त्याप्रमाणें आपल्या मराठीस संस्कृताची
अत्युत्कृष्ट सोय आहे. यास्तव कोणी कोणी ग्रंथकारांनीं अशा
ग्रंथांत मुळचीं इंग्रजीच जीं नांवें ठेविलीं आहेत ते बराबर नाहीं
असें आम्हांस वाटतें. थोड्या यत्नानें त्यांसारखी किंवाहना त्यांहून
नही उत्कृष्ट अशीं नांवें संस्कृतांतून साधतां आली असतीं. हा
एक प्रकार झाला. दुसरा प्रकार ग्रंथरचनेचा. मराठीत मुळचे
म्हणजे कायते छंदोबद्धच ग्रंथ आहेत; गद्य ग्रंथ म्हटले म्हणजे
पंचोपाख्यानासारखे तीन चार गोष्टींचे ग्रंथ, आणि बखरी.
यास्तव इंग्रजीतल्या सारखे शास्त्रीय ग्रंथ, व्याख्यानें, निबंध वगैरे
लिहितांना ग्रंथाची एकंदर रचना इंग्रजी ग्रंथाच्याच धाटणीवर
केली पाहिजे. म्हणजे मजकूर कलमवार लिहून विरामचिन्हें ही
जशी इंग्रजीच्या नमुन्यांवर मराठीत मांडतात, त्याप्रमाणेंच
लिहिण्याचा एकंदर झोंकही बहुधा इंग्रजीसारखाच आणल्या-
शिवाय गत्यंतर नाहीं. यास्तव येवढ्यापुरतें इंग्रजाच अनुकरण
करण्यास चिंता नाहीं असें आम्हांस वाटते,—कारण तसा
मुळचा प्रकार आपल्या भाषेंत मुळींच नाहीं. याप्रमाणेंच ज्या
कल्पना आपणांत पूर्वीच्या नव्हत्या त्यांचे द्योतक जे ' देशाभि-
मान, ' ' लोककल्याण, ' ' सुधारणा, ' वगैरे शब्द ते जरी
अगदीं नवे बनविले आहेत तरी ते ग्रंथांत घालण्यास कांहीं हर-
कत नाहीं. तसेंच ' अशी आमची आशा आहे, ' लिहि-
ण्यास आनंद वाटतो कीं, ' अशा प्रकारचे जे नवे सांप्रदाय
आलीकडे प्रचारांत आले आहेत ते ही आपणांत पूर्वी नसल्या-

मुळें आहेत तसेच ठेवण्यास कांहीं चिंता नाही असें आम्हांस वाटतें.

८. याप्रमाणें आमच्या मतें जेथपर्यंत इंग्रजीचें अनुकरण करण्यास हरकत नाही, तितकी मर्यादा सांगितली; हिच्या पलीकड जें विनाकारण तिचें अनुकरण तें अनर्थावह होय यांत संशय नाही, परभाषेचें साह्य कोणत्याही भाषेनें कोठवर ध्यावें याविषयी महाविख्यात इंग्रजी ग्रंथकार जो ड्रयडन् त्यानें एके ठिकाणीं असें लिहिलें आहे कीं, तें साह्य त्या भाषेवरच उलटून जबरदस्ती करूं लागेल येथवर घेऊं नये. भाषेची उणीव नाहीशी करून तें तिच्या खरोखर उपयोगी पडेल इतकेंच तें असावें. नाही तर आपल्या देशाची जशी स्थिति झाली आहे तशीच भाषेचीही होण्याचा संभव आहे. मराठ्यांचा इतिहास ज्यांनीं समग्र वाचला असेल त्यांस नाना फडनवीसाची राज्यनीति माहितच असेल. परराज्यांचा अपहार करण्याची हिकमत पाहिल्यानें काढणारा पाहिला गव्हर्नर जनरल जो हेस्टिंग्स त्यानें इंग्लिशांचा पगडा सगळ्या मुलखांत करण्याकरतां ' सवासिडियरी आलायन्स ' म्हणजे आपलें सैन्य दुसऱ्या राजांपाशीं चाकरीस ठेवण्याचा तह हा प्रकार काढला. असा तह करण्याविषयी त्याचा व पुढील गवर्नरांचा नानास आग्रह चालला होता, पण त्यांस त्यांतला मतलब कळून एकंदर राज्याची जरी त्यावेळेस फारच तारंबळ झाली होती तरी तो कबूल झाला नाही. त्यानें अनेक निकडीच्या प्रसंगीं त्यांचें साहाय्य मात्र मागितलें; पण तें इंग्लिशांनीं कधीं दिलें नाही. पुढें नाना मरण पावून दोन वर्षेही पुरतीं लोटलीं नाहीत तोंच शेवटच्या पळपुत्र्या पेशव्याने १७६१चा फार दिवस मनांत धरलेला हेतु वसई मुक्कामीं शेवटास नेला. तेथील तहावर जी त्यानें सही केली ती पुढें झालेल्या राज्याच्या राजीनाम्यावरच केली असें म्हटलें असतां चालेल. असे; तर आमच्या भाषेची ही जर तीच गति न होऊं देण्याचें आमच्या लोकांच्या

मनांत असेल तर इंग्रेजीचा मराठीशी जो दिवसेंदिवस अधिकाधिक निकट संबंध होऊं पहात आहे त्यास त्यांनी फार जपलें पाहिजे. या संबंधात वर जी मर्यादा सांगितली तीसही मराठ्यांच्या इतिहासांतलें वरच्यासारखेंच सादृश्य दाखवितां येईल. मराठ्यांच्या लष्करांत मुसलमान, युरोपियन वगैरे सुद्धां असत, महादजी शिंद्यानें तर इंग्रेजांच्या सारखी पळटणें तयार करून त्यास त्यांच्या सारखी कवाईत शिकविली होती, व तोफखानाही संग्रहास ठेवला होता. त्याचा त्याम फार उपयोग झाला, व तो आणखी बरीच वर्षे वांचता तर त्याच्या योगानें तो काय करतां हें सांगवत नाही ! तर त्याप्रमाणे काहीं घेताचें इंग्रेजी शब्द मराठींत घेतले असतां, व तींतील ग्रंथरचनाही तींत उतरली असतां तीस अपाय न होतां तिचें हितच होईल. इतकेंच मात्र कीं, यांम मूळच्या भाषेहून शिरजोर हाऊं देतां कामास नाहीं.

९. याप्रमाणें प्रस्तुत विषयाविषयी सामान्यतः विचार झाला, आतां भाषादूषणाची काहीं उदाहरणें देतां. एक आपल्याच लोकांच्या ग्रंथांतली, आणि दुसरी परकी लोकांच्या ग्रंथांतून. पहिल्या प्रकारच्या ग्रंथांच्या उदाहरणार्थ रा. मा. विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांचे प्रसिद्ध पुस्तक ' हिंदुस्थानचा इतिहास ' हें घेऊं. हें भाषांतर आज सुमारे पंधरा वर्षे प्रसिद्ध असून तें युनिव्हर्सिटींत बी. ए. परीक्षेस मराठीकडे नेमलें असें. शिवाय हेंही लक्ष्यांत आणलें पाहिजे कीं, जेव्हां हें लिहिलें त्यावेळेस इंग्रेजीचा प्रसार आतांप्रमाणें झाला नसल्यामुळें मराठी भाषा हल्लींच्या इतकी तेव्हां दूषित झाली नव्हती—

“ (भा. २ पृ. ३५१) पुढे त्यानें आणखी एक तसाच प्रयत्न केला, तो विशेष मोठा होता. त्याचा प्रकार—शाहूचें दैव खुलल्यामुळें मराठ्यांच्या गादीचा कुसरा वारीस संभाजी हा सांकून गेला होता, तथापि त्याणें आपल्या राज्याची गादी

कोल्हापूर येथे स्थापिली होती, आणि तो आपल्या वंशाचे दक्षिणकडील राज्य हातांत राखून सगळ्या राज्याविषयी वारसा सांगतच होता. असोफजाने, त्याचा पक्ष विधिपूर्वक उचलिला असें न दाखवितां, मराठ्यांम आपल्या देशासंबंधी जी खंडणी द्यावयाची होती ती कोणाम द्यावी, अशा संशयांत पडल्यासारखें ढोंग केले, आणि उभयपक्षांच्या लोकांम आपल्या हक्कांची शाबिदी दाखविण्याविषयी सांगितले. या त्याच्या मागण्यानें शाहूभ फार क्रोध आला. तो राग काढण्याम बाजोगिव हे त्याम तयारच साधन मिळाले. इत्यादि.

“ (पृ. २३७) शिवाजी हा मोठ्या सरदाराचा मुलगा असून, त्याने प्रथम धाडशी व कपटी अशा चोरांच्या सरदारांचा वेप धरून संसार आरंभिला, परंतु पुढे पक्क दशेम येऊन तो मोठा कुशल सरदार व शहाणा राज्यकर्ता होऊन गेला. तो जी आपली कीर्ति ठेवून गेला, तिची बराबरी अथवा तिच्या जवळ जवळ चालही त्याच्या देशबांधवांतून अद्यापि कोणी एकानेही केली नाही. जवळच्या देशांची स्थिति गडबडलेली होती, त्यामुळे ज्या बांधि मिळाल्या, त्या योग करून यापक्षां कर्मी बुद्धिमान् सरदारही कदाचित् आपले हित करून घेता; परंतु धर्माविषयी श्रद्धा जागृत करून तिच्या द्वाराने मराठे लोकांत स्वदेशाभिमान उत्पन्न करणे, आणि त्या योगाने औरंगझेबाने मुसलमानी धर्माविषयी दुराग्रह धरून हिदूंचे छळ करणे इत्यादि ज्या कांहीं चुक्या केल्या, त्यांची बांधि साधून आपला फायदा करून घेणे, हे काम करण्याम शिवाजीसारखाच बुद्धिमान् पाहिजे होता. इत्यादि.

“ (कित्ता) शिवाजी प्रथम चाकित झाला होता, तो सावरून पुनः लढाई करूं लागला; तेव्हां आपली सामुग्री शिवाजीनें मारून नेली असें पाहून नाइलाज होऊन दिल्लीराने विजापुरचा वेढा उठाविला,

“ (भा. २ पृ. २७५) या सर्व भारी मेहेनतीच्या कामाचा विचार करित असतां, त्याच्या उतार वयामध्ये ज्या संकटांचें व दुःखांचें त्यावर आच्छादन पडलें होतें त्यांतून त्यानें मोठ्या धैर्यानें आपलें डोकें कसें वर काढिलें, याविषयी त्याची स्तुति न करणें हें अशक्य आहे.

“ (—पृ. २८७) हे बंदोबस्त होऊन फार वेळ झाला नाही, इतक्यांत आपला अंतकाळ जवळ येत आहे असें त्यास समजलें. त्या भयंकर प्रसंगी त्याणें शाहजादा अझीम यास स्वतः पत्र लिहिलें किंवा सांगून दुसऱ्याच्या हातून लिहविलें आहे, त्यांत ऐहिक उपदेश व निर्वाणीचीं भाषणें असून मधून मधून कांहीं तुटक तुटक वाक्ये आहेत; त्यांत जे पश्चात्तापाचे उद्गार आणि परलोकची भीति यांहीं-करून त्याचें अंतःकरण गलबललें होतें, तीं बाहेर पडली आहेत. इ० इ०. ”

वरच्या सारख्या भाषेचा प्रकार प्रस्तुत भाषांतरांत येथून तेथून आहे. मधून मधून भाषांतर चांगले आहे खरे, व कोठे कोठे शब्दही चांगले निवडून घेण्यासारखे घातले आहेत; पण ज्या करितां हें भाषांतर ग्रंथकारानें केलें त्यांस याचा काडी इतकाही उपयोग होण्यासारखा नाही असें म्हटल्यास हरकत नाही. असें इतिहासग्रंथ असल्यावर एकंदर लोकांचेठायीं इतिहासाचें येवढें अज्ञान असल्यास नवल काय ?

आतां दुसऱ्या प्रकारचे म्हणजे परकी लोकांचे ग्रंथ पाहू. यांच्या उदाहरणार्थ ‘ साधारण प्रार्थना ’ हें पुस्तक घेऊं. ख्रिस्ती ‘ दीक्षितां ’ च्या मंडळीनें तयार केलेलें हें पवित्र पुस्तक सैतानानें आमच्या डोळ्यांवर झापड घातलें असल्यामुळें आम्हांस चांगलें वाटत नसेल तर नकळे; पण आमचा आम्हांस जो त्याचा अनुभव वाटतो तो मनोभावानें आम्ही

आमच्या वाचकांस कळवितों. आम्ही हें पुस्तक सगळें वाचलें नाहीं, हें मोकळे मनानें कबूल करतां; फार तर काय, पण एक पानही आमच्यानें संबंध वाचून जावचलें नाहीं; अमा यांत काय गुण असेल तो अमा ! तरी इकडून तिकडून चाळून पाहतां या पुस्तकापासून दोन चार फार चांगले उपयोग होतीलसे आम्हांस वाटले. एक ज्यास झोंप येत नसेल त्यानें हें हातों घ्यावें, म्हणजे दोन चार वाक्यांत झोंप ठेवलेली; कोणास जर करमेनासे झालें तर चार घटका त्यांस खो खों हंमविण्यास या सारखें साधन नाहीं; कोणाला जर वर्षा सहा महिन्यांची सक्त मजुरीची शिक्षा द्यावयाची अगली, आणि तो तर प्रकृतीनें अशक्त आहे, तर हें पुस्तक संबंध वाचणें त्या शिक्षेच्या मोबदला दिल्याम चालेल, किंवा अगुद्ध वाक्यें शुद्ध करण्यास विद्यार्थ्यांस जर द्यावयाचीं अगली, तर हें पुस्तक वाळगलें असतां दुसरीकडे बघण्याची बिलकूल गरज राहणार नाहीं !

मागील पुस्तक अंमळ इकडे तिकडे वाचण्याचे तरी आम्हांस श्रम पडले; पण तेही श्रम प्रस्तुत ग्रंथाचे दयाळू कर्ते आम्हांस देत नाहींत. खरोखरी पाहतां 'साधारण प्रार्थने' चे मुखपत्रही आमच्या उपयोगी पडण्यासारखें आहे; पण तमें करणें फारच अप्रतिष्ठित जाणून प्रस्तावनेंतले थोडेके चुटके वाचकांस सादर करितों:—

“ इंग्लंड देशच्या मंडळीनें पहिले मंडळीतील भजनाचें पुस्तक रचिलें, त्या वेळापासून त्यांतील गोष्टीहून ज्या भिन्न आहेत त्या हटाने नाकारणें, अथवा सहज अंगीकारणें, ह्या दोन्ही गोष्टी न करतां मध्यम क्रम धरिला, यांत मोठा शहाणपणा दाखविला आहे. कारण आम्हांस अनुभवावरून असें समजून आलें आहे कीं, ज्या गोष्टी विचारपूर्वक स्थापित आहेत, त्यांत फेरफार करण्याचें अगत्य नसून

पालट केल्यावरून अनेक प्रकारच्या अडचणी लागल्या आहेत, आणि अशा फेरफारानें ज्या गोष्टी दूर करण्याच्या होत्या त्यांपेक्षां अडचणी फार व अधिक मोठ्या लागल्या आहेत. ” इत्यादि इत्यादि.

“सकाळची व संध्याकाळची प्रार्थना मंडळस्थानांत, भजन-स्थानांत अथवा वटड्यांत ज्यां ठिकाणीं हणत आले आहेत, तेथेंच ह्या प्रदेशांतील धर्माधिकार्यानें निराळा हूकूम दिल्या नसल्यास हणार्वा. आणखी कठडे मागल्या काळाप्रमाणें राहूं द्यावे.

“ आणि लक्ष्यांत ठेवावें कीं साहावा एडवर्ड राजा याच्या दुसऱ्या वर्षी पार्लिमेंताच्या अधिकाराने या इंग्लंडच्या मंडळींत जीं मंडळीचीं व आचार्यांचीं भूषणे चालत होती, तींच आचार्यत्व करण्यांत नेहमीं राखून उपयोगाम लावावयाचीं आहेत. ”

सकाळची प्रार्थना:—

“ माझ्या पातकापासून आपलें सुख आवरून घे; व माझे सर्व अन्याय पुसून टाक. गीत ५१. ९.

“ देवाचे यज्ञ म्हणजे फुटलेला आत्मा, फुटलेले व नम्र झालेलें हृदय, हे देवा, तूं तुच्छ मानणार नाहीस. गीत ५१. १७.

“ आपली वस्त्रें नका, तर आपलें हृदय फाडा; आणि परमेश्वर जो तुमचा देव त्याकडे फिरा, कां कीं तो कृपाळ व दयाळू, मंदक्रोध व फार मायाळू आहे, आणि विपत्तीविपर्यां अनुतापी आहे. योएल. २. १३.

“ पश्चात्ताप करा, कां कीं आकाशाचे राज्य जवळ आलें आहे. माथी ३. २. ”

आणखी एकच लहानसा उतारा घेतों:—

“ शुभ्रमसकांतील सोमवार—

देवा, त्वां या समयानुसार आपल्या पवित्र आत्म्याचा प्रकाश पाठवून आपल्या विश्वासू लोकांच्या अंतःकरणांत शिकविलें तसें

आम्हास त्याच आत्म्यानें हरएक गोष्टींत यथार्थ समज प्राप्त होऊन त्याच्या पवित्र सांतवनावरून सर्वकाळ आनंद करावा असें कर; आमचा तारणारा ख्रिस्त येशू याच्या पुण्यास्तव, जो तुजवरोवर पवित्र आत्म्याच्या ऐक्यांत एकच देव निरंतर असून युगोयुगीं जगतो व राज्य करितो. आमेन. ”

वरील वाक्ये आमच्या वाचकांपैकीं कितीकांम समजलीं असतील तीं असेत; आम्हांम तर या भाषांतरामाग्याच त्यांचा हेतुही विलकूल कळत नाही. मराठींत भाषांतर म्हणजे काय ? ज्यास इंग्रजी ग्रंथ कळत नाही त्याम त्यांतील अर्थ मराठी भाषेने कळावा हाच त्याचा उद्देश कीं नाही ? हा उद्देश खिस्ती लोकांनीं जीं श्रेय देणें भाषांतरे आजपर्यंत केलीं व ते जीं अज्ञान करीत आहेत त्यांच्यापैकीं कितीएकानीं सिद्धीम जातो वरें ? प्रस्तुतच्या इतकीच जर तीं सर्व उतरलीं असलीं, तर ते ग्रंथ मूळचे इंग्रजींतले इंग्रजींतच ठेवण फार वरें हातें असे म्हणण्याम कांहीं चिंता नाही. भाषांतर उतरण्याचा व छापण्याचा तरी अट्टाट तशानें वांचता ! असे; पण येवढी उघड गोष्टही आमच्या ख्रिस्तभक्तांम दिगत नाही; त्यांम वाटतें कीं आपल्या सद्धर्मातील ग्रंथ देवनगरी लिपींत गुमते लोकांच्या दृष्टीम पडले तरी तेवढ्यांनिही त्यांचे तारण होईल ! असे त्यांचें मत असल्याम आम्ही त्यांम एक सूचना करतो कीं, आलीकडे भराभर बेरीज, गुणाकार वगैरे करण्याचीं जशीं यंत्रे केली आहेत तसें एका वाजूला मराठी व्याकरण व दुसऱ्या वाजूला मराठी कोश अशीं आंत घालून भराभर भाषांतरें तयार होण्याचें त्यांनीं एक यंत्र तयार करावें. म्हणजे तेणेंकरून त्यांच्या शुभवर्तमानाच्या वृत्त्याचा फार त्वरित जगावर प्रसार होईल !

१०. आतां सरतेशेवटीं बोलण्याच्या किंवा लिहिण्याच्या मराठी भाषेच्या शुद्धतेचे एक निश्चित प्रमाण तरी कोणतें धरावें तें सांगतां. एक प्रमाण मराठी कवी व दुसरें प्रमाण

आपल्या स्त्रिया वगैरे. पहिल्यांच्या भाषेत परभाषेच्या संस्काराची विलकूल शंकाही नाही हें उघडच आहे; यास्तव त्यांत जे शब्द व जे प्रयोग आढळतील ते अर्थातच अव्यंत शुद्ध होत. दुसरें प्रमाण तरी तमेंच मजबूत आहे. आपल्या वायकांच्या भाषेस अजून आपल्याप्रमाणें परभाषेचा विकार जडला नाही, यास्तव त्यांचें बोलणें अगदीं शुद्ध मराठी धरण्यास चिंता नाही. अमेंच वृद्ध मनुष्यांचें, व ज्यास इंग्रजीचा गंवही लागला नाही अशा एकंदर सर्व लोकांचेंही बोलणें शुद्धतेचें उत्कृष्ट प्रमाण होय. अशांस समजण्यासारखा जो ग्रंथ झाला त्याच्या शुद्धतेविषयीं मग ज्यास्ती बोलणेंच उरलें नाही. यास्तव जो कोणी मराठी लिहील त्यानें जर नेहमीं हें मनांत ठेवलें कीं, हें वाक्य मीं जर इंग्रजी न समजणाऱ्या एखाद्या मनुष्यापुढें वाचून दाखविलें तर तें त्यास कितपत समजेल, तर मध्यांचा भाषादूषणाचा दोष हळू हळू अगदीं नाहीसा होऊन जाईल. ईश्वर करो, आणि आमच्या ग्रंथकारांच्या ठायीं स्वभाषेच्या शुद्धतेविषयीं असा अभिमान सतत जागृत राहो.

लेखनशुद्धि.

लिपेर्यथाग्रहणेन वाङ्मयं
नदीपुत्रेनेव समुद्रमाविशत् *

रघु.

(१) उपाद्घात (२) शास्त्र आणि रूढि (३) व्याकरणाचें प्राधान्य (४) भाषा आणि व्याकरण (५) त्यांचा परस्पर संबंध (६) मराठी भाषेची स्थिति (७) लेखनपद्धति बसविण्याचें साधन (८) विषयाची तीन सदरें (९) वर्णशुद्धि (१०) शब्दशुद्धि (११) वाक्यशुद्धि (१२) सारांश.

१ लेखनशुद्धि म्हणजे शुद्ध लिहिण्याची पद्धति. ही-विषयी सध्यां बरेच नियम ठरले आहेत; आणि शुद्ध कसे लिहावे, म्हणजे न्हस्व दोष, अनुस्वार वगैरेविषयी विद्यार्थीकरतां लहान पुस्तकेंही कांहीं झाली आहेत. यांविषयी आम्हांस कांहीं विशय लिहिणें नाहीं. तरी या विषयाच्या संबंधाच्या आणखी कांहीं गोष्टी आहेत त्यांविषयी विचार करणें अवश्य आहे. त्यांविषयी पूर्णपणें असें विवेचन आजपर्यंत कोणाच केलेलें नाहीं, असें गमजून या लेखांत त्यांविषयी कांहीं विचार प्रदर्शित करतां.

२. कोणत्याही आचाराची शुद्धता म्हणजे ता बरोबर आहे की नाहीं याचा निर्णय नेहमीं दोन गोष्टींवरून होतो. एक शास्त्र आणि दुसरी रूढि. शास्त्र म्हणजे तत्व-वेत्या पुरुषांनी चांगला विचार करून घालून दिलेले

* “ लिपी म्हणजे बाराखड्या चांगल्या शिकून हा [रघु] नदीच्या मुखानें जसें अफाट समुद्रांत शिरावें त्याप्रमाणें विद्येंत शिरला, ”

नियम; आणि रूढि ह्यणजे कालगत्या पडलेला प्रचार. या दोहोंचा अगदी प्रथमारंभी अर्थात्च पूर्ण मिलाफ असतो, किंवा निदान पुष्कळ असतो; पुढें हळू हळू रूढि ढिली पडत जाऊन कधी कधी ती शास्त्राच्या अगदी उलटही होते. हा प्रकार लांकव्यवहात, धर्मात, वगैरे जेथे तथें दृष्टीम पडतो. अगो; तर याप्रमाणेंच प्रस्तुत विषयाचाही विचार आहे. अमुक लिहिणें शुद्ध आणि अमुक अशुद्ध याचा निश्चय झटला ह्यणजे एक शास्त्रावरून ह्यणजे व्याकरणावरून; आणि दुसरा रूढीवरून म्हणजे बोलण्यांत किंवा लिहिण्यांत तसा प्रयोग होतो यावरून. जेथें दोन्ही प्रकार जमतात तेथें ठीकच आहे; पण जेथे दोहोचा विरोध येतो, तेथे बरीच मोठी पंचाईत येते. अशा ठिकाणा कोणता मार्ग काढावा ?

३. आतां खरोखरी म्हटलें अमतां असा वाद जेथें उत्पन्न होतो तेथें व्याकरणाप्रमाणें निर्णय करावा, म्हणजे जो शब्दप्रयोग किंवा वाक्यप्रयोग व्याकरणाच्या नियमांम अनुसरून अमेल तोच खरा म्हणावा. असें केलें अमतां भाषा निर्दाप होऊन तीत चोहोंकडे मारवा मेळ वमेल; आणि यामुळें शिकणाराम व शिकविणाराम दोघांसही ती ज्यास्त मुळभ होईल. याप्रमाणें तिचें बाह्यस्वरूप चांगलें नीटनेटकें होईल. पण वरील प्रकार जर सर्वथैव चालवला, त्यास कांहींच नियमित मर्यादा केली नाही, तर भाषेची मोठीच हानि होईल. तिचा स्वेच्छाप्रचार बंद होऊन ती व्याकरणाच्या सूत्रांनीं जशी कांहीं अगदीं बद्ध होऊन जाईल. आणि तिचें स्वरूप कांहीं तऱ्हेवाईक, बोजड, अशा प्रकारचें होऊन कृत्रिमतेचा मोठा दोष तिजवर सर्वथा येईल. म्हणजे चालत्या बोलत्या माणसांत आणि मनुष्याचा पुतळा करून त्याच्याकडून नेहमींचे व्यापार यांत्रिक शक्तीनें करविले असतां त्यांत, त्या दोहोंत जितक्या भेद दिसेल तितकाच स्वेच्छाप्रचार जिला आहे

प्रयोग वैयाकरणांनी कितीही आपली शक्ति वेंचली तरी कसे निघतील ? फार झालें तर, आपल्या व्याकरणांत मोठमोठ्या, डोळ्यांत भसकन् जाणाऱ्या अक्षरांनी तो अमुक अमुक प्रयोगांस निषिद्ध करून त्यांवर बहिष्कार टाकील; पण रोमच्या पोपमहाराजांच्या बहिष्कारांस यत्किंचित्ही न जुमानतां त्यांची आज्ञा एकीकडे झुगारून देऊन पृथ्वी जशी फिरतेच आहे,— फार तर काय, पण त्या युरोपियन शंकराचार्यांचा व्हाटिकन नामक सुंदर मठ व प्रत्यक्ष धर्ममूर्ति स्वतः यांसही तिजबरोबर फिरावें लागतेंच; त्याप्रमाणेंच अशा जुलमी व्याकरणकर्त्यांचीही फजिती होते ! * यास्तव संस्कृत वैयाकरणाचा पहिला मोठा सिद्धांत हा आहे की, प्रयोग— शरणाः वैयाकरणाः, वैयाकरण हे प्रयोगाचे बांधलेले आहेत, त्यांच्यापुढें यांचें शाहाणपण खुंटतें ते जसे असतील तसेच घेऊन यांस चालले पाहिजे, त्यांशीं दांडगाई करून कांहीं उपयोग नाही. भाषा ही कोणी महानदीच होय. हिचा प्रवाह सतत वेगानें धांवणारा व अत्यंत उच्छ्वल असा असतो. यास्तव त्यास रोध करणारीं जीं धरणें, पूल वगैरे बांधणें तीं फार जपून बांधावीं लागतात. हीं जर तिच्या अनुरोधानें बांधलीं, अशीं कीं, तिच्या स्वच्छंद गतीस तीं प्रतिबंधक न होत, तरच त्यांचा कांहीं टिकाव! नाही तर वैयाकरणरूप इंजनेरांनीं आपली सगळी कर्तवगारी खर्चून जरी आपल्या मते मोठें भक्कम काम केलें असलें,

* वरील संबंध आमच्या साऱ्या वाचकांच्या लक्षांत येण्याखा नाही; यास्तव तो फोडून सांगितला पाहिजे. ग्यालिलेयोने पृथ्वीच्या गतीचे नवेंच मत काढण्याबद्दल त्याचा पोपमहाराजांनीं छळ केला हें सर्वास माहीत असेलच. पण इतक्यानेच झालें नाहीं. त्या ख्रिस्ताच्या प्रतिनिधीनें लवकरच एक आज्ञापत्र काढलें, कीं पृथ्वीनें फिरूं नये !!! या एकंदर वृत्तांतावरून ख्रिस्ती धर्मानें अंगीं येणाऱ्या शांतीचे व ज्ञानाचे स्वरूप उत्कृष्ट दृष्टीस पडतें !

ठिकारणी तुम्ही काय निर्णय देतां तो द्या; म्हणजे त्याप्रमाणें मी एका मनुष्यांशीं बोलतांना अर्धेच वाक्य टाकून आलों आहे तें जाऊन पुरतें करीन ! असा तर प्रकार खाचित झाला नाहींना ? ज्यास जसा त्यावेळेस प्रत्यय लावतां आला, किंवा प्रयोग करतां आला, तसाच त्यानें दामटला असेल यांत संशय नाहीं. लहान मुलें जेव्हां पहिल्यानें बोलूं लागतात तेव्हां ' करला, ' ' मरला, ' असे भूतकाळ, किंवा ' बुवा, '—'बुवे, ' अशा अशा प्रकारचीं अनेक वचनें वगैरे रूपें प्रयोगसादृश्यावरून साधनात हें पुष्कळांच्या लक्षांत असेलचः व त्याप्रमाणेंच पहिल्या पहिल्यानें भाषेच! उद्भव हळू हळू होत गेला यांत संशय नाहीं. त्या वेळेस अष्टाध्यायीच्या अमुक अमुक सूत्रावर अमुक अमुक वार्तिक आहे तस्मात् हा प्रयोग अशुद्ध आहे, असें म्हणण्यास मुळींच जागा नव्हती हें उघड आहे तेव्हां भाषेत व व्याकरणांत इतकें अंतर आहे ! भाषा केव्हां उत्पन्न झाली, कशी झाली, व कोठें झाली याचा विचार म्हटला म्हणजे पर्वत केव्हां उत्पन्न झाले, समुद्र केव्हां पाण्यानें भरला या गोष्टींच्या शोधा इतकाच गहन आहे ! आणि व्याकरणांची उत्पत्ति तर सर्व भाषांची सांगतां येईल; कित्येकांची तर अगदीं अलीकडे झाली आहे, आणि अजून अशाही शेंकडों भाषा अमतील कीं, ज्यांस व्याकरणाची ओळखही नाहीं !

५. वरील उपपादनावरून वाचकांच्या लक्षांत आलेंच असेल कीं, भाषा ही बहुधा अनादि आहे; तेव्हां कायद्याप्रमाणें वहिवाट जम पाहिली तर व्याकरणाच्या तफें फैसला न होतां प्रचाराच्याच तफें होईल. जे प्रयोग शेंकडों वों वगून गेले आहेत, कां भाषेचा आणि त्यांचा जणों काय एकच जीव होऊन गेला आहे, त्यांस व्याकरणानें उपटून टाकण्याचा यत्न करणें म्हणजे इजेनेराम सडक यांवावयाची असतां त्यानें मधील डोंगर व पर्वत उपटून दूर फेंकून देण्यामारखेंच कृत्य आहे ! ज्यांचीं मुळें अगदीं भाषेच्या मुळांइतकींच बहुतेक पोंचली आहेत असे

प्रयोग वैयाकरणांनी कितीही आपली शक्ति वेंचली तरी कसे निघतील ? फार झालें तर, आपल्या व्याकरणांत मोठमोठ्या, डोळ्यांत भसकन् जाणाऱ्या अक्षरांनी तो अमुक अमुक प्रयोगांस निषिद्ध करून त्यांवर बहिष्कार टाकील; पण रोमच्या पोपमहाराजांच्या बहिष्कारांस यत्किंचित्ही न जुमानतां त्यांची आज्ञा एकीकडे झुगारून देऊन पृथ्वी जशी फिरतेच आहे,— फार तर काय, पण त्या युरोपियन शंकराचार्यांचा व्हाटिकन नामक सुंदर मठ व प्रत्यक्ष धर्ममूर्ति स्वतः यांसही तिजबरोबर फिरावें लागतेंच; त्याप्रमाणेंच अशा जुलमी व्याकरणकर्त्यांचीही फजिती होते ! * यास्तव संस्कृत वैयाकरणाचा पहिला मोठा सिद्धांत हा आहे की, प्रयोग— शरणाः वैयाकरणाः, वैयाकरण हे प्रयोगाचे बांधलेले आहेत, त्यांच्यापुढें यांचें शाहाणपण खुंटतें ते जसे असतील तसेच घेऊन यांस चालले पाहिजे, त्यांशीं दांडगाई करून कांहीं उपयोग नाही. भाषा ही कोणी महानदीच होय. हिचा प्रवाह सतत वेगानें धांवणारा व अत्यंत उच्छ्वल असा असतो. यास्तव त्यास रोध करणारीं जीं धरणें, पूल वगैरे बांधणें तीं फार जपून बांधावीं लागतात. हीं जर तिच्या अनुरोधानें बांधलीं, अशीं कीं, तिच्या स्वच्छंद गतीस तीं प्रतिबंधक न होत, तरच त्यांचा कांहीं टिकाव! नाही तर वैयाकरणरूप इंजनेरांनीं आपली सगळी कर्तवगारी खर्चून जरी आपल्या मते मोठें भक्कम काम केलें असलें,

* वरील संबंध आमच्या साऱ्या वाचकांच्या लक्षांत येण्याखा नाही; यास्तव तो फोडून सांगितला पाहिजे. ग्यालिलेयोने पृथ्वीच्या गतीचे नवेंच मत काढण्याबद्दल त्याचा पोपमहाराजांनीं छळ केला हें सर्वास माहीत असेलच. पण इतक्यानेच झालें नाहीं. त्या ख्रिस्ताच्या प्रतिनिधीनें लवकरच एक आज्ञापत्र काढलें, कीं पृथ्वीनें फिरूं नये !!! या एकंदर वृत्तांतावरून ख्रिस्ती धर्मानें अंगीं येणाऱ्या शांतीचे व ज्ञानाचे स्वरूप उत्कृष्ट दृष्टीस पडतें !

तरी एकादे दिवशीं इंजेनेर सोहेव खुद्द पुलावर उभे राहून नदी वेगास हंसत असतांच वेळेंनसार धडाड होऊन नदी आपलें सामर्थ्य प्रकट करायाची ! अमो; तर जसें शहर नदीच्या अनुरोधानेंच वसतें, शहराच्या अनुरोधानें नदी वाहत नाहीं; त्याप्रमाणेंच भाषेच्या अनुरोधानें व्याकरणानें नेहमीं चाललें पाहिजे, त्याच्या अनुरोधानें ती कधीं चालायाची नाहीं !

६. जो व्याकरण नवें करूं जाईल किंवा भाषेचें शोधन करण्याच्या वगैरे खटपटीस पडेल त्यानें वरील गोष्टी चांगल्या पक्केपणीं ध्यानांत ठेवल्या पाहिजेत. पण त्यांकडे आपल्या भाषेंत सर्वथा लक्ष्य दिलेलें दिसत नाहीं. भाषेतील रूढ शब्द, रूढ प्रयोग यांस बळेंच फिरविण्याचा आज बरींच वषें उद्योग चालू आहे. याविषयी पुढें विशेषतः लिहिण्यांत येईल सध्यां इतकेंच सुचवितों कीं, मागील कलमांत भाषेच्या प्राबल्याविषयी जें लिहिलें तें आपल्या मराठी भाषेस तर फारच लागू पडतें. संस्कृत, इंग्लिश वगैरे भाषा व्याकरणाच्या अटकावांत आज शेकडो वषें तरी आहेत. पण आमच्या मराठीस तो संस्कार नुकता नुकता लागत चालला आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. तिचें नियमन करण्यास्तव आमच्या पाणिनीनें उद्योग केल्यासच नुकतीं कोठें चाळीस वषें होत आहेत. त्याच्या आधींचा सर्वकाळ तर तीस कोणतेंच बंधन माहीत नव्हतें. अजून तरी वरील दोन भाषांप्रमाणें तीत कोणी मोठे नामांकित ग्रंथकार होऊन तिचे प्रयोग त्यांनीं बसवून टाकले आहेत असेंही झालें नाहीं. तिचा प्रचार अजून बहुधा स्वच्छंद वृत्तीचाच आहे. यास्तव तिला जीं बंधने करायाचीं तीं फार जपून केलीं पाहिजेत. तरच तीं कांहीं निभावून भाषेचें हित होईल.

७. आपल्या भाषेच्या मूळ भाषा म्हटल्या म्हणजे बालभाषा, संस्कृत, फारशी व आरबी ह्या होत; यास्तव तिची लेखनपद्धति बसविण्यास यां चारी भाषांचें चांगलें ज्ञान अगोदर आवश्यक

पाहिजे. हें अजूनपर्यंत कोणी म्हणण्यासारखें संपादन केलेलें आम्हांस माहीत नाहीं. अलीकडे युनिवर्सिटीच्या परीक्षांत संस्कृत घातल्यामुळें त्याचा प्रचार बराच होऊन हें एक अंग पुष्कळांस साध्य झालें आहे खरें. पण या खेरीज वाकीच्या तिहींचें ज्ञान फारच थोडक्यांस असेल. मोलस्वर्थच्या कोशांत मात्र शब्दरूपपत्ति देतांना वरील भाषांतील मूळचीं रूपें पुष्कळ ठिकाणीं दिलीं आहेत. पण त्यावर आज सुमारें पन्नास वर्षांत याविषयी कोणी यत्किंचित्ही विचार केला आहेसा दिमत नाहीं. या कोशांत मुद्दां कोठे कोठे ज्या चुका दृष्टीस पडतात त्यांवरून पाहतां या कोशांत फेरफार करण्यास बरीच जागा अजून असेल यांत अगदीं संशय नाहीं, असें आम्हांस वाटतें. तर आमच्या भाषेच्या हितचिंतकांस आम्ही येथें इतकेंच सुचवितों कीं, ज्यांस वरील भाषांचें ज्ञान असेल त्यांनीं ते प्रस्तुत विषयांस लावून भाषेची व्युत्पत्ति व लेखनपद्धति हीं जर मुघारलीं तर त्यांच्या ज्ञानांचें चांगलें चीज होणार आहे !

८. आतां प्रस्तुत विषयांचीं तीन मदरें करून त्यांविषयीं विचार करूं. एक वर्णशुद्धि, दुसरें शब्दशुद्धि आणि तिसरें वाक्यशुद्धि. वर्णशुद्धि म्हणजे मराठी भाषा सध्यां जशी लिहितात ती तन्हा बरोबर आहे कीं नाहीं याचा विचार. असाच शब्दांविषयीं व वाक्यांविषयींही विचार करावयाचा.

९. वर्णशुद्धिविषयीं एकंदरीत पाहतां सध्यांची पद्धत बहुत करून बरोबर आहे असें आम्हांस वाटतें. वीस पंचवीस वर्षांपूर्वी 'स्थ' च्या जागीं 'स्थ' 'च' चा दंततालव्य उच्चार कर्तव्य असतां त्याच्यामागे टिंब द्यावयाचें, वगैरे जे विलक्षण प्रकार चालू होते ते आतां कोठेही दृष्टीस पडत नाहींत. इंग्रजीतील 'ट' 'ड' यांच्या जागीं 'त,' 'द,' असे लिहिण्याचा परिपाठ-अलीकडे अंमल माजीच पडला असें दिसतें. 'स्कातलंद,' 'ग्रान्स्लेतर,' 'वाशिगतन' वगैरे रूपें सरकारी मराठी पुस्त-

कांतून व मिशनरीच्या ग्रंथांतून अगदी आढळतात खरी. पण बाकीच्या पुस्तकांतून वरील नियम तितका अबाधित चालत नाही. ' इंग्लंड, ' ' अक्टोबर ' अशीच रूपे बोलण्यांत व लिहिण्यांत अलीकडे चालू झाली आहेत * हे वरील तिन्ही फेरफार फार समजस झाले. तरी अद्याप कित्येक शब्दांविषयी लिहिण्यांत धरसोड दिसते. उदाहरणार्थ ' पाहणें, ' ' पाणी, ' पाहिला शब्द कोणी ' पहाणें, ' असाही लिहितात; व दुसऱ्यावर बहुधा कोणी अनुस्वार देत नाहीत. पण हे शब्द मूळ कशापासून अपभ्रंश पावले आहेत हें जर पाहिलें, तर ' पाहणें, ' ' पाणी, ' हेंच बरोबर आहे असें सर्वांच्या लक्षांत येईल. पाहिल्याचें मूळ रूप ' पश्य ' असें आहे, तेव्हां ' साप, ' ' आंख, ' याप्रमाणें त्याचा अपभ्रंश ' पाह ' असाच होईल. ' पहा ' असा कदापि होणार नाही. तसेंच ' पानीयम् ' याच्या शेवटी नासिक्य वर्ण असल्यामुळे ' नामें, ' ' गांव. ' ' भे ' याप्रमाणें ' पाणी ' असें लिहून अनुस्वार ठेवणें बरोबर आहे. असो, तर याप्रमाणें मूळ व्युत्पत्तीचा जर विचार केला, तर पुष्कळ शब्दांची शुद्ध व ग्राह्य रूपे कोणती ती चांगली समजतील; आतां वरच्याशिवाय आणखी एक वर्णशुद्धीविषयीचा प्रकार सांगणें राहिला आहे. तो

* हा विलक्षण प्रघात कशांमुळे पडला असेल तो असो ? ' इंग्लंड ' शब्दाचे ' इंग्लंड ' असें जें रूपांतर करायाचें तें मराठीत ' ड ' नाही म्हणून किंवा तसा उच्चार आम्ही नेहमीं करतो म्हणून, काय असेल तें असो ! आमच्या लिपिंत तर ' ड ' आहेच, व इंग्रजी शब्दांचाही उच्चार ' बटाटा, ' ' पोष्ट, ' ' अल्पिष्टन ' असाच आमचे लोक करीत आले आहेत. एक मात्र कारण दिसतें, कीं इंग्रजीत ' त ' नसल्यानें Calcutta असें इंग्रज लोक त्या शब्दांचें रूपांतर करतात तेव्हां असे शब्द पुनः मराठीत आणले असतां ' ट ' चा पुन्हां ' त ' करावा लागतो. पण या इंग्रजी लिपिच्या उणिवेबद्दल मराठीला काय म्हणून तिसऱ्या ठिकाणीं प्रायश्चित्त !

हा की, एरवीं लोक सामान्यतः जसा उच्चार करतात त्यास अनुमरून न लिहितां भल्लेंच रूप लिहिणें जसें, ' सोई, ' ' संवई ' ' रुचिकर, ' ' तब्यत ' इत्यादि. हेच शब्द जसे आपण म्हणतो तसेच म्हणजे अनुक्रमेंवरून 'सोय, ' संवय 'रुचिकर, ' तब्येत' असेच लिहिणें विशेष प्रशस्त आहे असे आम्हांस वाटते.

१०. दुसरें सदर शब्दशुद्धि. हीविषयीही सध्यां बराच घोंटाळा आहे. मराठीत संस्कृतांतूनच जे शब्द आले आहेत त्यांची कोणी मूळाप्रमाणेंच शुद्ध रूपें लिहितात. व कोणी मराठी प्रमाणेंच लिहितात. तरी ज्या ग्रंथकारास मानमान्यता आहे ते बहुधा पहिलीच पद्धति उचलतात, दुसर्यास अनुसरणारे थोडे आणि ज्यांस विशेष मान नाही असे. उदाहरणार्थ ' जन्म ' शब्द ध्या. हा संस्कृतांत नपुंसकलिगी आहे, आणि मराठीत पुल्लिगी आहे, तरी ' त्यांचा जन्म झाला ' असें न म्हणतां ' त्यांचें जन्म झालें ' असें लिहिण्याच्या सध्यां बहुधा अगदीं परिघाट पडून गेला आहे. ' जें वस्तु, ' ती वीणा, ' किंबहुना ' तो स्वप्न ' असेंही कोणी अगदीं संस्कृताच्या पद्धतीवर पडून लिहितात. पण हा प्रकार आमच्या बुद्धीनें सर्वथा प्रशस्त नव्हे. एक तर मराठी भाषा संस्कृताहून भिन्न आहे; यास्तव ही तिची भिन्नता जितकी कायम राहिल तितकी अवश्य राखली पाहिजे. नाही तर फारशी भाषेविषयी जसें सांगतात की ती अर्धीमुर्धी आरवीच आहे; त्याप्रमाणें आपल्या भाषेची दशा होऊन तिचें स्वातंत्र्य नष्ट व्हावयाचें. दुसरे, जर याप्रमाणें मूळ संस्कृत शुद्ध म्हणून त्याचेंच अनुसरण करण्यास एकदां आरंभ केला, तर मग हा प्रकार चालवावा तरी कोठपर्यंत ? शेंकडों शब्दांचीं रूपें बदलून टाकून त्यांस नीटनेटकें करावें लागेल ! ' मी जेवणा अनंतर निजतो, ' ' हें घडणें दुरापास्त आहे, ' ही तुला कोटून आवदशा आठवली ? ' ' मला स्वप्न पडला, '

‘ त्यानें बीणा वाजविली ’ ‘ इंग्लंडांत विदुषी स्त्रिया पुष्कळ आहेत ’ असे प्रयोग करणें भाग पडून मगळी भाषाची भाषा उसकटाबी लागेल. शिवाय, संस्कृतापासून आलेल्या शब्दांस याप्रमाणें पूर्वस्थिति दिली तर मग फारशी व आरबी शब्दांनीं तरी काय केलें आहे ? त्यांचींही मूळचीं रूपें व मूळचे अर्थ पुनः आणावे लागून सगळा येथून तेथून गोंधळच गोंधळ होऊन जाईल. तेःहां प्रशस्त मार्ग हाच दिसतो की, जशीं रूपें एकदां भाषेंत रूढ होऊन गेलीं आहेत तशींच कायम राखावीं. ज्यांस संस्कृत, फारशी किंवा आरबी भाषा पूर्ण अवगत आहेत त्यांस सध्यांची मराठीतील विलक्षण रूपें व विलक्षण अर्थ पाहून मनामनीट वाटणार नाही, व तीं पुनः पहिल्यासारखीं करावींशी वाटतील; पण तशा शब्दांचें जर नुमतें सध्यांचेंच रूप मनांत आणलें, तर कांहीं विलक्षण वाटणार नाही. पहा की, ‘ त्याला रूपवान् बायको मिळाली ’ हें वाक्य ‘ त्याला चांगला बायको मिळाली यासारखेंच वस्तुतः अशुद्ध आहे, व म्हणूनच दुसरें वाक्य मराठी जाणणाऱ्या मनुष्यास जसे कानास अतिशय वाईट लागेल, तसेंच पहिलें संस्कृतज्ञास लागेल यांत आश्चर्य नाही ! तरी ते केवळ प्रचारांत आलें असल्यामुळे त्यास अगदी काढून टाकणें आम्हांस बरोबर वाटत नाही. ज्या संस्कृतज्ञास तें अगदी दुःसह होत असेल त्यानें त्या वाक्याकडे केवळ मराठीच्या दृष्टीनें पहावें, झणजे त्यास त्यांत कांहीं वाचणें दिसणार नाही. तें असें की, ‘ त्यास सुंदर बायको मिळाली ’ यांत जसें कांहीं वाईट नाही, तसेंच ‘ सुंदर ’ या जागीं ‘ रूपवान् ’ हा शब्द केवळ विशेषणाप्रमाणें घातला आहे असें जर पाहिलें, तर त्यांत काय वांकडें आहे ? तर याप्रमाणें चालू असणारीं रूपें जशींचीं तशींच ठेवणें आम्हांस बरें वाटतें. फार तर काय, पण ‘ तिकीट, ’ ‘ नाटपेट, ’ ‘ गटार ’ वगैरे अगदी अलीकडे सुरू झालेल्या इंग्रजी शब्दांचींही रूपें बिघडविणें आम्हांस नीट वाटत नाही. असा; तर हें दुसरें

कारण झालें. तिसरें असें कीं, वर सांगितलेला प्रकार सोपा असल्यामुळे तो सर्वांस साध्य आहे, व यामुळे भाषेत जो एकदां चोहोंकडे जम बसून जाईल तो जाईल. लेखनशुद्धि ही एकदां रूढीवर ठरली, झणजे अमुक शब्द कसा लिहावा याविषयी कोणास यत्किंचत्ही पंचाईत पडणार नाही. त्या त्या शब्दाचा जसजसा उच्चार होत असेल तसतसा तो खुशालपणें लिहावयास सांपडेल. त्यास संस्कृताचा किंवा आरवीचा अभ्यास करण्याची मुळीच गरज पडणार नाही.

याप्रमाणें शब्दशुद्धीविषयी विचार कर्तव्य असतां रूढीचेंच बहुधा अवलंबन करावें हें अनेक कारणांनीं प्रशस्त होय, असें आह्मांस वाटतें. तरी प्रसंगविशेषीं वरील नियम मोडल्यास कांहीं हरकत नाही. 'मष्यान्हरात्र,' 'अहोरात्र, अहोदिवस,' 'परस्वाधीन,' वगैरे जे मुळीच अर्थसंगतीचे शब्द आहेत ते काढून 'मध्यरात्र,' 'अहोरात्र,' 'पराधीन,' वगैरे शुद्ध रूपें त्यांच्या जागीं घालावीं यास 'आह्मी कबूल आहों. तसेंच 'अंधःकार' 'हाहाःकार,' 'दीपोत्साह,' वगैरे शब्दांचीं 'अंधःकार,' 'हाहाकार,' 'दीपोत्सव'अशीं व्याकरणीत्या शुद्ध रूपें लिहावीं हेंही आह्मांस ठीक वाटतें. तसेंच अलीकडे अगदीं नवे शब्द जे साधले असतील किंवा यापुढें साधावे लागतील त्याविषयीही शुद्धाशुद्धतेबद्दलचा विचार करण्यास आपण मुलतयार आहों. पण जे एकदां रूढ होऊन बसले त्यांशीं दांडगाई करण्यांत आह्मांस मोठासा शहाणपणा वाटत नाही. येवढे पाणी-न्यादि समर्थ व्याकरणकार, पण त्यांसही छांदस व आर्ष प्रयोगांपुढें हात जोडावे लागले, व 'पृषोदरादित्वात्सोधुः' अशा प्रका-

१ ज्या शब्दांच्या व्युत्पत्तीचा कांहींच थांग लागत नाही त्यांस ठकलून देण्याकरतां वरील वर्ग संस्कृत वैयाकरणांनीं एक जबरदस्त करून ठेवला आहे. वरील सूत्राचा अर्थ असा कीं, 'पृषोदर' या अभ्युत्पन्न शब्दाचेंच हें भावंड, मग यास व्युत्पत्ति कसची ? रॉम्बुलसानें चोर, दरबोडखोर, खुनी अशा मनुष्याकरतां केलेली गुहाच ही !

रुष्या हिकमती कराव्या लागल्या. इंजिनीतही असा घोंटाळा नाहीसा नाही. पण हेंचसें काय, सर्व भाषांत तो वस्तुगत्या असा-याचाच. वैयाकरणाच्या मनांत साऱ्या भाषेंत जिकडे तिकडे उत्कृष्ट व्यवस्था होऊन वेडे वांकडे कोठें कांहीं दिसूं नये असें असतें. पण तें होतें कसें ? नदी जशी उगमापासून निघाली कीं जिकडे तिला सखल प्रदेश सांपडेल तिकडेच वाहत जाते, व तिचें पात्र पुढें मोठें होऊन जसें तुफान वाहूं लागतें, त्याप्रमाणेंच भाषेचीही गोष्ट आहे. तिच्या उच्छ्र्वल वेगास जर वळेंच रोध कर-प्याचा प्रयत्न केला, तर तो सिद्धीस जाईलच असा विलकूल नेम सांगवत नाही. शंभर वांट्यांनीं अशा बांधाऱ्यांची गति नर्मदा, कृष्णा वगैरेचा बोभाट जसा वरचेवर ऐकूं येतो तशीच व्हाव-याची !

११. तिसरें सदर वाक्यशुद्धि, मराठींत प्रयोगांचा घोंटाळा किती आहे तो पुष्कळांस माहीत असेलच. 'वाजीरावास पुणें द्यावें लागलें,' इत्यादि प्रयोगांची वाटाघाट आज कित्येक वर्षे चालू आहे; तरी त्यांविषयीं अजून पक्का निश्चय कोणताच होत नाही; तसेंच 'त्यानें त्या पोरीस मारिली,' 'मी अंधोळ केली,' 'त्यानें तुला लहानाचा मोठा केला,' 'तुम्ही जेवलांत ?' वगैरे विलक्षण प्रयोगांविषयीं ही मोठाच वाद आहे. मराठी भाषेचें नियमन करणारांत अग्रभागीं गणण्यास योग्य अशा एका गृहस्थानें वरील प्रयोगांस केवळ अशुद्ध ठरवून त्यांस आपल्या नजरेखालून जाणाऱ्या ग्रंथांत विलकूल थारा दिलेला नाही. हें त्याचें मत व्याकरणदृष्ट्या बरोबर आहे. कां कीं, वरील प्रयोग शुद्ध रीतीनें म्हटलें म्हणजे, 'त्यानें त्या पोरीस मारिलें' अ० 'त्यानें ती पोर मारली,' 'मी अंधोळ केली,' 'त्यानें तुला लहानाचें मोठें केलें,' 'तुम्ही जेवलां ?' असेंच असावे. तसेंच 'तो पुराण पठण करतो,' 'माझे वाक्य श्रवण कर,' 'त्यानें आज चार दिवस अन्न ग्रहण केलें नाही' या प्रयोगांसही अशुद्धच

ठरवून त्यानें त्यांचे जागी तो 'पुराणाचें पठण करतो,' 'माझ्या वाक्याचें श्रवण कर,' त्यानें आज चार दिवस अन्नाचें ग्रहण केलें नाहीं' असे प्रयोग घातले आहेत. हा व्याकरणाविषयीचा येवढा पक्षपात आमच्या मते यथायोग्य नव्हे. व्याकरणांचा हक्क एके रीतीनें खरा आहे, पण दुसऱ्या रीतीनें पहातां भाषाप्रचारांचाही तितकाच किंवाहुना अधिकही, हक्क पोंचत नाहीं काय ? या दोहोंच्या हक्काविषयी वर सविस्तर लिहिलेंच आहे, व व्याकरणासच सर्वथा अनुसरलें अमतां केवढ्या अडचणी प्राप्त होणाऱ्या आहेत हींही आमच्या वाचकांस मागील लेखांवरून पुरतेपणीं कळलेच असेल. तेव्हां मद्रहू गृहस्थानें वरील अपवादक प्रयोगांस अशुद्धच म्हणून जें निखालस ठरवलें आहे तें आम्हांस मान्य नाहीं. व्याकरणदृष्ट्या ते अशुद्ध हांत हे आम्ही अजून कबूल करतो, पण रूढिदृष्ट्या ते अत्यंत शुद्ध आहेत. ज्याची व्याकरणावर मोठी भाक्ति अमेल त्यानें वरील प्रयोग व्याकरणशुद्ध रीतीनें हवे तर लिहावे. पण रूढीस अनुसरून हजारों मुशिक्षित लोकांच्या बोलण्याप्रमाणें व व अभियुक्त कवींच्या लेखांप्रमाणें जरी त्यानें वरीलच प्रयोग लिहिले तरी त्यांस अशुद्ध म्हणण्यास कोणामही अधिकार नाहीं !

वर 'अभियुक्त कवींच्या लेखांप्रमाणें' असें म्हटलें आहे, त्यावर एक मोठा आक्षेप निघण्यामारखा आहे. त्यांचे येथे समाधान केलें पाहिजे. मराठी कवींच्या मालिकेंत कवित्वाच्या संबधाने ज्याची गणना मोठी आहे, व शुद्धतेविषयी तर जो सर्वांत पहिलाच गणिला पाहिजे, त्या मोरोपंताच्या कवितेंत व्याकरणाविषयी व संस्कृतांविषयी मोठा पक्षपात आढळतो. वर ज्या प्रयोगांच्या कैवारानें आम्ही लिहिलें, ते वरील नामांकित कवीनेही आपल्या ग्रंथांनून काढले आहेतमं दिमतें:—

पार्थ ह्यणे तूं मुनिनी चिर्त्ती षडरिक्षयार्थ धरिलास ;

उद्योगपर्व १.

वरिलासि मत्सखीनें म्यांही वरिलासि तूं मनं।

आदिपर्व १०.

जाउनि तो सूत वदे कृष्णे द्यूतांत तूं स्वयें धमें !

हारविलीस, सुयोधनसदनाप्रति ये करावया कर्में ॥

सभापर्व ४.

इत्यादि रूढीविरुद्ध व शुद्धव्याकरणास अनुसरून केलेले प्रयोग सर्वांस माहीत असतीलच. याप्रमाणेंच एकंदरीत संस्कृत व्याकरणाच्या शुद्ध पद्धतीवर मराठी माया नेण्याचा प्रस्तुत कवीचा रोंख जेथें तेथें दृष्टीस पडतोः--

(१) ऐसा स्वप्न विलोकुनि तो श्रीमान् कर्ण जाहला जागा ।

वनपर्व १४.

कृप, भोज, द्रौणि, तिघे पाहुनि राजासि दीन आरडले ।

ते राजदार जैसे तैसे तेही ह्यणोनि हा रडले ॥

स्त्रीपर्व १.

पांडवगुणवर्णन तें विदुरमनोधरणार्थ हें साचें ।

वरि सरस धांत नीरस मद्रापण मित्र होय फेंसाचें ॥

आदिपर्व ३५.

वास करुनि परमात्मा सकळा भूतांत एक पूर्ण वसे ।

जो तोचि आपणांत हि आकाश जसा घटांत तेवि असे ॥

मंत्रभागवत ११.

तों ये तेथ पहावयासि उदरीं ज्याचें तिच्या जन्म ती ।

बृहद्शम ५५.

दुर्योधन पंचाक्षरिमंत्रें परमोग्रभूतसा खवळे ।

सभापर्व ३.

सावध होउनि करिसिल जरि लोक प्रत्ययार्थ हा शपथ ।

भारती रामायण.

(२) ते नंदयशोदोद्धवं रात्रीला नेणतीच सरलीला ।

भागवत १०.

(३) स्मरोनि कृतमंतुला नै कविता वधू-स्वीकृती
कराल तरि आयका प्रभूवराच मी दुष्कृती ।

केकावली.

घाली घृतांत सेंधव दुग्धी जंत्रार पायसी कांथका ।

मथि कामाशर जया त्या राम ह्यणे साधुमोक्षसत्पथिका ॥

बृहद्दशम् ८६.

(४) त्वां हे पांच पति कसे वश केले भजति सर्व् एकीतें ।

थोडें याहुनि पाहुनि नैटती कादंबिनीम केकी तें ॥

वनपर्व ६.

वरील सर्व् प्रयोगांवरून मोरोपंताचा एकंदर रौख तेव्हांच दृष्टीस पडतो. तो अर्थात् हाच की, मराठी मापेस जितकी व्याकरणशुद्धता आणतां येईल तितका आणायची. पण इतकेंच नव्हे; वरील उदाहरणांवरून हेही सहज लक्ष्यांत येईल की, संस्कृतांतील व्याकरणप्रयोगही मराठी कवितेंत आणण्याचा त्यानें यत्न

१ ' नंदयशोदोद्धवं ' हा द्वंद्वसमास होय, याचा संस्कृतांत असा नियम आहे की, शेवटच्या पदाचे लिंग साऱ्या समासास लागें. या नियमासच अनुसरून सगळा सामासिक शब्द येथे पुल्लिङ्गी करून ' ते ' या पुल्लिङ्गी बहुवचनान्त सर्वनामाशी कवीनें अन्वय केला आहे.

२ हा प्रयोगही संस्कृताच्या पद्धतीवरच केला आहे. संस्कृतांत राजानें त्यास प्रधान केला, ' मनुष्यानें सूज्ञ असावें, ' असें प्रयोग न होतां ' राजानें त्यास प्रधानास केला, ' ' मनुष्यानें सूज्ञानें असावें, ' असें होत असतात. असाच प्रकार वरील दोन पद्यांत केला आहे.

३ ' नद् ' नाचणें या संस्कृत धातूवरून वरील क्रियापदाचा अर्थ ' नाचतात ' असा होतो. संस्कृताच्या पद्धतीवर केलेल्या अशा प्रयोगास Sanscritism असें इंग्रजांत म्हणतां येईल.

केला आहे. हे पूर्वीच्या एकाही मराठी कवीने मुळीच केले नसल्यामुळे या शेवटच्या कवीचा यांत मोठा धीटपणा उघड दिसतो. पण हेंचसें काय, आमचे बाकीचे महाराष्ट्र कवी बहुतेक सारे व्याकरणापासून केवळ अलिप्त होते असें ह्मणण्यासही कांहीं हरकत नाही. त्यांत अगोदर विद्वान् ह्मणण्यासारखे तीन चारच निघतील; आणि व्याकरणास बुद्धिपुरःसर अनुसरलेला आह्मांस एक मोरोपंतच दिसतो. बाकीच्यांची कोणाचीही व्याकरणाकडे तशी करडी नजर दिसत नाही. असो; तर हा महाप्रसिद्ध कवीही आमच्या पक्षाचा आहे असा वाद करण्यास वरील लोकांस सवड राहून

१. वामन पंडिताच्या ग्रंथातून जागोजाग अंशुद्धे आढळतात:—

कैकेयीच्या ये गृहा सानुरागे ।

दे भूमि धिप्रप्रधरोत्समाते ।

करी बळी स्वात्मनिषेदनाते ।

असा मां, त्या माते पुनित करिशी तूं जननिये ।

बस तुं मौन्यपणे अथवा उगा ।

या शेवटच्या एका लहानशा चरणांत तर बहुधा शब्दांइतक्याच चुका आहेत:—(१) ' तुं ' याबद्दल ' तूं ' असावे. (२) ' मौन्य ' हा शब्द अगदी अशुद्ध आहे, खरा शब्द ' मौन ' (मुनि ' पासून तद्धित) होय, (३) तो विशेषण नव्हे, यास्तव ' पण ' हा प्रत्यय त्यास लागणें नाही. (४) ' अथवा उगा ' याचा कांहींच अर्थ दिसत नाही; ' मौन घर ' आणि ' उगा बस ' हीं दोन्ही केवळ समानार्थक होत !

रघुनाथ पंडितांतही ' नाडीज्ञान जयाचें, ' ' करुनि मज रवाना ' वगैर भाषाशुद्धीकडे बरेच दुर्लक्ष्य आढळते.

असो; वर इतर कवीचे दोष दाखविले त्याप्रमाणेंच खुद्द मोरोपंताचेही कांहीं दाखविले पाहिजेत. हे आमच्या वाचकांपैकी पुष्कळांस बहुधा अशक्य वाटेल. कां की, या शेवटच्या कवीचा वर सांगितल्या प्रमाणें व्याकरण शुद्धतेविषयी म्हटला म्हणजे मोठाच बाणा आहे, व तसा त्याचा लौकिकही आहे. परंतु पुढें पहा:—

(पुढें बाल).

ते झणतील की, व्याभर्थी या कविनेही असे शुद्ध प्रयोग मराठीत बळीच घातले आहेत, व्याभर्थी यापुढे आपणही तोच क्रम चालवला असतां कांहीं काळानें रुढीही फिरवून टाकतां येईल. हें झणणें सकृद्दर्शनी कोणास समंजस वाटेल; पण वास्तविक पाहिले असतां कळून येईल की, ही केवळ भ्रांति आहे. गद्यभाषेत व पद्यभाषेत नेहमी फार अंतर असते. दोहोंचे नियम अगदीं निराळे; एकांत असा प्रयोग करतात झणून दुसऱ्यांत तो कदा असतां कधी शोभणार नाही. मोरोपंतानें वरील प्रयोग जरी आपल्या काव्यांत निर्भयपणें केले आहेत, तरी बोलण्याचालण्याच्या भाषेत 'मीं तूं मारिलास,' 'त्यानें मी धरलों,' 'मीं-अम्मा स्वप्न पाहिला,' 'तो माझे मित्र आहे,' 'त्यानें त्याला शहाण्यास केलें,' असे प्रयोग तो करित असेल काय? इंग्रजीत

(मागील पृष्ठावरून)

एसें म्हणता ब्रान्च्या कंठीं घालुनि मिठीं म्हणे, अथि ते ।
कथमेवमुक्तमदयं तदयं किमनुष्ठितुं क्षमोदायते ॥

आदिपर्व, २९

' अनुष्ठितुं ' ही अर्थात्च मोठी चूक आहे. शुद्ध रूप ' अनुष्ठितुं ' हे होय ' अनुष्ठित ' या भूतकालवाचक धातुसाधितावरून आपला कवि येथें चकला !—

तसेच एके ठिकाणी ' पुनीत ' असे अशुद्ध रूप वाचल्याचे आम्हांस आठवते. स्थळ पक्कं माहीत नाही. तें अर्थात्च ' पूत ' असें असावें ' पुनाति ' या रूपावरून कवि फसला हें उघडच आहे. अथवा वरील वामन पंडिताच्या चरणावरून ही चुकी झाली असल्याचे संभवते.

मोरोपंताची व्युत्पत्ति केवळ पुराणिकाइतकीच असल्यामुळे वरील चुका त्याच्या हातून घडल्या यांत कांही आश्चर्य नाही. आतां-प्रमाणें लहान सुलभ व्याकरणग्रंथ, त्या वेळेस नव्हते हे लक्षांत आणले पाहिजे. तसेच ' वैयाकरणास्तृणवः ' ही गम्मतही आमच्या संस्कृतज्ञ वाचकांस बहुधा माहीत असेलच ! !

ऋस्वाचें दीर्घ, दीर्घाचें ऋस्व हवें तसें छंदानुरोधानें करतात, झणून बोलतातही तसेंच काय ? कालिदासानें

तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात् ।

असें काव्यांत घातलें झणून तो नेहमींच्या बोलण्यातही आपला निरंकुशत्वाचा हक्क चालवीत असंल काय? अर्थात्च नाही. तेव्हां पद्यरचनेतील प्रयोगांवरून गद्यांतील प्रयोगांस कांहीं आधार मिळत नाही. शिवाय दुसरें असें की, कवींचा एकंदर परिपाठच आहे की, बोलण्याच्या भाषेपासून जितकी करवंल तितकी कवितेचा भाषा निराळी करायाची. प्रकृत व्यवहारांत जी भाषा नेहमीं चालू असते तिच्याच रूपानें कविता लिहिल्यास ती केवळ हास्यास्पद दिसते. यास्तव विभक्तिप्रत्ययांत, वाक्यरचनेंत वगैरे जेथें तेंथें कवितेचें स्वरूप गद्याहून नेहमीं भिन्न करतात, व छंदानुरोधानें वगैरे तें आपोआपही हातच. मिल्टन कवीच्या 'प्याराडिज् लॉस्ट' काव्यावर आडिसन् नामक प्रख्यात निबंधकारानें जे सर्वप्रसिद्ध निबंध लिहिले आहेत, त्यांतील एकांत त्यानें कवितेची भाषा प्रौढ करण्याचे दोन तीन उपाय सांगितले आहेत. त्यांतील एक हा आहे की, परभाषेतील प्रयोग आपल्या भाषेत घ्यावे; की तेंगेंकरून काव्यरचना गद्याहून निराळी होऊन त्या भाषेचा प्रौढपणा आपल्या भाषेत उतरतो. आपल्या मराठीस जशी संकृत तशी इंग्रजीस ल्याटिन भाषा होय; यास्तव मोरोपंतप्रमाणें मिल्टन कवीनें त्या प्रौढ भाषेतील प्रयोग आपल्या काव्यात कित्येक जागीं उतरले आहेत. आतां आपल्या कवीनें आडिसनचे निबंध न वाचतां वरील गोष्ट त्यास कशी सुचली, याचें आमच्या वाचकांस कदाचित् मोठें आश्चर्य वाटेल; त्यांतून विशेषतः काय झालें

१ 'निरंकुशाः कवयः' म्हणजे 'कधी जे जे प्रयोग करताले ते ते चालणार आहेत' अशी संस्कृतांत एक म्हण आहे. इंग्रजांत याच अर्थी poetical license म्हणतात.

आहे की, तसा प्रयत्न पूर्वीच्या मराठी कवीतून कोणीही—खुद्द वामनपंडितानेंही—बिलकूल केला नाहीं. पण वर सांगितलेल्या आंग्लभौम कवींच्या उदाहरणावरूनच या शंकेचें समाधान होईल. झणजे आडिसन् यानें निबंध लिहिण्यापूर्वीच जसा तो प्रकार तिकडे मिलटन् यानें केला, तसाच इकडे इतक्या अंतरावर आपल्या कविनेंही केला; आडिसनचे निबंध मध्यामधेच राहिले ! वस्तुतः जर पाहिलें तर वरील गोष्टीचें कारण असें आहे की, नियम हे सामान्य मनुष्यांच्याच उपयोगार्थ होत;जे जात्याच महा-बुद्धिमान् असतात त्यांस अन्यकृत नियमांची मुळीच गरज पडत नाहीं. त्यांचेंच स्वतःउद्भूत ज्ञान त्यांस नियमांच्या जागीं होतें. 'लीलावतीनां सहजा विलासाः' 'स्त्रियांचे विलास त्यांस आपो-आप प्राप्त होतात,' असे भर्तृहरिनें म्हटले आहे. तींच गोष्ट वरच्यासारख्या महा कवींस लागते. म्हणजे स्त्रियांस यौवनदशा आली असतां विलास जसे मागून आपोआप आलेच, त्याप्रमाणेंच कवींची बुद्धि एकदां प्रौढदशेस आली की, तिचे जगास मोहनी घालणारे विलासही सहजच प्रकट होतात ! तीस शिक्षणाची गरज पडत नाहीं.

असे; तर या दोन कारणांवरून मोरोपंताने आपल्या कवितेंत कसेंही व्याकरण आणलें असलें, तरी तें चालू गद्यभाषेस अगदीं उपयोगी पडणार नाहीं. काव्य रचणारांनीं हवी तर त्यांचो पद्धति पुढें चालवावी, पण गद्यरचना करणारानें तीस अनुसरतां कामा नये. जी वेडीवांकडी रचना कवितेस शोभा देते तींच गद्यास हास्यास्पद मात्र करील. ठीकच आहे ! पहा की, कलावंतीण आपल्या गायनानें व नृत्यानें रसिक विलासी जनास तल्लीन करून टाकते, म्हणून नेहमीं बोलतांनाही जर ती गाऊनच बोलेल, किंवा एरवीं चालतांना नाचतच जाईल, तर तें उपहासास्पद होणार नाहीं काय ? हीच गोष्ट भाषेस लागते. कवितारूपानें ती प्रगट झाली असतां जे जे विलास ती करील ते तें तीस शोभतच

जातील, व तितकी तितकी तिचे ठायीं रममाण होणाऱ्या रसिकास ती अधिकच प्रिय होईल; पण एरवींच्या गद्यरूपास म्हटलें म्हणजे तिचें स्वरूप जितकें सरळ व साधें असेल तितकें चांगलें!

१२. याप्रमाणें मागें केलेल्या तिन्ही सदरांचा विचार झाला. या महत्त्वाच्या विषयावर आजपर्यंत ऊहापोहपूर्वक कोणीच विचार केलासा दिसत नाहीं; यास्तव प्रकृत निबंधांत त्या संबंधानें जे कांहीं विचार प्रदर्शित केले आहेत त्याकडे आमच्या भाषेच्या मार्मिक ज्ञात्यांनीं चांगलें लक्ष्य पुरवावें अशी त्यांस आम्ही सूचना करतो. हा अशा संबंधाचा पहिलाच लेख आहे, यास्तव आमच्या लक्ष्यांत न आलेल्या गोष्टी यांत कित्येक घालायाच्या राहिल्या असतील; किंवा घातल्या आहेत त्यांत फेरफार करणेंही कदाचित् जरूर पडेल. तरी सदरील निबंधानें अगत्याच्या विषयाकडे जर आमच्या लोकांचें लक्ष्य लागेल तर तेंवढेंही आम्हांस बसत आहे. असो; आतां या लेखांत एकंदर आपणाकडून आम्ही काय सिद्ध केलें तें थोडक्यांत सांगतो. भाषेचें म्हणजे पडून गेलेल्या रूढीचे सामर्थ्य केवढें आहे व त्यापुढें व्याकरण किती पंगू, हें दाखवून तीस अटकाव करूं जाणें हे किती वेडेपणाचें काम आहे तें दर्शविले. त्यावरून असें समजावयाचें कीं, जेथें रूढीचा आणि व्याकरणाचा विरोध पडतो तेथें ' शास्त्राद्रुढिर्बलीयसी, ' ' शास्त्राहून रूढि प्रबळ आहे ' याच वचनास प्रायः अनुसरणें उत्तम. तमेंच वर्ण, शब्द, किंवा वाक्य हीं कशीं लिहावीं असा जेथें म्हणून संदेह पडेल तेथें फार करून केवळ उच्चारानुसारच प्रमाण धरून चालावें. हा नियम अत्यंत सयुक्तिक, साधा, आणि सोपा असून यामुळें लेखी भाषेत चोहोंकडे एकदम मेळ बसून जाईल हें उघड आहे.

भाषापद्धति.

अंतर्गूढानर्थानव्यंजयतः प्रसाररहितस्य ।

मंदर्भस्य नदस्य च न रसः प्रीत्यै रमज्ञानाम् ॥

आर्यासप्तशती.

(१) विषयोपक्रम. (२) मराठी भाषेची या पूर्वांची स्थिति. (३) सध्यांची स्थिति. (४) भाषापद्धति. (५) उत्तम पद्धतीचे गुण—शुद्धता. (६) साधेपणा. (७) सुबोधपणा. (८) इतर गुण—अवतरण.

१.भाषापद्धति म्हणजे बोलण्यांत किंवा लिहिण्यांत जी शब्दयोजना होत्ये तिचा प्रकार. या विषयावर मराठींत अद्याप कोणी कांहींच विवेचन केलेले नाही, फार तर काय, बरील विषयाचें स्वरूपही पुष्कळांस अद्याप माहीत नसेल. यास्तव प्रस्तुत अंकांत या चित्तवेषक विषयाचें निरूपण करून उदाहरणद्वारा तो परिस्फुट करण्याचें योजिलें आहे

२.भाषापद्धति म्हणजे काय हें वर सांगितलेंच आहे. ही आमच्या साधारण लोकांस माहीत नसल्याचें कारण उघडच आहे की, आलीकडील वीस पंचवीस वर्षांपूर्वी आमच्या भाषेची स्थिति कांहीं विलक्षण होती. तींत ग्रंथ म्हटले म्हणजे मगळे पद्यरूपच असून गद्याचा प्रकार काय तो बखरीत मात्र असे. या बखरीत इतिहासवृत्तांत, पौराणिककथा, व सिंहासनवत्तिशी, शुक्रवहात्तरी वगैरे गोष्टी असा विषय असे. त्या

१ “ ज्याचा अंतस्थ अर्थ [विचार—पदार्थ] स्पष्टादस्त नाही व ज्यांत प्रसाद [सुबोधत्व—स्वच्छपणा] नाही अशा प्रबंधाचा व नदाचा रस [सौंदर्य—उदक] खरे रसज्ञ जे असनात त्यांस आनंद देत नाहीत.

सान्या मोडीत लिहिल्या असून त्या लिपीच्या रीतीप्रमाणे त्यांत न्हस्वदीर्घाचा, अनुस्वारांचा वगैरे अर्थातच बिलकूल विचार नसे. मग वाक्यरचना व शब्दांची आवडनिवड वगैरे गोष्टी तर दूरच राहिल्या. तर याप्रमाणे इंग्लिश वगैरे भाषांतून वाक्यरचना, विरामचिन्हपद्धति, लेखनशुद्धि, इत्यादिकांचे नियम ठरून जाऊन नंतर भाषापद्धतीचे निरनिराळे प्रकार जसे उदयास आले, त्याप्रमाणे आमच्या जुन्या मराठी भाषेत कांहींच झाले नाही. संस्कृतांतील गद्य जसे पद्यरचनेच्याच धाटणीवर पुष्कळ अंशी असून विरामादिकांचेही त्यास चांगलेसे बंधन नाही, ह्याप्रमाणेच वरील बखरीतील मराठी भाषा कांहीं कवितेच्या धाटणीवर, कांहीं लोकव्यवहारास अनुसरून अशी अर्धवट होती. महाराष्ट्र राज्यकर्त्यांनी, एक त्यांस मुळीच न फावल्यामुळे व दुसरें, त्यांच्या मूळ-पुरुषाप्रमाणे देशाभिमानाचा आवेश त्यांचे ठायी पुढे न राहिल्यामुळे, देशभाषेकडे म्हणण्यासारखे कांहींच लक्ष्य दिले नाही. स्वराज्यच होते, त्यापक्षां अवान्तर पुष्कळ प्रकारांनी मराठी भाषेची अभिवृद्धि झाली खरी; तरी तिची व्यवस्था होऊन तिचे नियमन होणे हे गेल्या तीस चाळीस वर्षांतच काय झाले ते झाले. आतां मराठी भाषेची सध्यां जी स्थिति आहे तिच्या संबंधाने प्रस्तुत विषयाविषयी विचार करूं.

३. गेल्या वीस पंचवीस वर्षांत इंग्रजी विद्येचा इकडे पुष्कळ फैलावा झाल्यामुळे त्या भाषेच्या द्वारे अनेक विषयांचे आपल्या लोकांस ज्ञान झाले. त्या भाषेत हरएक विषयावर मोठमोठ्या बुद्धिमान् पुरुषांनी वर्षांचीं वेंगें खपून पुष्कळ उत्तम ग्रंथ लिहून ठेविले असल्यामुळे व त्यांतील अर्थनिरूपणाची तऱ्हाही इकडेच्यापेक्षां पुष्कळ निराळी असल्यामुळे आमच्या नव्या लोकांस विद्येचा एक मोठा नवाच मार्ग सांपडल्यासारखा झाला. या मार्गात ज्ञानरूप उत्तम संपत्तीचा जो त्यांस लाभ झाला तो आपल्या देशबांधवांसही करून देण्याची सहजच इच्छा होऊन

त्यांनी देशभाषेत ग्रंथरचना करण्यास आरंभ केला. हे जे त्यांनी ग्रंथ केले त तीन प्रकारचे होत. एक इंग्रजी ग्रंथांची भाषांतरें; दुसरें इंग्रजी ग्रंथांच्या आधारें तयार केलेलें; आणि तिसरें इंग्रजीतील नमुन्यावर एतद्देशीय भाषेत नवे रचलेले असे कादंबरी नाटकादिक. याखेरीज इतर कांहीं विषयांवरही आमच्या भाषेत ग्रंथ झाले. या सर्वांच्या योगानें भाषेचें बरेंच नियमन होऊन ती सुधारण्याच्या मार्गास लागली. अद्यापही या उत्कर्षस्थितीचा नुकता आरंभच आहे; कां कीं संस्कृत, इंग्रजी वगैरे अभियुक्त भाषांतल्या प्रमाणें मराठीत अद्याप कोणा माठव्या ग्रंथकाराचे ग्रंथ झाले आहेत असें नाहीं. अमो; तरी प्रस्तुत विषय सुबोध देतां येण्याजोगें हल्लींच्या स्थितीतही तीं बरेच प्रकार आहेत.

४. प्रस्तुत विषयाकडे आमच्या लोकांचे नुकते लक्ष लागत चाललें आहे. आर्लीकडे मराठी लिहिण्याचा प्रघात दिवमेंदिवस वाढत चालल्यामुळें अमुक पद्धति चांगली व अमुक वाईट असें तारतम्य अर्थात्च सर्वास मासूं लागलें आहे. मागें जसें केवळ अर्थबोधनावरच नजर देऊन लोक लिहित असत तसें आतां नाहीं. मनातील अभिप्राय व्यक्त करून शिवाय तो चांगल्या शब्दांनी व खुबीदार रीतीनें वाचणारांच्या मनात भरवावा अशी इच्छा बहुधा सगळ्या लिहिणारांच्या ठायीं आर्लीकडे वागूं लागली आहे. वर्तमानपत्रें व मासिक पुस्तकें हीं हल्लीं पुष्कळ वाढून निरनिराळ्या तऱ्हेचे ग्रंथही दर वर्षीं पुष्कळ तयार होत आहेत. यावरून मराठी लिहिण्याचा प्रघात आर्लीकडे किती वाढला आहे व आपल्या भाषेचीही अभिवृद्धिही कशी होत चालली आहे हें सहज दिसून येतें. शिवाय आर्लीकडे इंग्लिश, व संस्कृत या भाषांचाही चौहोंकडे पुष्कळच अभ्यास वाढल्यानें आपल्या भाषेस अनेक प्रकारांनीं पुष्कळ साहाय्य झालें आहे. तेव्हां एकंदरीत महाराष्ट्र भाषेची स्थिति सगळ्यां बरीच सुधरत चालल्यामुळें तीं ग्रंथरचना करणारांनीं प्रकृत विषयाकडे चांगलें लक्ष पांचविणें अगदीं

अवश्य आहे. यास्तव भाषापद्धति उत्तम कोणती, व तीति निर-
निराळ्या तन्हा कोणत्या, याविषयी पुढें विवेचन करून विद्यमान
ग्रंथसंग्रहांतून उदाहरणें देऊ.

५. आतां पहिल्यानें उत्तम भाषापद्धतीचें स्वरूप काय याचें
निरूपण करतो. ही भाषापद्धति ग्रंथरचनेच्या अनेक गुणांचें फल
होय. हे गुण आतां क्रमवार सांगतो. यांत पहिला गुण म्हणजे
शुद्धता होय. शुद्धता म्हणजे अगोदर वर्ण, शब्द, व वाक्य
या तिन्ही प्रकारांनी रचना निर्दोष असणें हें होय. या विषयावर
'लेखनशुद्धी' हा लेख मार्गें लिहिला असून त्यांत वरील तिन्ही
सदरांचा बराच सविस्तर विचार केलाच आहे. त्यावरून वरील
प्रकारची निर्दोषता ग्रंथरचनेत आणण्यास काय करावयास पाहिजे
याविषयी आमचे विचार वाचकांस कळले आहेतच. आतां हें
खरें आहे की, संस्कृत किंवा इंग्रजी वगैरे परिपक्व झालेल्या
भाषांमोठमोठ्या कोशकारांनी, वैयाकरणांनी, व महान् महान्
अभियुक्त ग्रंथकर्त्यांनी पुष्कळ परिश्रम करून जसा निश्चितपणा
आणलेला आहे तसें आमच्या मराठीम अद्याप म्हणण्यामारखें
काहींच झालें नाहीं; व त्यांज्जें वरील भाषांप्रमाणें तिचे प्रयोगही
ठरून गेले नाहींत. यास्तव शुद्धाशुद्धतेविषयी पुष्कळ ठिकाणीं
निर्णय झाला नसल्यामुळें लिहिणारांचा अनेक स्थळीं प्रयोगभेद
आढळण्यांत येतो. असो; तरी आपल्या भाषेचा प्रचार मध्यांसा-
रखांच पुढें जर पुष्कळ वाढत जाईल तर हल्लींची गैरमोय हळू
हळू मोडत जाऊन तिचे ठायीं विशेष शुद्धता न आली तरी निदान
निश्चितपणा तरी अधिक येईल यांत संदेह नाहीं. अहो; तर वर
सांगितलेल्या शुद्धतेचें हें एक अंग झालें;—म्हणजे व्याकरण-
दृष्ट्या भाषा शुद्ध असावी. दुसरें अंग ग्राम्यता म्हणजे गांवढळ-
पणा, किंवा भाषासंकर झणजे परभाषेंतील प्रयोग आपल्या भाषेंत
आणणें, हे प्रकार नसून रचना सभ्य व भाषासरणीस पूर्ण अनुस-

रून असावी हें होय. या दुसऱ्या प्रकाराविषयीही ' भाषादूषण ' या निबंधांत बरेच विवरण केले आहे. तथे सध्यां चोहोंकडे चाऱू अमणाऱ्या भाषामंकरांचीं कारणें, त्यांचें स्वरूप, वगैरेविषयी लिहून या दोषांचें निरसन करण्यास उपाय काय तोही सांगितला आहे. तर याप्रमाणें वरील दोन्ही प्रकारचे दोष जीत विलकूल नाहींत ती भाषापद्धती शुद्ध होय.

६. उत्तम भाषापद्धतीचा दुसरा गुण साधेपणा. हा गुण सान्या कलांत, किंवाहुना हरएक गोष्टींत, मोठ्या शोभेस कारण होऊन यथार्थ परीक्षकांस अत्यंत मान्य होतो. तसें त्यांच्या विरुद्ध गुण जें कृत्रिमत्व तें कधीं होत नसतें. जे अनभिज्ञ असतात त्यांस साधेपणापेक्षां थाटमाट ज्यास्त आवडतो खरा; पण त्यांचीही वरील प्रीति बहुत करून फार दिवस टिकत नाहीं. गोड अन्नाचा जसा जिभेम लवकरच वीट येतो, पण साध्या पदार्थांचे तसें कधीं होत नाहीं, त्याचप्रमाणें कोणत्याही गोष्टींत स्वभावजन्य शोभाच जशी फार वेळ टिकते तशी कृत्रिम असून जी प्रयासानें आणलेली असते ती टिकत नाहीं. हीच गोष्ट सांप्रत विषयासही लागते. जी शब्दरचना अगदीं साधी असते, म्हणजे विवक्षित अर्थ जीत केवळ सरळ रीतीनें व्यक्त केलेला असतो, तीच रसिक वाचकांम पसंत होऊन कितीही काळ लोटला तरी तिच्या रमणीयत्वाची हानि होत नाहीं. आजपर्यंत सहस्रावाधे वर्षे ज्यांची कीर्ति चालत आली आहे अशा सर्व देशांतील महाकर्वींच्या कृतींत वरील सरळ रचनेचा गुण स्पष्ट दृष्टीस पडतो. या गुणास संस्कृतांतील साहित्य-ग्रंथांत ' प्रसाद ' असें पारिभाषिक नांव आहे. या लहानश सुंदर शब्दांवरून आमच्या पूर्वजांचें चातुर्य पूर्ण दिसून येतें. यांत विवक्षित अर्थांचें व्यंजकत्व किती उत्कृष्ट तऱ्हेचें आहे, व त्यावर कवित्वाची झांक तरी किती बहारीची आहे ! ' प्रसाद ' या शब्दाचा मूळ अर्थ ' स्वच्छपणा, ' ' निवळपणा ' असा आहे;

व तो शरत्कालच्या वगैरे उदकास लावतात. तेथून हा शब्द साहित्यकारांनीं वेऊन कवींच्या सरस्वतीस लावला आहे. असी; तर ज्याप्रमाणें पर्वतांवरील झऱ्यांचें किंवा किस्येक उत्तम नद्यांचें पाणी निवळशंख असून पुनः खोलही असतें, त्याचप्रमाणें भवच्या जगास आल्हादप्रद झालेल्या ज्या होमर-कालिदास प्रमृति कवी-श्वरांच्या कृति, त्यांतही प्रसन्नार्थत्व व गांभीर्य, हे गुण साहचर्याने सांपडतात. असो, गद्यग्रंथकाराचीही अशीच गोष्ट आहे. उदाहरणार्थ इंग्लिश भाषेंत पहा. हीत जे ग्रंथकार आजपर्यंत झाले. त्या सर्वांत आडिसन् याची प्रसूखत्वाने गणना आहे. याचे 'स्पेक्टेटर' नामक पुस्तकांतील निबंध जेव्हां पहिल्यानें निघू लागलें तेव्हां त्यांतील सुरस, पौढ, व प्रसंगवशात् विनोदात्मक असणारा अर्थ, शुद्ध व सरळ भाषापद्धति, चमत्कारिक व गहन विषय या सर्वांच्या योगानें ते सर्वास एकदम प्रिय होऊन जाऊन तेव्हांपासून जी त्यांची ख्याति चालत आली ती आज दोन शतकें सारखी चालली आहे; व जोंवर या पृथ्वीवर इंग्लिश भाषा राहिल तोंवर वरील ग्रंथकारांचें लेख बुडयाचे नाहींत अन्ना खात्रीचा अभिप्राय मोठमोठ्यांनीं प्रदर्शित केला आहे. आडिसन्च्या पुढें जॉन्सन, गोल्डस्मिथ वगैरे किस्येक मोठमोठ निबंधकार आले, व त्यांचें आंताल मजकुरांच्या संवधानें पहातां 'स्पेक्टेटर' पेक्षां कमी योग्यतेचें आहत असें नाहीं; तरी सदरील निबंधाची पद्धति पहिल्यानें काढून ज्यानें लोकप्रीतीस पात्र

१ जसें, 'रथुवंश' चवथा सर्ग—

प्रससादोदयादंभः कुंभयोनेर्महौजसः ।

तसेंच—इदं तीर्थं समं सौम्यं सुजलं सूक्ष्मवालुकम् ।

रमणीयं प्रसन्नं च सज्जनानां मनो यथा ॥

निबंधारंभींच्या पद्यांत तर प्रस्तुत शब्द वांन्ही अर्थां श्लेषपर योजिला आहे.

केली त्याची सर पुढ्यांपैकी कोणासही आली नाही. असें होण्याचें एक मोठें कारण प्रस्तुत भाषापद्धतीच होय. जॉन्सन् सारख्यांच्या निबंधांत ' स्पेक्टेटर ' ग्रंथांपेक्षां अधिक गहन विषय व अधिक गहन प्रतिपादन जरी असले तरी वरील ग्रंथांत शब्द-रचनेची जी अपूर्व करामत आहे ती दुसऱ्या कोठेही नाही; व त्यामुळेच एकंदर सर्व वाचकांस वरील निबंध जितके प्रिय होतात तितके दुसऱ्या ग्रंथकारांचें होत नाहींत. सारांश, ज्याप्रमाणें स्वच्छ हंडीत किंवा लखलखांत कंदिलांत दिवा लावला असला म्हणजे त्याचा प्रकाश बाहेर उजळ पडून त्यास अधिक शोभाही येते, त्याचप्रमाणें आंतील अर्थ सुंदर असून ग्रंथाची शब्दरचनाही जर प्रसादगुणेंकरून युक्त असेल तर तो अर्थ एरवीं पेक्षां अधिक खुलेल. हें उघडच आहे !

१ खुद्द जॉन्सन्नेच मत्सरभाव सोडून एके ठिकाणीं आडिसन्विषयीं म्हटलें आहे:—“ He is the Raphael of essay writers ” (हा निबंधकारांतला रेफीलच होय). या उपमेत जॉन्सन् यानें ' स्पेक्टेटर ' ग्रंथांतील शब्दलालित्य, अर्थसौरस्य, व मनुष्य स्वभावाचें हुबेहुब वर्णन, हे तिन्ही गुण एका शब्दांत सुचविले आहेत.

२ जॉन्सन् यानें वरील कवीच्या चरित्रांत वरील ग्रंथांतील भाषापद्धतीची जी तारीफ केली आहे ती अगदीं यथार्थ असल्यामुळे सर्वांच्या तोंडीं बसून गेल्यासारखी झाली आहे. ती ही होय:—

“ Whoever wishes to attain an English style, familiar but not coarse, and elegant but not ostentatious, must give his days and nights to the volumes of Addison. ”

“ ज्या कोणास इंग्रजी भाषा लिहिण्याची अक्षी तऱ्हा उचलण्याची असेल, कीं जी प्रचारांतील असून प्रौढही पण असावी, आणि चटकदार असून पुनः डौलाची दिसूं नये, त्यानें रात्रंदिवस आडिसन्च्या ग्रंथांचा ध्यास घेतला पाहिजे. ”

७. उत्कृष्ट भाषापद्धतीचा तिसरा गुण सुबोधत्व होय. हा चस्तुतः पाहातां वरच्याहून फारसा निराळा नाही; त्याच्याच अनुषंगानें येणारा किंवा त्यांचें कार्यच तो होय. कारण शब्दरचना सोपी असून जेथें वाक्याची संगति घोटाळ्याची नसते तेथें अर्थबोध होण्यास अगदीं आयास पडत नसतात. जसजसें वाचीत जावें तसतसें सर्व भराभर समजत जातें. पण पुष्कळ विषय असे आहेत कीं, जे स्वरूपतःच सुबोध नसल्यामुळें सोप्या भाषेनें लिहितांच येत नाहीत. त्यांचें निरूपण करणें असल्यास व्यावहारिक साधी भाषा तादृश उपयोगी पडत नाही. कारण एक तर जे शास्त्रादि विषय व्यवहारापासून अत्यंत भिन्न, त्यांतील कल्पना बोलण्याचालण्याच्या साधारण भाषेनें व्यक्त करतां येणें अशक्यच होय; आणि दुसरें असें कीं, वरच्या सारख्या विषयाच्या प्रगल्भतेस म्हटलें म्हणजे प्रौढ भाषेचीच योजना करणें अवश्य होय. तर याप्रमाणें कांहीं अंशीं निरुपायास्तव व कांहीं अंशीं विषयाच्या प्रौढतेमुळें भाषेत कधीं कधीं दुर्बोधता आणल्यावांचून चालत नाही. संस्कृतासारख्या परिपक्व भाषांतून पारिभाषिक शब्द व कांहीं भाषापद्धति ही ध्यावी लागते. असो; पण हा प्रकार निराळा; याविषयीं अमळ पुढें विशेष लिहिण्यांत येईलच. वरच्यासारख्या विषयांखेरीज इतर जे व्यावहारिक विषय असतील ते लिहितांना भाषा अगदीं सुबोधच असावी. ती अशी कीं, शब्द अगदीं प्रचारांतले घातलें असून वाक्यांत दूरान्वय नसावा,—म्हणजे एक शब्द येथें तर त्याचा ज्याच्याशीं संबंध तो शब्द त्याहून फार दूर, असें नसावें. वाक्याच्या निरनिराळ्या अवयवांचा अन्वय वांचल्याबरोबर तेव्हांच लक्षांत यावा; व तें फार लांबलचक व गुंतागुंतीचेंही नसावें. शिवाय विषयाचें जें विवरण करावयाचें तेंही व्यवस्थेनें झालें पाहिजे. म्हणजे त्याचे यथार्थ भाग-विभाग करून त्यांचा क्रमवार यथास्थित रीतीनें विचार केलेला असावा. सारांश, सुबोध भाषापद्धति म्हणजे अशी कीं, ग्रंथ वाचूं लागलें असतां

वाचण्यासरसा आंतील मजकूर भराभर समजत जावा, व मजकूर समजल्याबरोबर विषयाचीही सहज रीतीने फोड होत जावी.

या ठिकाणी वर सांगितल्याप्रमाणें एका गोष्टीचा विशेषें- करून विचार करणें अवश्य आहे. ती गोष्ट ही की, मराठी बोलण्यांत किंवा लिहिण्यांत संस्कृत शब्द आणावे की नाही. या- विषयी पुष्कळ लोकांची निरनिराळीं मते आढळण्यांत येतात. कोणी म्हणतात, निवळ प्राकृत शब्द योजल्यानें भाषेंत प्रौढता किंवा सरसत्व हें बिलकूल येत नाही; यास्तव संस्कृत शब्दांची रेलचेल जितकी असेल तितकी चांगली. हे मत फारकरून जुन्या शास्त्री लोकांचें व आलीकडच्या लोकांत शास्त्रित्वाचा किंवा संस्कृतज्ञतेचा मान चोहोंकडे मिरविण्याची ज्यांस विशेष हौस वाटत असते अशांचे होय. हें एक झालें. दुसरें मत काय आहे की, संस्कृत शब्द अगदीं कामाचें नाहीत. मराठी भाषा म्हणा- याची, मग तींत संस्कृत शब्द कां ? मोठमोठाले संस्कृत शब्द घालून लोकांस न समजेशी डौलाची रचना करणें यांपेक्षां साधे मराठी शब्द योजणें हेंच चांगलें. बोलणें किंवा लिहिणें तें असें

१ इंग्रजी भाषेंत शेंकडों महान् महान् ग्रंथकारांनीं मोठमोठे नामांकित ग्रंथ लिहून ठेविले आहेत; तेव्हां वरील भाषापद्धतीचा गुण त्यांपैकी पुष्कळांत उत्तम प्रकारचा सांपडतो हें सहज आहे. पण या सर्वांत वरील गुणांचें सर्वोत्कृष्ट उदाहरण म्हटलें तर मेको- लेच्या पेक्षां दुसरें कदाचित् कोणतेंच सांपडणार नाही. या ग्रंथका- रानें ग्रंथरचनेची कला शिखरास नेऊन पोचविली असें म्हटलें असतां चालेल इतिहासासारख्या रुक्ष व गहन विषयासही त्यानें आपल्या रचनाचातुर्याच्या योगानें इतकी मनोवेधकता आणली आहे की, कादंबरीनाटकादि ग्रंथाप्रमाणें त्यांच्या वाचनाविषयी वाचकांस उत्कंठा उत्पन्न होते. प्रस्तुत ग्रंथकाराच्या लेखांतील प्रकृत गुणाविषयी कोणी असे लिहिले आहे की, त्यांचें वाक्य समजण्यास दोनदां कधींही वाचावें लागत नाही, त्यांतील अर्थग्रहण पूर्ण होण्यास मात्र तसें केव्हां केव्हां करावे लागतें !

असावें कीं, जें हवें त्यांस सहज कळेल. हें दुसरें मत अलीकडील बहुतेक लोकांचें झालें आहे. तें इतकें कीं, कोणताही नवा ग्रंथ झाला कीं, पाहिल्यानें अगोदर त्याच्या भाषापद्धतीचा विचार होतो. तीत संस्कृत शब्दांचा बराचसा भरणा दृष्टीस पडला कीं, लागलीच त्या पुस्तकांवर बहुतेकांची इतराजी होते. पण इतकेंच नव्हे. वरील मत जसे गद्यग्रंथाविषयी पुष्कळ लोक प्रदर्शित करतात, त्याचप्रमाणें पद्यग्रंथाविषयी म्हणजे कवितेविषयीही तें आढळण्यांत येतें. अलीकडे दहा पंधरा वर्षांत झालेली मराठी कविता ज्यांनी उगीच वरवर पाहिली असेल त्यांच्याही ध्यानांत वरील गोष्ट तेव्हांच आल्यावांचून रहाणार नाही. या नव्या कवींची कवितेविषयीचीं मते नव्या तऱ्हेचीं असल्यामुळे त्यांच्या कृतींत संस्कृतांचा द्वेष पूर्णपणें नजरेस येतो. कोल्हटकरांच्या ' लहान मुंगी ' वरील कवितेपासून तों तहत ' राजा शिवाजी ' काव्यापर्यंत सारखाच प्रकार दृष्टीस पडतो; तो हा कीं, संस्कृत शब्दांस बिलकूल थारा न देतां निवळ मराठी शब्द योजायाचे. मग अशा रचनेमुळे काव्यास भिकारपणा किंवा हुना पोरकटपणा आला तरी कांहीं हरकत नाही. नव्या विद्वान मंडळींचा जुन्या मराठी कवींतून बहुतेकांविषयी व त्यांतून मोरोपंताविषयी जो बळकट ग्रह होऊन बसला आहे कीं, त्याची कविता अगदी नादान, तीत विलकूल जीव नाही, तो उत्पन्न होण्यास तरी वरीलच कारण झालें आहे. मोरोपंताचा संस्कृत भाषेकडे विशेष ओढा असून तीतील शब्द, प्रयोग, व रचना महाराष्ट्र भाषेंत पुष्कळ आणण्याचा त्यानें यत्न केला आहे, येवढ्यावरूनच त्याच्या काव्यरचनेम नाक मुरडणें हें अलीकडील रासिकवर्गाचें एक पाहिलें मोठें कलम ठरून गेलें आहे. असो; तर याप्रमाणें संस्कृत शब्दांचा मुळीं प्रयोग न

१ आमच्या देशाविषयीच्या हजारो गाथांविषयी आमच्या विद्वान् व शोधक म्हणावणाऱ्या नव्या लोकांचे जे विलक्षण ग्रह (पुढें चालू).

करतां निवळ मराठी शब्दच घालीत जावें असें मानणारे हे दुसरे लोक झाले. आतां तिसऱ्यांचें जें मत आहे तें वरील दोहोंत तोडजोड करून बनलेलें आहे. तें असें आहे कीं, दोन्ही शब्द घातले तरी कांहीं चिंता नाही; पण असा मात्र निर्वध असावा कीं, जेथें मराठी शब्द अगोदर आहेच तेथें विनाकारण संस्कृत शब्द नवा आणूं नये. जेथें उपायच नाही तेथें मात्र तो घालण्यास हरकत नाही.

याप्रमाणें प्रस्तुत विषयाविषयीं निरनिराळ्या लोकांचीं निरनिराळीं मते आहेत. हीं अर्थात्च सर्वथा अयथार्थ आहेत असें नाही. कोणतें कसेंही मत असलें तरी त्यांत बहुतकरून सत्याचा अंश जसा थोडाबहुत असतोच. तसाच तो वरील तिहींतही आहे. संस्कृत भाषेचा पक्ष उचलणारांचें जें ह्मणणें कीं तिच्या साह्यानें मराठीस प्रौढता व सरसत्व हे गुण येतात हे जसें खरें आहे, त्याचप्रमाणें महाराष्ट्र भाषेच्या पक्षकारांचें जें म्हणणें कीं संस्कृताचें मिश्रण अतिशय होणें बरोबर नाही हेंही खरें आहे. कारण तसें झालें म्हणजे मूळच्या भाषेचें मातेरें होऊन जाईल हें उघडच आहे. तसेंच तिसऱ्या मताच्या पुरस्कर्त्यांचा जो मुद्दा कीं विनाकारण परभाषेचा प्रवेश न होऊं देतां तो जितका अवश्य असेल तितकाच मात्र होऊं द्यावा हेंही वस्तुतः पाहतां नीटच आहे. पण इतकेंच म्हणून न राहतां वरील पक्षकार आपापल्या मतांचें निरपेक्षत्वानें विधान करूं पाहतात यामुळें

(मागील पृष्ठावरून).

आज दीर्घकाळ होऊन बसले आहेत त्याचा एक उत्कृष्ट मासला प्रस्तुत कवीविषयीं जीं मते पुष्कळांच्या बोलण्यांत व लिहिण्यांत आढळतात तीं होत. त्यांविषयीं सविस्तर विवरण करून त्यांच्यत यथार्थत्वाची परीक्षा करणें म्हटलें म्हणजे एका मोठ्या स्वतंत्र निबंधाचा विषय होय. यासाठीं आम्ही यावर निराळाच निबंध लिहिणार आहों.

त्यावर असमंजसतेचा दोष येतो. आपापले म्हणणे जेथवर सत्य च्वाला व समंजसतेला अनुसरून आहे तेथपर्यंतच जर ते त्याचा आग्रह धरतील तर तो चालणार आहे. तो अगदी शेवटपर्यंत नेऊन पांचविल्यानं वर सांगितल्याप्रमाणे अनर्थ होतो. असो; तर वरील वादाचा जो प्रांजल बुद्धीने विचार करील, त्यास बहुधा असा निर्णय करावा लागेल की, संस्कृत शब्दांवर व प्रयोगांवर अलीकडील लोकांचा जो विशेष कटाक्ष आढळण्यांत येतो तो सर्व प्रकारे बरोबर नाही. संस्कृत भाषा मराठीहून तर काय, पण जगातील सर्व भाषांहूनही सुरस व प्रौढ असल्यामुळे तिच्या साह्याने देशभाषेस अतिशय शोभा येऊन तिला विशेष परिपक्वतेस पांचविल्यासही ती कारण होईल हे कोणाही समंजस मनुष्यास कबूल करणे भाग आहे.

पण वरील तिन्ही मतांच्या प्रतिपादकांची एक मोठी चूक अद्याप सांगायचीच आहे. ती ही की, साऱ्या ग्रंथांस सरसकट एकच भाषापद्धति चालण्यासारखी असते ही खोटी समजूत त्यांत स्पष्ट दिसते. कोणत्याही भाषेतील ग्रंथसंग्रह जो अंमळ लक्ष्यपूर्वक पाहिल त्याच्या लक्ष्यांत एक गोष्ट सहज येणारी आहे की, विषयभेदाच्या अनुरोधाने भाषापद्धतिही बदलत असते. जी भाषा गद्यांत चालते ती पद्यांत चालत नाही; व गद्यांत चालते ती तरी साऱ्या विषयांत सारखीच चालते असेही नाही. कादंबरीची किंवा नाटकाची भाषा निराळी; इतिहासग्रंथांची निराळी; व शास्त्रीय ग्रंथांची निराळी; असे विषयभेदाने भाषेत निरनिराळे प्रकार उत्पन्न होतात; व तसे होणे हे साहजिकच आहे. साऱ्या सुधारलेल्या राष्ट्रांत निरनिराळ्या प्रसंगीचे निरनिराळे पोषाख जसे असतात, व तसे असावे लागतात, त्याप्रमाणे प्रौढ दशेस आलेल्या साऱ्या भाषासही विषयानुरोधास्तव भिन्नभिन्न रूपे प्राप्त होतातच. मग असे जर आहे, तर साऱ्या ग्रंथांस वरच्यासारखा सरसकट एकच नियम घालून देणे हे किती असमंजस आहे ! बेवंद नगरीतील बादशाहा-

प्रमाणें एकाद्या राजानें जर असा सरसकट हुंकूम फर्मावला कीं वस्सु सर्वोनीं कापसाच्या वस्त्राखेरीज इतर वस्त्रें कधींही अंगावर घेऊं नयेत; लग्न असो, कार्य असो, राजाचा दरवार असो; सर्वोनीं वरील साध्या पोषाकांनींच नेहमीं वावरावें; तर त्या राजश्रीच्या शहाणपणाची लोक किती तारीफ करीत राहतील ! तर हींच गोष्ट वरील मतांपैकीं दुसरें स्थापित करूं पाहणारासही लागते. जी भाषा ' आरबी भाषेंतील गोष्टी ' त किंवा ' मुक्तामालें ' त दृष्टीस पडते त्याच भाषेंत ' अनेकविद्यामूलतत्वा ' सारखा शास्त्रीय ग्रंथ लिहा, किंवा तशाच भाषेंत एकादें वीररसप्रधान काव्य रचा, असें जर कोणीं म्हटलें, तर तें त्याचें म्हणणें किती अप्रयोजक होईल ! शास्त्रीय ग्रंथांस जी परिभाषा लागते तिचे शब्द लहान पोरान्या किंवा अडाणी कुणव्याचे भाषेंतून कसे काढावे ? व वरच्या सारख्या ग्रंथांत जी शब्दरचना करायाची ती काळचिऊच्या गोष्टीप्रमाणें किंवा आटपाट नगरच्या कहाणीप्रमाणें केल्यास उपहास्यता होणार नाही काय ! यासारखाच याच्या उलटचा प्रकार. संस्कृतांतील श्लोकदार व गोड शब्दांनीं भाषेंत शोभा व गांभीर्य हें येतें खरें, पण यावरून वरील गुण जेथें तेथें साधण्याचा यत्न केल्यास चालेल काय ? असे कांहीं विषय आहेत कीं, ज्यास अगदीं साधी भाषापद्धतिच शोभते. ते शास्त्रीय किंवा कवितेच्या भाषेंतें लिहूं गेलें असतां वरच्या सारखाच हास्यास्पदतेचा प्रकार होतो. तर याप्रमाणें भाषापद्धति अमुकच तऱ्हेची असावी याविषयीं आग्रहानें निर्बंध करूं पाहणें हें सर्वथा असमंजसतेचें दर्शक होय. विषयाच्या अनुरोधानें जी भाषापद्धति जेथें शोभेल तेथें योजिली असतां अर्थात् दूषणास पात्र होत नाही.

८. वर सांगितलेले तीन गुण उत्कृष्ट भाषापद्धतीस अत्यंत आवश्यक असणारे होत. याखेरीज इतर जे गुण उत्कृष्ट ग्रंथकारांत सांपडतात त्यांचा बहुधा वरच्यांतच अंतर्भाव होतो उदाहरणार्थ अवतरण ध्या. अवतरण म्हणजे अभियुक्त ग्रंथकारांच्या

ग्रंथांतून आपल्या मतास पुष्टि अणण्याकरितां किंवा लेखास शोभा आणण्याकरितां घेतलेलें वचन. हें अवतरण पुष्कळां घेण्याची पुष्कळांस हौस असते. त्याच्या योगानें आपल्या लेखास महत्त्व येऊन विशेष योग्यता येते असें त्यांस वाटतें. पण रसिक ग्रंथकारांच्या प्रचारास हें अनुसरून नाहीं; कारण दागिन्यांचा किंवा उंची वस्त्रांचा अतिशय थाटमाट हें जसें खऱ्या मार्मिकतेचें लक्षण नव्हे; त्याचप्रमाणें वरील अवतरणें फार घेतल्यानें उत्तम पद्धतीच्या गुणांपैकी दुसरा गुण जो साधेपणा म्हणून वर सांगितला त्यास बाध येतो. तर याप्रमाणें या विषयाचा विचार वरील गुणाच्या सदराखालीं येतो. असो; आतां या अवतरणाच्या युक्ता-युक्ततेविषयी थोडा विचार करून प्रस्तुत विषयाचा हा पहिला भाग अटपतों.

अवतरण म्हणजे काय हें वर सांगितलेंच आहे. हा शब्द प्रचारांतील म्हणी व संस्कृतांतील न्याय यांसही लावतां येईल. या सर्वांचा प्रयोग ग्रंथांत करणें हें बरोबर आहे कीं नाहीं, व तो करणें तर कितपत करावा, याविषयी पुष्कळांचा रुचिभिन्नत्वेंकरून बराच मतभेद पडेल. ज्यास थाटमाट न आवडून अगदीं साधेपणाच आवडतो त्यांचा अभिप्राय बहुधा असा पडेल, कीं असलीं सोंगें ग्रंथांत मुळींच आणूं नयेत. तसेंच त्यांच्या विरुद्ध पक्षाचा वरील प्रकरणीं उलट तऱ्हेचा आग्रह दृष्टीस पडेल, कीं ग्रंथरचनेस विशेष शोभा आणण्याकरितां वरील प्रकार जितके आणावे तितके चांगलेच. जे नव्यानें ग्रंथरचना करूं लागतात त्यांचा तर वरील दुसऱ्या मताकडे विशेषच कल दृष्टीस पडतो. आपला लेख जितका शानदार व डौलाचा दिसेल तितका करण्याविषयी त्यांचा यत्न चालू असतो. पण पुढें जसजशीं ग्रंथकर्तृत्वाचीं ममें त्यांस कळूं लागतात, तशतशी वरील अल्लडपणाची त्यांची हौस कमी कमी होत जाऊन पोक्त व गंभीर अशी रचना त्यांस अधिक

मान्य होत 'जोत. असो; तर याप्रमाणें प्रस्तुत विषयावर दोन प्रकारचे अभिप्राय पडणारे आहेत. त्याविषयीं अगदीं बरोबर निर्णय करणें कठीण आहे; व त्याची येथें जरूरही नाही. अभियुक्त व सर्वमान्य ग्रंथकारांची मात्र पद्धति येथें सांगितली असतां बस आहे. ती प्रायः अशी आढळते कीं, अवतरण मुळींच घ्यावयाचें नाही असा त्यांचा जरी नेम नसतो, तरी तें फार बेतानें व फार विरळा ते घेतात. म्हणजे जेथें प्रकृत अर्थास घेतलेल्या वचनानें, म्हणीनें, किंवा न्यायानें पुष्कळ दृढता येऊन दोघांचा जम अगदीं बरोबर बसत असेल, किंवा तो अर्थ वरील तिहींनीं उत्तम तऱ्हेचा खुलत असेल, तेथेंच त्यांस ते आपल्या लेखांत जागा देतात. एरवीं उगीच ग्रंथास सुशोभित करण्याकरितां तसें करित नाहीत. हा दुसरा प्रकार अप्रबुद्ध ग्रंथकारांत फार आढळतो. यांचीं रीत फधी कधीं तर अशीही नजरेस येते कीं, एकादें उत्तम वचन वगैरे त्यांस माहीत असलें म्हणजे त्यास स्थळ देण्याकरितां मुद्दाम

१ वरील गोष्टीचें इंग्रेंज ग्रंथकारांतील एक प्रसिद्ध उदाहरण मेकॉलेचे आहे. यानें 'एडिन्बर्ग रिह्यू' नामक अद्यापि चाललेल्या जगत्प्रसिद्ध त्रैमासिकांत मिल्टन् कवीवर एक शानदार निबंध पहिल्या प्रथम लिहिला. त्या वेळेस तो सारा पंचवीस वर्षांचा होता. या निबंधाची त्या वेळेस चोहोंकडे पुष्कळ तारीफ झाली, व निबंधकारांत पुढें लवकरच जें अप्रगण्यत्व वरील ग्रंथकारास मिळालें त्यास वरील लेखच कारण झाला. पण पुढील जाणत्या वयांत मेकॉलेसच वरील निबंधाचें अत्युज्वल स्वरूप आवडनासें झालें. त्यांत अलंकारिक भाषेची रेलचेल फारच झाली आहे असें त्यानें आपल्या निबंधांच्या प्रस्तावनेंत एके ठिकाणीं लिहिले आहे असो. प्रस्तुत ग्रंथकारानें बेकन् व बर्क यांच्याविषयीं चालें विषयाच्या संबंधानें एक चमत्कारिक गोष्ट लहून ठेविली आहे कीं, पहिल्यानें म्हणजे पूर्ववयांत दोघांसही साधी भाषा पद्धति रुचत असून पुढें शेवटीं अलंकारिक भाषेची अतोनात आवड उत्पन्न झाली. हा नेहमींच्यापेक्षां विपरीत क्रम झाला.

ओढूनताणून तिकडे मूळ अर्थाचा संबंध न्यावयाचा. तसेंच भाषेतील म्हणी जितक्या आंत घालाव्या तितकी लेखास शोभा येते असेंही ते समजतात. पण ही शेवटली मोठी चूक आहे. तसें केल्यानें एक तर डौलीपणा दिसतो, आणि शिवाय लिहिण्यास मनोवेषकता येण्याची एकीकडेच राहून उलटी ग्राम्यता मात्र येते. वरचेवर बोलण्यांत म्हणी आणायच्या हा प्रकार अडाणी लोकांत, व विशेषतः बायकांत, चालू असल्यामुळें तो प्रकार प्रौढ व सभ्य लेखांत जितका थोडा येईल तितका चांगला. व म्हणूनच मोठमोठ्या नामांकिततेस पावलेल्या ग्रंथकारांत तर तो प्रायः कधीही दृष्टीस पडत नाही.

वर जें अवतरणाविषयी लिहिलें तेंच दृष्टांत, उपमा, वगैरे अलंकारांची योजना प्रसंग न पाहतां व सुमार न ठेवतां करण्याचा जो प्रघात त्यांसही लागू पडतें. हा प्रघात वरच्याप्रमाणेंच नूतन किंवा अप्रबुद्ध अशा ग्रंथकारांचे ठायीं आढळतो; व चांगल्या ग्रंथांत तो कां आढळत नाही याचें कारणही वरच्यासारखेंच आहे. आमच्या मराठींत तर अलीकडे ग्रंथांत व भाषणांतही शब्दालंकार घालण्याची एक अप्रयोजक तऱ्हा निघाली आहे. ती किती निंद्य व हास्यास्पद होय हें आमच्या सुज्ञ वाचकांस सांगणें नकोच. असो; एकंदरीत वरील दोन्ही प्रकार फार समजसतेनें व बेताबातानें जेव्हां योजावे तेव्हांच शोभतात; व सर्व भाषांतील मोठमोठ्या ग्रंथकारांचें ठायीं तें अशाच तऱ्हेनें आढळतात.

येथवर प्रस्तुत विषयाचा पहिला भाग ह्मणजे उत्तम भाषापद्धतीचीं लक्षणें कोणतीं यांविषयी झालें. पुढील अंकांत आरंभी उप-क्षेप केल्याप्रमाणें राहिलेल्या भागाचें निरूपण करूं.

१ ही अलीकडील कित्येक कादंबऱ्यांतून आढळने. पुण्यासारख्या ठिकाणच्या वतृत्वप्रसंगीही वरील पोरकट हौस कित्येकांनीं केलेली कधीं कधीं दृष्टीस पडते. व वर्तमानपत्रांतूनही ती क्वचित् दिसते.

शीलभारवती कांता पुष्पभारवती लता ।

अर्थभारवती वाणी भजते कामपि श्रियमे ॥

(१) प्रस्तुत भाषाचा विषय. (२) भाषा पद्धतीच्या भिन्न-त्वाची उपपत्ति. (३) वरील भेदांत उत्तम कोणता या प्रश्नाचा विचार. (४) लोकमान्य ग्रंथांची भाषापद्धति. (५) सरल व सोपी भाषा. (६) प्रौढ भाषासरणी. (७) इतर प्रकार. (८) इंग्रजीच्या अनुकरणाने सुरू झालेल्या तऱ्हा. गद्याची प्रवृत्ति. (१०) नवे प्रकार. (११) विनोदात्मक लेख. (१२) सृष्टिवर्णन. (१३) आणखी कांहीं उतारे.

१. मागील खेपेस भाषापद्धतीचा उत्तम प्रकार कोणता या-विषयी सांगितले. आतां तिच्या निरनिराळ्या तऱ्हा सांगून मराठी भाषेतल्या ग्रंथांत त्या कितपत आहेत त्या दाखवूं.

२. भाषा ही मनुष्याच्या मनोवृत्तीचा व हृदयवृत्तीचा उद्गार होय; ह्मणजे त्याच्या मनांत जे विचार उत्पन्न होतात किंवा अंतःकरणास क्षोभ होऊन जे तरंग उठतात ते ज्या रूपाने प्रगट होतात ते रूप भाषा होय. असे आहे, तेव्हां अर्थात्च मूळ ठिकाणी जितके निरनिराळे प्रकार आढळतात तितकेच वरील प्रगट होणाऱ्या रूपांत ह्मणजे भाषेतही सांपडतात. मनुष्य जसा स्वभावेकरून किंवा प्रसंगविशेषाने गंभीर किंवा लाघवी, उदास किंवा रंगेल, मंद किंवा तापट, वगैरे असेल त्या त्याप्रमाणे त्याची बोलण्याची किंवा लिहिण्याची तऱ्हाही दिसून येईल. त्याचप्रमाणे हृदयाच्या नानाविध वृत्तींचेही प्रसंगवशात् स्वरूप प्रगट होऊन तो तो रस त्या त्या ठिकाणी आविर्भूत होईल. तर याप्रमाणे वर सांगितल्यासारखे भाषापद्धतीचे भेद होणे हें साहजिकच आहे; व ह्मणून ते साऱ्या परिपक्वदशेस येऊन पोहोचलेल्या भाषांतून आढळतात.

१ “ शालीनतेचा भार वागविणारी स्त्री, फुलांचा भार जीवर आला आहे अशी वेळी, आणि जीत अर्थगौरव आहे अशी वाणी, ह्या तिहींची काही अपूर्व शोभा दिसते ! ”

३. आतां वरील भाषापद्धतीत उत्तम कोणती असें जर कोणी विचारलें तर तें सांगणें फार कठीण आहे. फार तर काय, पण वरील प्रश्न पुढकळ अंशी असमंजसतेच्या दोषास पात्र होतो असें ह्यातलें असतांही चालणार आहे. ज्याप्रमाणे तांबडा, हिरवा, निळा वगैरे रंगांत, किंवा गोड, आंबट, तिखट वगैरे रसांत अमुकच उत्कृष्ट हें सांगणें अशक्य असून तसें करूं पाहणें हें अरसिकत्वाचें दर्शक होय; त्याचप्रमाणें भाषासरणीच्या वरील निरनिराळ्या तऱ्हापैकीं सर्वांत चांगली कोणती याचा निखालसपणें निर्णय करूं जाणें हें वेडेपणाचें काम आहे. वरील दोन्ही गोष्टीत निरनिराळ्या मनुष्यांचीं निरनिराळीं मतें पडणें हें जसें साहजिक असून तें रुचिवैचित्र्याचें फळ होय; व शिवाय जें एका ठिकाणीं चांगलें तें चोहोंकडे चांगलें नसून तो चांगलेपणा स्थानभेदानें ही प्राप्त झालेला असतो; तसेंच प्रस्तुत विषयाचें आहे. जी भाषापद्धति एका विषयाला शोभते तीच दुसऱ्या ठिकाणीं योजिली असतां ती अगदीं अप्रयोजक होते; व तसेंच जी एका मनुष्यास पसंत पडते ती सर्वास तशीच चांगली वाटते असाही नेम नाही. सारांश, प्रस्तुत विषयावर कोणत्याही प्रकारें व्यापक नियम देतां येणार नाहींत. यास्तव या ठिकाणीं लोकोपयोगी ग्रंथांची भाषा कशी असावी येवढ्याच विषयी सामान्यतः कांहीं लिहून मार्गें सांगितल्याप्रमाणें प्रस्तुत काळीं प्रसिद्ध असणाऱ्या ग्रंथांतील कांहीं वेंचे वाचकांस सादर करतो.

४. आमच्या महाराष्ट्र भाषेंत ग्रंथरचनेची तऱ्हा जशी चालू असावी तशी अद्याप झालेली नाहीं. इंग्लिश वगैरे भाषांत मोठ-मोठ्या गहन विषयांवरही सामान्य मनुष्यांस सहज समजण्यासारखे जसे अनेक ग्रंथ आहेत तसे इकडे कोठेंच झालेले नाहींत. असें होणें हें सध्यांच्या स्थितीस अत्यंत आवश्यक आहे. लिहिण्यावाचण्याचा प्रघात अलिकडे सरकारानें सुरू केलेल्या लोकशिक्षणाच्या योगानें पुष्कळ फैलावल्यामुळें वरील उपायानें देशहिताच्या

कामाला जशी मदत होणार आहे, तशी अलीकडे बड्या बड्या लोकांनी मुरु केलेल्या पुष्कळ अचाट उद्योगांनी मुळीच होण्याम-
राखी दिसत नाही. इंग्लिश भाषेत ज्याप्रमाणे हरएक उपयुक्त व मनोरंजक विषयावर शेंकडों बालबोध ग्रंथ झालेले आहेत, व प्रतिवर्षी तयार होत आहेत, तसेंच इकडील देशभाषांतून जर होईल, तर सहलावधि लोकांस अल्पायासाने अल्प काळाने व अल्प अर्थाने पुष्कळ ज्ञान करून दिलेसे होईल. पदार्थविज्ञानाच्या ज्योतिष, रसायन, दर्शनानुशासन, भूगर्भशास्त्र, यंत्रशास्त्र, इत्यादि निरनिराळ्या शास्त्रांवर, तसेंच इतिहासादि विषयांवर, व अनेक लौकिक विषयांवर जर सुबोध ग्रंथ लोकांस वाचावयास मिळतील तर इल्ली सामान्य गोष्टींचेही एकंदर लोकांस जे लजास्पद अज्ञान दृष्टीस पडते ते दूर होईल; व विद्यानंदाचा खरा अनुभव सर्वांस घडून आपले सर्व प्रकरचे हक्कही लोकांस करूं लागतील. असा; आतां बरील इष्ट हेतूची सिद्धि होण्यास एक मोठे साधन कोणते कमी आहे की, लोकांच्या मनांत ज्ञानाचा जेणेकरून सुलभ रीतीने प्रवेश होईल असा मार्ग अद्याप चांगलासा झाला नाही. तो होऊन निरतर प्रचाराने चांगला सुरळीत चालू झाला पाहिजे. हा मार्ग झटला झणजे बरील लोकमान्य ग्रंथांस उचित असा भाषापद्धतीचा प्रकार होय. हा अलीकडील कित्येक सर्वमान्य झालेल्या इंग्रजी ग्रंथकारांचे अनुकरण केले असतां आपल्या भाषेस अनु-
कूल होणार आहे. त्यांतील मुख्य गुण हेच की, बाक्यरचना सरळ असावी. अर्थ चांगला खुलासेबऱः मजेदार रीतीने लिहिला असावा,—असा की, तो सहज मनांत भरून बाक्याच्या सारखी होसच वाटत जावी—आणि एकंदर लिहिण्यांत आवेश किंवा शोकदारपणा असावा. हे गुण आमच्या ग्रंथकर्त्यांच्या अंगी घरेच आले झणजे अलीकडील नव्या शिक्षणाने आपल्या लोकांस जे अमूल्य ज्ञान प्राप्त झाले आहे व दिवसानुदिवस होत चालले आहे त्याचा विनियोग देशकल्याणाकडे झाल्याने त्यांचे भोग्य वीज

झल्लेंसं होईल, आणि सिसरोनें सॉक्रेटिसाविषयीं जें झटलें आहे कीं, त्यानें देवलोकांचें नीतिज्ञान मनुष्यलोकीं आणून तें सामान्य जनांसही सुलभ करून टाकलें; त्याचप्रमाणें यापूर्वीं जे महासिद्धांत मोठमोठ्या पंडितांस मात्र अवगत होते, व ज्या कल्पनातरंगांनीं विद्वानांचेंच तेवढें रंजन होत असे, त्या दोहोंपर्यंतही प्राकृत जनांची सुद्धां गति झालीशी होऊन तज्जन्य महानंदाचे तेही अधिकारी होतील.

५. आतां वरील कलमांत लोकमान्यतेस पात्र होऊं पाहणाऱ्या ग्रंथांस अवश्य जे गुण सांगितले त्यांपैकी सध्यांच्या ग्रंथांतून ते कितीसे आढळतात हें उदाहरणद्वारा दर्शवितों. पहिल्यानें भाषापद्धतीचें सरलत्व, हा गुण अलीकडील ग्रंथांपैकी कित्येक उत्तम धरलेल्या ग्रंथांतून पूर्णपणें आढळतो; जसें ' बाळमित्र, ' ' इसापनीति, ' ' आरबी भाषेंतील गोष्टी, ' अनेक विद्यामूलतत्व, ' ' मधुमाक्षिका, ' ' मुक्तमाला, ' इत्यादि वरील पुस्तकांत शेवटल्या कादंबरीखिरीज बाकी सारी इंग्रजी ग्रंथांची भाषांतरें आहेत. अशांत वरील गुण पूर्णपणें राखणें हें मोठ्या चातुर्याचें काम होय. व कोठें तर तें फारच कठीण पडतें; याविषयीं आम्हीं ' भाषांतर या निबंधांत बरेंच लिहिलेले आहे. असो; आतां प्रस्तुत गुणाच्या उदाहरणार्थ वरील ग्रंथांतून कांहीं निवडक उतारे येथें दाखल करतो.

' बाळमित्रां ' तले दोन उतारे या पुस्तकांतील ' विद्वत्त्व आणि कवित्व ' या निबंधांत घेतले आहेत, ते येथेही लागू पडण्यासारखे आहेत; यास्तव आणखी एकच लहानसा उतारा येथें घेतों:—

“ चिमणी. ”

' गोदावराबाई म्हणून एक शहाणी भली आणि मायाळू बायको होती. तिची बडील मुळमी गंगा म्हणून होती, तिनें एके

दिवशी कांहीं अन्याय केला, म्हणून आईने तीस ममतेनेच धमकावले. ते आईचे मायाळू शब्द ऐकून आणि आपला अन्याय स्मरून गंगा रडू लागली. तें पाहून तिची लहान बहीण चिमणी तीन वर्षांची होती तिनें हळूच माघारून येऊन एका हातानें परकराचा पदर घेऊन आपल्या बहिणीचीं आसवें पुमली; आणि दुसरें हातानें आपलें तोंडांतला खडेसाखरेचा खडा तिचे तोंडांत घातला.

“ मला असें वाटतें कीं, कोणी चांगल्या चिंताऱ्यानें ह्याविषयी चित्र काढलें असतां काय वेधक होईल ! ”

‘ इसापनीती ’ तील:—

“ नकल्या आणि गांवढंकर. ”

“ मागें एक वेळेस, रुमनामें राजधानीत एक मोठा धनवान् शेट होता; त्याच्या मनांत आलें कीं लोकांस तमाशा दाखवून त्यांस रंजवून, कीर्ति मिळवावी; म्हणून त्यानें शहरांत जाहीरनामा लावला कीं, नवा उत्कृष्ट तमाशा कोणी दाखवील, तर त्यास मोठें बक्षीस मिळेल. अशी अवाई पडल्यावर बक्षिसाचे लालचीनें जिकडून तिकडून तमाशावाले आले. त्यांमध्ये एक नकल्या आला होता, तो म्हणाला कीं, लोकांनीं कधीं पाहिला नाहीं असा तमाशा मी करून दाखवीन. ह्या गोष्टीचा पुकारा होऊन तो खेळ पहावयास सगळें शहर लोटलें. रंगभूमीत अशी दाटी झाली कीं, कितीकांस उभें राहावयासही जागा मिळेना. मग तो नकल्या एकटा पुढें आला; त्याजवळ दुसरें कोणी नाहीं, व सरंजाम कांहीं नाहीं, असें पाहून हा आतां काय करील, म्हणून त्याकडे डोळे लावून लोक कौतुकानें पाहूं लागले. तेव्हां त्या नकल्यानें आपलें मस्तक उरावर टेंकून डुकराच्या पोराच्या केंकण्याची नकल केली. ती इतकी हुबेहुब झाली कीं, खरेंच डुकराचें पोर त्याच्या लाकेंत आहे असें लोकांस वाटून, त्याचा झाडा

घेतल्यावांचून त्यांस राहवेना. त्याचा झाडा घेतल्यावर जेव्हां त्याजपार्शी कांहीं सांपडलें नाहीं, तेव्हां लोकांनी त्याची वाहवा करून वाखाणणीचा सुमार ठेविला नाहीं. तेथे कोणी गांवदेकरी कुणची बसला होता. तो हें पाहून म्हणाला कीं, हा खेळ मला ह्यांहून चांगला करतां येतो. मग त्यानें सर्व लोकांपुढें प्रतिज्ञा केली कीं, जर तुम्ही उद्यां सारे याल, तर मी तुमच्या समक्ष ह्याचे कान कापीन. दुसऱ्या दिवशीं तमाशा पाहायास पाहिल्या पेश्यां लोकांचे लोटाचे लोट आले. लोकांचे मनांत कीं, पाहिला नकल्या मोठा कसबी त्याची स्तुति करावी; आणि दुसरा गांवदेकर अडाणी, ह्याला काय येतें, म्हणून त्याची छी थू करावी. अशी सर्वांची तयारी होती. लोक जमल्यावर ते दोघे पुढें आले. त्यांनून पाहिल्या नकल्यानें पूर्ववत् डुकराच्या पोरान्या ओरडण्याची नकल करून पराकाष्ठेची शाबासकी मिळविली. त्याचा खेळ संख्यावर गांवदेकर पुढें सरला. त्यानें डुकराचें पोर खरेंच अगोदर आपल्या घोंगडींत लपविलें होतें, तें कोणास न समजावें म्हणून बळेंच लपविल्याचा भाव करून दाखविला, आणि तें पोर कोंक्यां लागेपर्यंत त्याचा कान चेपून धरला. तेव्हां सर्वांनी एकच आराळी केली कीं, पाहिली नकल हुबेहुब झाली खरी; ही कांहीं चांगली उतरली नाहीं, असें म्हणून गांवदेकरास छी थू करून हाकून लावणार, इतक्यांत त्यानें घोंगडींतून डुकराचें पोर बाहेर काढून सर्वास दाखवून, म्हटलें, गड्यांनीं, तुम्ही भले गाजरपारखे दिपतां ! तुम्ही मांटे चतुर साबाजीच आहां ! वास्तविक डुकराचे पोरान्या जो शब्द तो न ओळखतां खोटा मानून खोटा शब्द तो खरा, चांगला म्हणतां ! आहा ! काय तुमची अकल.

तात्पर्य—“ जें वास्तविक आहे तें लोकांच्या मनांत बहुतकरून भरतें असें नाहीं; तर आपापल्या मनाचा जसा कल असतो, तसतशी मनाची समजूत असते. एकादा मनुष्य चांगला

गुणी आहे, आणि त्याजविषयी जर आपल्या मनांत गांठ आहे, तर त्याचा चांगुलपणा किंवा त्याचे गुण आपल्या मनांत येत नाहीत. तसेच एकादा वाईट मनुष्य असून, हा चांगला म्हणून मनानें घेतला आहे, तर त्याचा वाईटपणा कधी मनांत यावयाचा नाही. सारांश, मनाच्या शोकाप्रमाणें मनुष्याची टेढी वांकडी समजत होते. ”

‘ आरबी भाषेंतील गोष्टी ’:—

मासे धरणाच्या कोळ्याची गोष्ट

“ शहाजादी पादशाहास म्हणते. महाराज, प्राचीन काळीं समुद्रतीरी एके नगरांत एक कोळी राहत असे. तो फारच दरिद्री होता. त्यास आपला व बायकापोरांचा निर्वाह करण्यापुरतें सुद्धां द्रव्य मिळत नसे. त्याचा पाठ असा होता की, दररोज मोठ्या पहाटेस उठून मासे धरावयास समुद्रावर जावें, व चार वेळ जाळें टाकून तितक्यांत जे मासे सांपडतील, तितक्यावर चरितार्थ चालवावा, यापेक्षां अधिक वेळ जाळें त्यानें कधीही टाकूं नये. तो कोळी एका दिवशीं मोठ्या पहाटेस उठून चांदण्यांत मासे धरण्याकरितां समुद्रावर जावून आंगावरचीं पांघरुणें काढून ठेवून, जाळें समुद्रांत टाकून तिरीं बसला. नंतर अमळशानें जाळें ओढून पाहातो तों, तें फारच जड आल्यामुळें पुष्कळ मासे लागलेसें त्यास वाटून मनांत मोठा आनंद पावला. पण जाळें तिरावर ओढून पाहातो तों आंत मासा एक देखील नाही, गाढवाच्या हाडांचा एक सांगाडा मात्र लागला आहे; हें पाहून त्यास फारच वाईट वाटलें. नंतर त्यानें गाढव फेकून देऊन, व जाळें कितीएक ठिकाणीं तुटलें होतें, तें सांधून नीट करून पुनः समुद्रांत टाकलें, आणि ओढूं लागला, तेव्हां तें लवकर ओढत नाहीसें पाहून पुष्कळ मासे सांपडलें असें त्यास वाटून पुनः मोठा सतोष झाला. आणि तिरावर जाळें ओढून

आंत पहातो, तों चिखलानें व वाळुनें गच्च भरलेला मोठा हारा त्याच्या नजरेस पडल्यावरून तो फारच संतापला; आणि त्या खेदाच्या आवेशांत दैवास करुणस्वरानें झणतो;—अरे दैवा, मजवर इतका क्रोध करूं नको. अरे मला वांचव, झणून तुजपाशीं नेहमीं दैन्य भाकीत असतां, तूं मज गरिबाच्या कां वरें इतकें हात धुवून पाठीस लागलें आहेस. अरे पोटाच्या पाठीस लागून कांहीं मिळेल झणून मी येथें आलों; आणि तूं कांरे माझा जीव घेऊं पाहातेस ! मला या धंद्याखेरीज दुसरा धंदा पोट भरावयास नाही. अरे, मरे तोंपर्यंत मी मेहनत करतो; तरी माझ्या कुटुंबास ओली कोरडी भाकरी व आंगास फाटकीं तुटकीं धडुतें मिळण्याची सुदां पंचाईत ! कोठेंच माझे तूं पुरे पडूं देत नाहीस, असें तुझे काय मी केलें आहे ? अथवा मी तुला नांव ठेंवतो, हा माझाच अपराध आहे. मल्या मनुष्यास गांजण्यास तूला मोठा संतोष होतो. खऱ्या व थोर मनुष्यास तूं कधीं वर डांके काढूं देत नाहीस, असा तुझा स्वभाव आहे. दुष्टावर तूझी कृपा फार जे कुमार्गानें वागतात, त्यांस तूं नेहमीं बरकत देतेस, हें सर्वास माहीतच आहे. ”

‘ मधुमक्षिका ’:—

निद्राभ्रम.

“ एके रात्री एक तास पावेतो तो आपले विछान्यावर स्वस्थ निजून झोंपेंत एकाएकी उभा राहिला. कांहीं बोलणें ऐकिलेंसें करून मोठ्यांनी गदगदा हंसला. नंतर हातांचीं बोटे बाहेर झाडल्यासारखीं करून, जें ऐकिलें त्यांत कांहीं हांशील नाही, असें त्यानें दाखविलें. मग दुसऱ्या कोणा माणसाकडे वळल्यासारखें करून तपकिरीकरितां चिमूट पुढें केली, पण तेथें शेजारीं कोणी नव्हतें; तेव्हां तो आमळसा हिरमुसल्यासारखा होऊन मार्गे वळला. नंतर त्यानें आपली डबी काढली, तींत कांहीं नव्हतें; तरी तींत

बोटें घालघालून धिमटी काढण्यास त्यानें पुष्कळ यत्न केला, तो सर्व ध्यर्थ गेला; तेव्हां संशयमुद्रेनें चोहोंकडे पाहून ती डबी चटकन आपले खिशांत टाकिली. पुढे कांहीं वेळ स्तब्ध बसून कांहीं उघड कारण नसतां एकाएकी तो पराकाष्ठेचा संतापला, आणि शिष्या शाप देऊं लागला, व तडातड शपथा बाहू लागला. इतकी कृति दुरून पाहून इतर मठवासी कंटाळून उठून गेले.

तो पुनः एके रात्री निद्राभ्रमांतच उठून, मोठ्या लगबगीनें, त्या मठांतील पवित्र यज्ञशाळेंत गेला. तों, तेथें एक ताट टेवीत असत, तें चोरून आणण्याच्या बेतानें गेला असावा असें वाटते. परंतु आदले दिवशीं तें घासण्याकरितां बाहेर टाकिलें होतें, म्हणून तेथें त्याला कांहीं सांपडलें नाहीं. तेणेंकरून त्याला फार संताप आला; आणि रिक्तहस्तें आपल्या खोलीत परत जावयाचेच नाहीं असा पक्का निश्चय करून, तेथें जवळच कांहीं मठवाशांचे यज्ञकर्म करते वेळीं घालण्याचें उंची उंची रेशमी झगे होते, त्यांतले दोन तीन हळूच उचलून घेऊन स्वारी भयभीत होत्साती, पळत पळत आपल्या खोलीत आली, आणि ते कपडे आपल्या गादीखाली लपवून ठेवून, वर स्वस्थ निजली. हे ज्यांनी पाहिलें होतें, ते हा सकाळच्या प्रहरीं काय करितो हे पाहाण्यास फार उत्सुक झाले होते.

तो सकाळीं जागा होऊन पाहतो तों, त्याचें आंथरुणाला मध्येंच एक गोळा आलेला त्याचे दृष्टीस पडला. तेणेंकरून त्याला मोठें आश्चर्य वाटले, आणि ते झगे आहेत, असें पाहून तर त्याची बुद्धिच गुंग होऊन गेली. तो बाहेर जाऊन लोकांस विचारूं लागला की, हे झालें तरी कसें ? तेव्हां मठवाशांनीं त्याला कच्ची हकीकत कळविली. ती ऐकून तो लाजून, मान खाली घालून एक अक्षरही न बोलतां चालता झाला; आणि ते क्षमे त्यानें तात्काळ जिकडचे तिकडे पोहोचविलें. ११

वरील चारी उताऱ्यांत महाराष्ट्र भाषेचे स्वरूप अगदी साधे, हळीस पडते. चाराही मूळ इंग्रजी ग्रंथांची भाषांतरें होत, तरी तीं अशीं चोख उतरलीं गेलीं आहेत कीं, तीं त्या त्या ग्रंथकारानें मराठी भाषेंत केवळ आपल्या कल्पनेनेंच लिहिलीं आहेत काय असें वाटते. शब्द अगदीं तांपें व व्यावहारिक घातल असून वरील वाक्यांतील रचनाही भाषांतरकरांनीं अगदीं सरळ केली आहे. गोष्टी ज्या भाषेंत लिहावयाच्या तीं वरच्यासारखींच अगदीं सोपी व साधी असावयास पाहिजे. तींत मोठमोठे शब्द घालून व वाक्यरचना प्रौढ करून गांभीर्य आणण्याचा यत्न केला असतां तो प्रकार जॉन्सनच्या 'रासेलस' बगैरे ग्रंथांत किम्येक स्थलीं जशी हास्यास्पदता आली आहे तसा उपहास्य होतो. शब्दरचना व अर्थरचना यांची नेहमीं परस्पर अनुरूपता असावी लागते; म्हणजे आंतील अर्थ जसा योग्यतेचा असेल तितक्याच प्रतीचीं शब्दजक शब्दरचनाही असावी. अर्थ अगदीं सामान्य किंवा पोर-वट आहे, आणि तो मोठमोठ्या शब्दांनीं व्यक्त करण्याचा घट घातला, तर गांढबावर मखमाली झूल घातल्याप्रमाणें, किंवा चार वर्षांच्या पोशानें आपणास न झेपसें मोठें पागोटें डोक्यास घातल्याप्रमाणें हास्यास्पदतेचा प्रकार होतो. तसेंच दुसऱ्यापक्षां अर्थ मोठा प्रौढ व गांभीर आहे आणि तो रस्त्यावरील किंवा बाजारांतल भाषेनें सांगितला किंवा लिहिला, तर तिकडूनही ऐकणारास व वाचणारांस हसू आल्याबिना रहाणार नाहीं. आतां हे तरे कीं, हा दुसरा प्रकार पाहिल्याहून बरा, कारण त्यांतील विसदृशतेवरून बोलणारांचा किंवा लिहणाराचा असमंजसपणाच फार तर दिसून येईल. मोठ्या तेजस्वी हिऱ्याला काथिलाचें काँदण केलें असतांही त्याची लकाकी जशी कमी दहावयाची नाहीं; त्याच प्रमाणें सूत्र पुरुष वरील सुंदर अर्थावरच नजर देऊन शब्दरचनेकडे दुर्लक्ष्य करतील; तरी एकंदरीत त्यांस अंतर्भाव विसंवादाची विलक्षणता भासल्याबद्दल रहाणार नाहीं. असो; तर वरील

ग्रंथांत विषयानुरूपच भाषापद्धती योजिली असेल्ल्यामुळे ती पूर्वोक्त गुणामुळे विशेष शोभली आहे.

६. भातां वरव्यासारखी तन्हा नसून जेणे शास्त्रादिकांचा विषय असतो, तेथील भाषापद्धतीचा प्रकार पाहू. याची उदाहरणे वरव्यासारखी पुष्कळ देतां येणार नाहीत. कारण पदार्थविज्ञानांत अंतर्भूत हीणारी नाना अर्वाचीन शास्त्रे, किंवा इतिहास, अगर प्रतिपादन करण्याचे नानाप्रकारचे गहन विषय, यापैकी कशाधरही मराठीत म्हणण्यासारखे अद्याप मुळीच ग्रंथ झालले नाहीत. यास्तव प्रौढ भाषापद्धतीचे स्वरूप याचकांम वरव्यासारखे चांगले दाखविण्याची सोय नाही. म्हणून एक दोन ग्रंथांतीलच उदाहरणे देतो.—

‘ अनेकविद्यामूलतत्त्व ’:—

सृष्टपदार्थांचे तीन वर्ग.

“ हे जे घर सृष्टपदार्थांच्या तीन प्रधान वर्गांचे व त्यांतील मुख्य मुख्य अवांतर विभागांचे वर्णन केले ते लिमियस नामे कोणी स्वीदन देशांत सुमारें शंभर वर्षापूर्वी महापंडित झाला होता, त्याच्या ग्रंथाच्या आधारांने केले आहे. हे तीन प्रधान वर्ग स्वरूपतः भिन्न आहेत; तथापि त्यांच्या परस्परांशी संबंध आहे; व किती एक पदार्थ असे आहेत, की ते कोणत्या वर्गांतले आहेत हे सांग वयास फारच कठीण पडते. भातां हे खरे आहे, की खजिनवर्ग व इतर वर्ग ह्यांची परस्परांवर आंति कदापि व्हावयाची नाही; कारण निजैव पदार्थांस इतर दोन वर्गांतल्या पदार्थांप्रमाणे जोव व शरीररचना ही असत नाहीत, व ते बाहेरून मवे द्रव्य चिकटून वाढतात, सजीव पदार्थांसारखे शरीरांत पोषकरस जाऊन तद्वारा वाढत नाहीत, असा स्पष्ट भेद आहे; परंतु सजीव पदार्थांचे जे दोन वर्ग आहेत, म्हणजे वनस्पतिवर्ग व प्राणिवर्ग, त्यांतील किसीएक पदार्थांचे एकमेकांशी इतके सारलेपण असते,

कीं ते पदार्थ वनस्पती आहेत, किंवा प्राणी आहेत, हे स्पष्टपणे सांगवत नाही. असे पदार्थ समुद्रांत किती एक सांपडतात. आतां आपणांस कोणी असे विचारलें, कीं, शेवटल्या दोन वर्गांतल्या पदार्थांचे ठायीं त्यांचा पहिल्या वर्गांतल्या पदार्थांसासून भेद करणारें असे जीवतत्त्व म्हणून जें आहे, तें काय ? तर ही गोष्ट आम्हांस अगदीं ठाऊक नाही, असें कबुल केलें पाहिजे. आपण ईश्वरास जसा त्याच्या कृतीनें जाणतो, स्वरूपतः जाणत नाही, तसेंच जीवत्वाच्या स्वरूपाचें आपणांस ज्ञान नाही; तर त्याच्या कार्यावरून मात्र तें समजावयाचें. ”

‘ महाराष्ट्र भाषेचें व्याकरण ’:—

‘ मागच्या दहा पंधरा वर्षांपासून महाराष्ट्र भाषेंत गद्यात्मक ग्रंथ लिहिण्याचा प्रचार वाढूं लागला; तेव्हांपासून, मोठमोठालीं वाक्ये तर काय, परंतु त्यांतलीं प्रत्येक शब्द, व त्या शब्दांतलीं प्रत्येक वर्णरूप अवयवही शुद्ध व नियमांस अनुसरून असावा, आणि तेणेंकरून सर्वांची लिहिण्याची पद्धति एकसारखी पडून सांप्रत जी लिहिण्यांत अव्यवस्था आढळते, ती दूर व्हावी, अशी इच्छा माझ्या मनांत उद्भवली होती; कारण जशी भाषा, तशी तिची लेखनपद्धतिही, तदंतर्गत गूढस्थित जे नियम त्यांचें उद्घाटन करून त्यांवर बशिवणें, हाच व्यकरणशास्त्राचा मुख्य उद्देश होय, आणि याच उद्देशानें गालवशौनककात्यायनशाकटायनादि जे प्रतिशाख्यादिवेदव्याकरणभाष्यकार, व त्यांनंतर पुढें यास्क्याणि-त्यादि जे वैयाकरण झाले, व तदनंतर अर्वाचीन काळीं भट्टोजी-दीक्षित, महीधरभट्ट, बोपदेव, आदिकरून जे व्याकरणग्रंथकार प्रसिद्ध झाले, त्या सर्वांनीं परिश्रम केले; म्हणोनच संकृत भाषा इतक्या प्रगल्भ देशस येऊन, बिडुजनाचित्तचकोरास चंद्रीभूत होऊन, वाल्मीकिव्यासशंकरभ्रीहर्षकालीदासमवभूत्यादि जे प्राचीन आणि अर्वाचीन कवी यांच्या वाग्देवतेस इतकी रम्यस्थानार्ह झाली; नाही तर संकृत वर्णाप्रमाणें जिचें कठिन्व्य, विस्तार, अग्नि

जिच्याठायीं, सहस्रशः सूक्ष्मनियमरूप तंतुचें गुंतलेलें जाल, अशा भाषेस मार्दवदशेस आणून, तिचें हें दुर्निवार जाल उकळून त्या सूत्रांनीं विणून सिद्ध केलेला जो पट तो कविजनचित्रकारांच्या अनेक सुरसरंगभरितकल्पनांस लेखनाई झाला नसता. म्हणून या यशाचे जे अंशभाक् त्यांची परिगणना केली असतां, पतंजलिका-त्यायनपाणिन्यादि जे शब्दशास्त्रनियंते त्यांसच आद्यस्थानापन्न केलें पाहिजे. ”

प्रस्तावना.

या शेवटल्या उतान्यांत वरील ग्रंथकर्त्यांची नेहमीची तऱ्हा पूर्णपणें लक्ष्यांत येते. ती सर्वास माहीतच आहे कीं, संस्कृतांतले मोठमाठाले शब्द व लांब लांब समास घालून देण्याची हास होय. ही इंग्रजी भाषेंतील जॉन्सन्च्या ग्रंथांवरून प्रस्तुत ग्रंथकारानें मराठींत सुरू केली कीं काय नकळे. असें जर असेल, तर त्यानें वरील पद्धतीविषयीं सध्यां सर्व रसिक वाचकांचें काय मत झालें आहे तें चांगलेसें लक्ष्यांत आणिलें नाही असें म्हणणें भाग आहे. जॉन्सन्ची पद्धति मनापासून चाहून तीस बुद्धिपुरःसर अनुसरणारा मनुष्य सध्यां तर कोणीही मिळेल असें वाटत नाही; व त्या महापंडिताच्या हयार्तीत व पुढें कांहीं वेळ त्याची तऱ्हा जरी बरीच लोकमान्य होऊन गेली होती, तरी त्यापुढें ती कोणाही नामांकित ग्रंथकारानें पुनः चालू करण्याचें मनांत आणिलें नाही. असो; तर असल्या तऱ्हेचें अनुकरण आमच्या भाषेंत जितकें वेताचें व जितकें थोडें होईल तितकें चांगलें. आतां हें खरें आहे कीं, वरील उतान्यांत प्रौढ विषयावरच लिहाबयाचें असल्यामुळें वरील रचना केवळ विशोभितच दिसतें असें नाही. तिजवर दोष येवढाच येतो कं. ती असावी त्यापेक्षां दुर्बोध झालेली असून ग्रंथकारानें आपलें पांडित्य भिरविण्याच्या उद्देशानें तिची योजना केली आहे असा वाचकांचा समज होतो.

आतां वरण्यासारखी डौलाची रचना ही जेथें विषयानुरूपते-

मुळें साजली जाऊन मनोवेषक होते असेंही एक उदाहरण येतें देतां. तें वरील सर्वप्रसिद्ध ग्रंथकारांच्याच एका प्रसिद्ध ग्रंथांतलें होय:—

“आणखी अशी अटकळ होतें कीं, जेव्हां प्रथम मोरोपंतांच्या आर्या बारामतींतून बाहेर निघूं लागल्या, त्या काळींच बारामतीजवळ सोलापुरांत रामजाशी या नांवाचे व्युत्पन्न आणि परम शसिक कवि असून त्यांनीं हरिदासाच्या वृत्तीचें अवलंबन केलें होतें; आणि नुकतेच कीर्तीच्या अंगणांत जाण्यास उमन्यावरून बाहेर पाऊल टाकीत होतें; तों इतक्यांत त्यांस पंतांच्या कृतिकुमारिकेचा आल्हादजनक शकून भेटला; तिच्या सौंदर्यानें आणि निमंत्रणरूप आनंदजनक अशा प्रेमकटाक्षानें आकर्षितांतःकरण होऊन ही उपवर कन्या आपण वरावी अशी मनांत आवड धरून त्यांनीं तिच्या पित्याचा शोध करण्याकरितां तिचेंच अनुसरण केलें. पित्यांनींही आपल्या कन्येच्या गुणास हा इतका लुब्ध पाहून तिनें याचें पाणिग्रहण केलें असतां ती लवकरच सुखी होईल म्हणून तसें करण्यास आपलें पूर्ण अनुमोदन दिलें. हा प्रसंग कोणी खालीं लिहिलेल्या भायेंत असाच वर्णित आहे:—

जेशी जनकें दिघली सच्चिद्धन राम जो सिता त्याला ।

तेशी मयुरें दिघली ती आर्या रामजोशि तात्याला ॥

किंबहुना असेंही ऐकण्यांत आहे कीं, मोरोपंतांच्या आर्यानींच रामजोशाची वृत्ति हरिकीर्तनाकडे वळविली. त्या पूर्वीं ते कलगीतुन्याच्या नादांत असून, लावण्यांच्या छंदावर कवनें करून, स्वच्छंदातें ढफ तुणतुणें सारंगी आणि नाचेपोर हातीं घेऊन चरितार्थ चालवीत होतें. ही खेळ बाजीराव रघुनाथ पेशवे यांच्या विलासाच्या आरंभाची असावी अशी अटकळ होते. त्या काळीं रावबाजीच्या उत्तेजनानें पुणें शहरांत व त्या शहराचा वारा लागून अथें तेथें शिमग्याचें खांदणें वाढत चाललें होतें. दिवसास ब्राह्मण-

भोजनांचा थाट आणि दिव्यांत वात पडली नाही तों मंदिरांत चवघडे सणया यांचा मंजूळ स्वर; श्रोमंतांच्या व सरदार लोकांच्या वाड्यांत सरकारी ताफ्यांचे मुजरे; रात्रीस रस्त्यांत आणि बोळांत फिरणाऱ्या विलासी लोकांचीं मनै आपणाकडे ओढून घेणारे नुकतेच चिमणी, साळू, मैना यांच्या मंजूळ कंठांत होनाजी बाळानें घातलेले खडे सूर, आणि फौजेकडील शालेदार, बारगीर, शिपाई, आणि शहरांतील सुखवस्तु शिंपी, माळी, मराफ, दुकानदार, यांस रिजविण्याकरितां बहिरू, मऱ्हारी, धोंडीवापू, सगनभाऊ आणि रामा गोंधळी, यांनीं सजविलेले डफ तुणतुण्याचे तमाशे, आणि कलगीतुण्याचीं भांडणें; हे सर्व थाट रावबाजीच्या उल्लसित मनोवृत्तींच्या प्रेरणेंनें पुणें शहरांत जेथें तेथें गाजून राहिले होते. मग 'यथा राजा तथा प्रजा'या न्यायानें त्या प्रेरणेचा अंमल सर्व पेशवाईत पसरला नसेल असें संभवत नाही. त्याकाळीं सर्व गुणिजनांचे आशेनें भरलेले डोळे पुणें शहराकडे लागले असून, त्या शहरानें जो किता घातला होता, त्याची नकल जेथें तेथें होऊन कित्येक ठिकाणीं त्या नकलेवर तान करणारे उमदवारही निपजू लागले. रामजोशांसही यद्यपि अशा उमदवारांमध्ये गणिलें तथापि त्यांच्या गुणांस न्यूनत्व न येतां उलटी ती त्यांची उमद प्रशंसेस पात्र होईल; कारण त्याच्या कवनावरून रामजोशी हे चांगले व्युत्पन्न आणि साहित्यशास्त्रज्ञ असावे असें अनुमान होतें. अपें असतां त्यांणीं आपलें लक्ष्य त्या काळाच्या इतर पंडितांप्रमाणें सभेंत शुष्क वादविवाद करून शालजोड्यांची आणि दक्षणेची प्रतिष्ठा मिळविण्याकडे न लावितां, सर्व लोकांचें मनोरंजन करून त्यामध्ये वाहवा मिळविण्याकडेस लाविलें हें आश्चर्य हाये. त्यांत आणखी ब्राम्हणानें विद्वानाचीं पूज्य प्रतिष्ठा तुच्छ मानून केवळ लोंकरंजनार्थ शूद्रवृत्ति धारण करून तमासगिरांच्या निर्भर्त्सनेचा आंगिकार केला. येणेंकरून रामजोशी हे मोठे उदार मनाचे पुरुष होते असें दिसतें; तसें अस्त.

ल्यावांचून त्या काळी इतक्या धैर्याचें कर्म त्यांजकडून घडणें कठीण, म्हणून माझ्या मतें ते मोठ्या प्रशंसेस योग्य होत. ”

‘ केकावली ’—प्रस्तावना.

७. याप्रमाणे भाषेत असणारे दोन मोठमोठाले प्रकार वर सांगून त्यांचें उदाहरणही केले. आतां याशिवाय बाकीचे जे आढळणारे आहेत ते आपल्या भाषेत अद्याप चांगलेसे रूढ न झाल्यामुळें त्याविषयी एकंदरीनें निराळ्या सदरांत विचार करूं. हे सदर इंग्रजी भाषेचें अनुकरण होय.

८. इंग्रजी भाषेचें अनुकरण हणजे इंग्रजीत ज्या पद्धति आढळतात त्या इकडे आणण्याचा गेल्या वीस पंचवीस वर्षांत आपल्या लोकांचा जो उद्योग चालू झाला आहे तो होय. हा उद्योग इंग्रजी भाषेचा इकडे जो आजपर्यंत प्रसार झाला व उत्तरोत्तर होत आहे त्याचें फळ होय. तो आजला जितका व्हावा व जितका होणें इष्ट आहे तितका अद्याप झाला नाही खरा तरी तो काळेंकरून पुष्कळ वाढत जाईल असा सुमार दिसतो. हे नवे प्रकार म्हटले म्हणजे वर्तमानपत्रें, मासिक पुस्तकें, व काव्यनाटकादि इतर ग्रंथ हे होत. यांपैकी पहिल्या दोहोंविषयी आम्हीं निबंधमालेच्या पहिल्या दोन अंकांत बराच मजकूर लिहिला आहे. त्यांच्या स्थितींत मध्यंतरी गेलेल्या अल्पकाळांत म्हणण्यासारखा कांहींच विशेष फेरफार न झाल्यामुळें तेथल्याहून येथें कांहीं ज्यास्त लिहिण्याचें प्रयोजन नाही. यास्तव इतर ग्रंथांच्या संबंधानें मात्र येथें विचार करूं.

९. कोणत्याही दोन भाषांचा जेव्हां परस्पर संगम होतो, तेव्हां दोहोंच्या मिश्रणाच्या योगानें दोर्धीचे गुण एकमेकीस लागतात. याविषयी इतिहासांत पुष्कळ उदाहरणें आहेत; व एका राष्ट्राच्या ग्रंथसंग्रहास दुसऱ्या राष्ट्राच्या ग्रंथसमूहानें कसें साहाय्य झालें किंवा त्यांत कोणते फेरफार घडले हा विषय भाषाभिन्न लोकांस मोठा मनोरंजनावह झाला आहे. आतां जेथें मराठी व

इंग्रजीसारख्या परस्परांहून अत्यंत भिन्न असणाऱ्या व परिपक्व-
 तेश्या मानानें ज्यांत अतिशयित अंतर आहे अशा दोन भाषांची
 गांठ पडते, तेथें तर वरच्याहून पुष्कळ निराळा प्रकार घडण्यांत
 येतो. तो असा कीं, हीन भाषस अभियुक्त भाषेची पद्धत लागून
 तींतील ग्रंथसंग्रह त्या दुसऱ्या भाषेची अभिवृद्धि होण्यास कारणी-
 भूत होतो. हा प्रकार संस्कृताच्या योनानें आमच्या भाषेस यापूर्वी
 पुष्कळच झाला आहे; व इतउत्तर वरील संस्कार मराठीस
 आणली जास्त होण्याचाही संभव आहे. तीच गोष्ट इंग्रजी भाषे-
 सही लागते. हिचा परिचय गेल्या पंचवीस तीस वर्षांत आमच्या
 लोकांस पुष्कळ झाल्यामुळें महाराष्ट्र भाषेचें सगळें स्वरूप तिनें बद-
 लून टाकलें आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. आतां वरील फेर-
 फार होतांना आमच्या भाषेची पुष्कळ हानि झाली, व कांहीं वेळ
 तर तीस अतिशय अपाय घडण्याचेंही भय होतें, हें खरें आहे; पण
 सध्यां चोहोंकडे जी गडबड दिसत आहे तिजवरून पाहतां वरील
 भय नाहींसें होऊन तिचा उत्कर्ष होण्याची बरीच सुचिन्हें दिसूं
 लागली आहेत असें म्हणणें भाग आहे. असो; आतां इंग्रजी
 भाषेच्या अनुकरणानें मराठींत नवे प्रकार कौणते सुरू झाले हें
 जर पाहिलें, तर अगोदर तींत गद्याची पद्धति पडली ही गोष्ट
 तेव्हांच लक्षांत येणारी आहे. ही पद्धति हिंदुस्थानांत यापूर्वी
 कधीच नव्हती म्हटलें तरी चालेल; कारण संस्कृतांतही सर्व ग्रंथ
 प्रायः पद्यरूपच आहेत. ही नवी पद्धति पद्यरचनेपेक्षां सोपी व
 साहजिक असल्यामुळें, व नाना प्रकारच्या विषयांच्या विवेचनासही
 ती सारखी उपयोगी पडणारी आहे, यास्तव तिचा प्रचार आली-
 कडे चांगला पडून गेला हा महाराष्ट्र भाषेस मोठाच लाभ झाला
 असें म्हटलें पाहिजे. आलीकडे दहावीस वर्षांत पुष्कळ निरनि-
 राळ्या विषयांवर जी मराठींत ग्रंथरचना झाली ती एरवी होतांना.
 ही पद्धत वर्तमानपत्रांच्या व मासिक पुस्तकांच्या फैलाव्धानें दिवसें-
 दिवस विशेष निश्चित होत जाऊन कादंबऱ्या, नाटकें वगैरे जे

कित्येक नवे प्रकार आलीकडे सुरू झाले आहेत त्यांच्या योगानेही तीस साहाय्य झाले आहे. तीस अद्याप म्हणण्यासारखी चांगली स्थिति आली नाही; तरी सध्यांचा क्रम असाच पुढे चालव्यास तीत पुष्कळ सुधारणा होण्याची आशा दिसत आहे.

१०. आतां सरतेशेवटीं वरील कादंबऱ्यादि मवे प्रकार आपल्या भाषेत कसे सुरू झाले, त्यांची आजला कोणती स्थिति आहे, वगैरेविषयी लिहून एकंदर विषयाची परिसमाप्ति करतां. इंग्रज लोक इकडे आल्यानें सर्व गोष्टीत जसा दीन प्रकारचा बदल झाला आहे,—कीं कांहीं नव्या उत्पन्न झाल्या आहेत, व कांहींचें पाहिलें स्वरूप पालटून फेरफार झाला आहे,—तसेंच आमच्या ग्रंथांतही झाले आहे. कवितेची व इतिहासाची जुनी तऱ्हा बदलून नवी होत चालली आहे; व कादंबरी आणि नाटक हे अपूर्व प्रकार प्रचारांत येत आहेत. आतां या चोहोंविषयी अनुक्रमेंकरून विचार करूं.

पाहिल्यानें कवितेविषयी जर पाहिलें तर तिजविषयी अलीकडे आपणांत प्रमुख म्हणविणाऱ्या मंडळीच्या समजुती किती पालटल्या आहेत याविषयी यापूर्वी अनेक ठिकाणीं प्रसंगोपत्त उल्लेख केलाच आहे. त्यांवरून आमच्या वाचकांच्या लक्षांत आलेच असेल कीं, आमच्या देशासंबंधीच्या इतर बहुतेक गोष्टींविषयी नव्या मंडळीचीं मते प्रायः जशीं अज्ञानमूलक व भ्रांतिमय आहेत दशांच प्रस्तुत विषयावरही होत. हे सविस्तर व प्रमाणपूर्वक दाखविण्यास एका स्वतंत्र लेखाचीच जरूर आहे. तो प्रस्तुत

१ वरील विषयावर माजी शालापत्रकाच्या गल्या वर्षाच्या एप्रिल महिन्याच्या अंकांत बराच मजकूर लिहिलेला आहे. १९०६ रील पुस्तकांत मराठी कवितेविषयी विवेचन करण्याचा पुस्तक कर्त्यांचा संकेत असून त्यास आरंभही झाला होता. पण पुढे एका एकां तो विषय बंद पडून हजारों वेळां चर्चित चर्चण झालेल (पुढे चालू).

पुस्तकांत (निबंधमालेत) कदाचित् यथावकाश येईल. असो; प्रकृत स्थळीं येवढेंच सांगणें पुरें आहे की, मराठी कवितेचा ओष भाजपर्यंत ज्या दिशेनें वहात आला ती दिशा आतां बदलली. तो मुळींच बंद न होतां जर इतउत्तर पुढें चाललाच, तर त्याचा रोंख अगदीं निराळा होईल यांत संशय नाही. तो कांहीं इंग्रजी कवितेच्या व कांहीं संस्कृत कवितेच्या मार्गाकडे वळेल, किंवा कवीच्या रुच्यनुरूप तो वरव्यापैकीं एकेका पंथासच अनुसरेल. हा प्रकार सध्यांही कांहीं दृष्टीम पडू लागला आहे. पहिल्या प्रकारचे उदाहरण 'गंगावर्णना' हे दोन तीन वर्षांमागे प्रसिद्ध झालेलें एक लहानसं काव्य होय, व दुसऱ्या दोहोंचीं 'राजा शिवाजी' व 'दैवसेनी' आणि 'विद्याधनप्रशंसा' ही उदाहरणें होते. या चारी काव्यांची योग्यता अर्थात्च फार

(मागील पृष्ठावरून).

' शिक्षणा ' चा विषयच एकदम सुरू होऊन तोच शेवटपर्यंत चालूं झाला, व वर्षांच्या अखेरीबरोबर पुस्तकाचाही अखेर झाली; हा सर्व प्रकार काय झाला असेल तो असो ! आमच्या ऐकण्यांत असे आहे की, वरील माहे एप्रिलच्या अंकांत आमच्या पाद्री बंधूंचे जें थोडेसें खंडन केले आहे तें सदरील पत्रकास अपायकारक झालें. असें असेल तर वरील परम धार्मिक लोकांची व विद्याखात्यातील अधिकाऱ्यांची मोठी तारीफ केल्यावांचून राहवत नाही.

१ 'राजा शिवाजी' व 'दैवसेनी' हे ग्रंथ प्रसिद्धच आहेत. राहिलेले दोन मात्र सर्वांस माहित नसतील असें वाटतें. त्यापैकीं पहिला 'गंगावर्णना' हा ग्रंथ दक्षिणाप्राइस कमिटीच्या बक्षिसास लायक ठरून तो आमचे विद्यालयबंधु रा० सा० पांडुरंग व्यंकटेश चितामर्णापेटकर यांनीं रचिला आहे. वरील कमिटीकडे असल्या मासल्याची कविता फारच काचित् आली असेल हा अभिप्राय त्या कमिटीच्या चिटणिसांनीं वरील काव्याची जी तारीफ केलेली आढळते तीवरेल स्पष्ट होतो. दुसरे काव्य 'विद्याधनप्रशंसा' यावर माजी शालापत्रकाच्या एका अंकांत (पुस्तक १२ अंक ३) चांगला अभिप्राय दिलेला आढळतो. एकंदरीत वरील कवितेंत पुष्कळ श्लाघ्य गुण आहेत असें आम्हांसही वाटते.

निरनिराळी आहे. ती बरोबर ठरविण्याचें सध्यां आमचें काम नाहीं. तरी वरील कृतीचें स्वरूप आमच्या वाचकांच्या कांहीं लक्ष्यांत येण्याकरतां येथें इतकें सांगणें जरूर आहे कीं, 'गंगा-वर्णना' हें काव्य कांहीं इंग्रजी कवींच्या व पुष्कळ अंशी संस्कृत कवींच्या धाटणीवर आहे. पुढलीं दोन अनुक्रमेंकरून मिळूनचें 'प्याराडजै लॉस्ट' आणि स्काटचें 'लोडि आफू दि लेक्' यांच्या हतोटीवर आहे; आणि शेंवटलें केवळ जुन्या मराठी कवींच्या पद्धतीवर रचिलें आहे. असो तर याप्रमाणें अलीकडे आमच्या कवितेचें रूपांतर होत आहे.

दुसरें रूपांतर इतिहासाचें. आमच्या जुन्या मराठी व ब्राह्मणी घराण्यांचे इतिहास कोणत्या रूपानें दृष्टीस पडतात हें आमच्या वाचकांपैकीं कित्येकांस कदाचित् माहीत असेल. तें रूप बखर हें होय. ही ऐतिहासिक वृत्तांत लिहून ठेवण्याची तऱ्हा आमच्या लोकांत चांगली पूर्णतेस कधीही आली नाहीं; तरी झालेल्या हकीगती साद्यंत लिहून ठेवण्याची जी वरील चाल त्या काळीं चोहोंकडे सुरू होती तीवरून आपल्या लोकांचा उद्योग व जिज्ञासा हीं दोन्ही स्पष्ट होतात. आपल्या देशाचा खरा इतिहास मिळविण्याचें वरील लेखक चांगलें साधन होत. असें असण्याचीं कारणेही उघडच आहेत. तसेंच वरील उद्योग आतां जर केला नाहीं, तर तो पुढें होण्याची मुळीं शक्यता राहणार नाहीं हें मालेच्या आठव्या अंकाच्या शेंवटीं सुचविलें आहे. असो; पण आतां वरील तऱ्हा बदलली. इंग्लिश भाषेंत जें शंकडों मोठ-मोठे इतिहास ग्रंथ आहेत. त्यांची सरणी आपल्या लोकांस माहीत झाल्यामुळे यापुढें पहिल्या अडाणी रीतीस आतां कोणी अनुसरणार नाहीं. गेल्या तीस चाळीस वर्षांत आपल्या भाषेची क्रमाक्रमानें स्थिति सुधारत जाऊन ती सुधारणा अद्यापही पुढें तशीच चालू आहे, हेंही वरील इतिहासरचनेस चांगलें अनुकूल होणार आहे, तेव्हां एकंदरीत या विषयाच्या संबधानें इंग्लिश

भाषेचा आमच्या भाषेशी जो संसर्ग बडला आहे तो सर्वथा हिता-
वहच होईल. मागील कवितेच्या संबंधानें त्याचें हितावहत्व जसें
संशयात्मक होय तसें याविषयी नाही. असो; पण हे सर्व मनाचे
तरंग पुढील काळाच्या संबंधानें झाले. त्यांचा साक्षात् प्रत्यय
केव्हां येईल तो येवो ! सध्यां तर आजपर्यंत चालत आल्याप्रमा-
णेंच स्वदेशाच्या इतिहासाविषयी बहुधा सर्वांची अनास्था दिसते.
ज्या गोष्टींचें यथावत् स्वरूप आम्हांस मात्र समजणें शक्य, व
यास्तव त्याविषयी निर्णय देण्यांत वस्तुतः पाहिलें असतां आम्हांस
मात्र अधिकार, यांविषयीं मते देण्याचा पतकर बडे बडे रेवरेंड,
मोठभांटे हुद्देदार साहब, व इकडचें अक्षरही माहीत नसतां
उंटावरून शेळ्या हाकणारे महान् महान् इंग्रेज ग्रंथकार, हे बघ-
डक घेतात; आणि पेनाच्या सफाईत किंवा जिव्हाग्राच्या चापल्यांत
(त्यांतून त्या चापल्याचा विलायती रमाच्या संस्कारानें परमो-
त्कर्ष झाला असल्यास मग तर आमचा पुराच भाग्योदय !)
वस्तृत्वरूप ओघांत जे कांहीं वाहवतात ते अतोनात ! पण
याहून चमत्कार काय कीं, त्यांच्या पोळळ शब्दावडंबराचें आम्हांस
हसू न येतां किंवा तिरस्कार न वाटतां सत्याचें व ज्ञानाचें जणों
काय मंथन करून दोहोंचें सारच त्यांनीं आम्हांस अर्पण केलें
आहे अशा भावानें त्यांची वचनें आम्ही शिरसाबंध्य करतो; आणि
त्यांची पोपटपंची भरसभेंत करून आपल्या लोकांचा खुळेपणा व
अधमपणा सर्वास दाखवून दिला म्हणजे आम्हांस जन्माचें भूषण
झालें असें वाटतें ! असो; आज आमच्या भाषेंत आमच्या
देशाचें जे इतिहास आहेत त्यांत शब्दास शब्द भाषांतर नसतां
स्वतंत्र आपल्याच बुद्दीनें लिहिलेले असे दोन मात्र आम्हांस
माहीत आहेत:—एक जांभेकर यांचा ' हिंदुस्थानांतील इंग्लि-
शांच्या राज्याचा इतिहास, ' आणि दुमरा रा० विनायक कोंड-
देव ओक यांचा ' हिंदुस्थान कथारस. ' या दोघां ग्रंथकारांनीं,
व त्यांतून विशेषतः दुसऱ्यानें, स्वतंत्र इतिहासरचना करण्याचा

जो आपल्या देशबंधूस कित्ता घालून दिला आहे, त्याजबद्दल त्यांचे सर्वांनी मोठे आभार मानणे अवश्य होय हे उघडच आहे. तथापि खरोखरी पाहतां दोघांनीही आपापल्या ग्रंथांत केवळ शब्दरचनेच्या पलांकेडे कोणत्याही प्रकारे स्वांत्र्य दाखविलें आहे असें नाहीं; त्याचे ग्रंथांत इंग्रेज ग्रंथाकारांच्या ओंजळीनें पाणी पिण्याचा प्रकार आहे तो आहेच. हें जोपर्यंत नाहींसें झालें नाहीं तोपर्यंत इतिहासाचे खरे वास्तव्य आपल्या भाषेंत झालेंसें मुळाच म्हणतां येणार नाहीं.

१ मेकॉले, मारिस, यांसारख्या महासमर्थ ग्रंथकारांनी आमच्या इतिहाससिद्धीचे आलोचन करून आम्हां परम दुर्बल, परम नीच, परम मूर्ख अशीं सत्याचीं रदस्ये जी आम्हांस नजर केली आहेत ती अद्यापही आम्हां उराशींच बाळागळी आहेत, ती तेथून केव्हां निघतील तीं निघोत ! आमच्या साधारण संभाषणांत, मोठमोठ्या सभांतून, लोकमान्य ग्रंथांतूनही वरच्या सारख्याच कल्पना व विचार आढळून येतात. वर सांगितलेल्या 'कथागसां' त ग्रंथकाराने कित्यक ठिकाणी आपल्या समजुती सदरुप्रमाणेच प्रगट केल्या आहेत. त्यांचा मासला ज्या कोणास पाहाणे असेल त्याने तो वरील ग्रंथाच्या शेवटी सत्तावन सालच्या बंडाच्या संबंधानें दोन लेख लिहिले आहेत त्यांत पाहवा. अथवा त्याच ग्रंथकर्त्यांनी 'शिपायांच्या बंडाचा इतिहास' म्हणून एक नवें पुस्तक प्रसिद्ध केले आहे तें पहावें. या नव्या इतिहासांत २० ओक यांनी आपली राजनिष्ठा मोठ्या बहादरीनें दाखविली आहे यांत संशय नाहीं; पण त्याच मानाने त्यांत सत्यनिष्ठेचा प्रकार जर दिसता तर बरे होतें असे आम्हांस वाटतें. वरील दोन्ही लेख त्यांनी लोकभ्रांतीचे निरसन करण्याच्या स्तुत्य उद्देशाने लिहिले आहेत; व याच कार्मागरीबद्दल सरकारच्या उदार आश्रयाचा अनुभव त्यांस घडला असावा असे वाटत असे असेल तर आमची त्यांस अशी सूचना आहे की, गेल्या सालीं माजी गायकवाडांनी विषप्रयोगाचें घोर कृत्य केल्याबद्दल आमच्या न्यायदंडधारी कृपाळू सरकारानें त्यास जें यथायोग्य शासन दिलें त्यावरही त्यांनी इति-

(पुढे चालू)

आतां आपल्या भाषेत पूर्वी मुळीं नसून नवेच सुरू झालेले दोन प्रकार जे कादंबरी व नाटक त्यांविषयी लिहूं. हे दोन्ही प्रकार संस्कृतांत आहेत. नाटक तर मोठ्याच पूर्णतेस पावलेले असून कादंबरीचा प्रकार इंग्रजीतील 'नाव्हेला' सारखा जरी सर्वाशीं नाही, तरी तो संविधानादिकादि अनेक गुणांनीं परिपूर्ण आहे. पण मराठींत जे वरील दोन्ही प्रकार उत्पन्न झाले आहेत ते संस्कृतावरून घेतलेले नव्हत. त्यास मूळ इंग्रजी ग्रंथच होत. इंग्लंडांत गेल्या शंभर वर्षांत 'नाव्हेल' म्हणून एक कल्पित कथेची तऱ्हा निघून ती लवकरच मोठ्या उत्कर्षास जाऊन पांचली. नाटकें तर त्या भाषेत दोन तीनशें वर्षांपूर्वीच मोठीं उत्कृष्ट झालेलीं आहेत. तर या दोहोंच्या अनुकरणानें वरील दोन्ही तऱ्हा मराठींत सुरू झाल्या आहेत. त्या पूर्णत्वाच्या दशेस पांचण्यास अर्थात् अद्याप पुष्कळ काळ गेला पाहिजे. तरी सध्याही त्यांच्यातलें कांहीं बऱ्याच चांगल्या प्रतांचे मासले दाखवितां येतील. या नव्या कादंबऱ्यांत आम्हीं अद्याप जितक्या वाचल्या आहेत तितक्यांत 'मुक्तामाला, ' बोधसुधा, ' व ' हंजीरराव आणि पुतळाबाई ' ह्या आमच्या मते उत्तम आहेत. त्याप्रमाणेंच इंग्रजीच्या घाटणीवर जीं जीं नाटकें झालीं आहेत त्यांत ' थोरले माधवराव, ' ' जयपाळ, ' व मनोरमा ' हीं आम्हांस उत्कृष्ट वाटतात. अशा

(मागील पृष्ठावरून)

हासरचना करून लक्षाबाध राजानष्ट लोकांच्या मनांत ब्रिटिश सरकारच्या न्यायित्वाबद्दल व्यर्थ जो किंतु आला आहे तोही नाहीसा करावा, ' हिंदुस्थानकथारसा 'चा हा शेषटचा घुटका त्यांनीं तयार केला असतां त्यांच्या श्रमाचें वैफल्य होईल असें नाही, हें सांगणें नकोच !

१ वरील ग्रंथाची आझीं उत्तमान गणना केली हे पुष्कळांस कदाचित् बिलक्षण वाटेले; व वरील नाटकांत बोभत्सरसाचा वगैरे पुष्कळ निष्प्रकार जा आहे तो आम्हांस अमाभ्य नाही अशी त्यांची समजूत होईल.

(पुढें चालू)

प्रकारचे ग्रंथ कसे असावेत, त्यांतील गुण कोणते, व ते साधण्यास उपाय काय, वगैरे गोष्टींचा यथास्थित ऊहापोह करून तो आमच्या लोकांस समजाविणें हें मोठें अवश्य आहे. पण तें भद्याप कोणीच न केल्यामुळें कादंबऱ्या व नाटके हीं सध्यां यदृच्छेनें जो तो हवीं तशीं लिहितो, त्यामुळें तीं सामान्यतः इतकीं भिकार व पचपचीत निपजतात. साधारणपणें बरें असें एकादेंही त्यांत सांपडण्याची मारमार पडते. असो; तर इंग्रजी भाषेच्या संसर्गानें हे दोन प्रकार आमच्या भाषेंत नवे सुरू होऊन त्यांची आज वर सांगितलेल्या प्रकारची स्थिति आहे.

(मागील पृष्ठावरून)

पण असें अगदीं नव्हे, 'विविधज्ञानविस्तारां'त (पुस्तक ३ अंक १०) सदरील पुस्तकावर जी चरचरीत टीका केली होती ती बहुतेक अंशीं आमहांस मान्य आहे; व पुस्तकें कितीही चांगली असली तरी तीं जर चावट आहेत तर तीं न झालेलीं पुरवलीं असें आमचेही मत आहे. कारण असल्या ग्रंथांत जितके गुण अधिक तितका त्यांमसून अधिक अनर्थ होण्याचा संभव. तथापि ज्याप्रमाणें वेदशा दुराचारिणी खरी तरी तिचें रूप जर मनांहर आहे, तर नुसत्या रूपाचा व विचार कर्तव्य असतां तिचें दुष्कर्म मनांत आणण्यांत हंशील नाहीं, त्याप्रमाणें ग्रंथाच्या रचनेवर जर नजर द्याची असली तर त्याच्या बीभत्सत्वाचा वगैरे विचार निराळाच ठेविला पाहिजे. चिंतान्याचे किंवा मूर्तिकाराचे कसब बीभत्सपणामुळें जसें कमी धरतां येत नाहीं, तशीच प्रयकारांचीही गोष्ट होय. पहा कीं, 'बोकेशियो' सारखा चावट व विचकट ग्रंथकर्ता आजपर्यंत या भूमंडळावर थोडाच झाला असेल, पण त्याच्या भाषासौंदर्यास्तव त्याच्या गोष्टी आज सहाशें वर्षे युरोपांत सर्वमान्य होऊन त्या चिरकाळ या जगांत राहतील यांत तिळमात्रही संशय नाहीं. याचप्रमाणें शेक्सपीयर, बायरन् वगैरे इंग्लिश कवींची, व कालिदास, जयदेव इत्यादि संस्कृत कवींचीही गोष्ट होय. असो; तर वरील नाटकांत कांहीं संविधानकांचें चातुर्य व विशेषतः भाषणांचा चटकदारपणा हे गुण चांगले असल्यामुळें त्यास वरील पंक्तींत बसविणें भाग आहे.

११ आतां वरील कलमांत सांगितलेल्या स्थित्यंतराच्या योगानें आमच्या भाषेंत भाषापद्धतीचे नवे प्रकार कोणते निघाले ते सांगतां. एक विनोदाचा; विनोदात्मक लेखाची प्रवृत्ति मराठींत पूर्वी गद्यांत नव्हती व पद्यांतही नव्हती हें उघडच आहे. तशीच ती संस्कृतांतही विशेष ह्मणण्यासारखी नाहीं हें तद्भाषाभिज्ञांस माहीत असेलच. त्या भाषेंत इतकीं नाटकां आहेत; पण हास्यरसाचा विशेष प्रकार असा एका 'मृच्छकटिकां'त मात्र आहे. प्रहसन नांवाचा एक नाट्यप्रकार प्रसिद्ध आहे खरा; पण त्यांतील विनोद विशेष वाखाणण्यासारखा नसतो. असो; तर ही वरील रीत इंग्रजी भाषेवरून इकडे आली. वर्तमानपत्रे सुरू होऊन त्यांचा फैलाव जमा होत चालला, व जनमनोरंजन हें त्यांचें तत्त्व होऊन बसलें, तसतसा वरील प्रधान वाढत चालला. लोकप्रसिद्ध गोष्टीविषयी व लोकप्रसिद्ध मनुष्यांस अनुलक्षून लिहिलेला मजकूर लोकांस मनोवेषक होत गेल्यानें तो मार्मिक रीतीन लिहिण्याची रीत पडली. त्याप्रमाणें ग्रंथ लिहिण्याचा प्रघातही अलीकडे वाढत चालल्यानें टीका करण्याचा प्रचारही अलीकडे वाढत चालला आहे. ग्रंथांचे गुणावगुण लोकांस दिवसेंदिवस बरेच चांगले कळू लागले आहेत; व मासिक पुस्तकांचा प्रचार सध्यांहून जर पुष्कळ वाढत चालला तर ग्रंथपरीक्षणांत वाचकांची निपुणताही अधिकाधिक होत जाईल हें उघड आहे. असो; आतां वरील दोन्ही टिकाणीं विनोदाचा बराच उत्तम असा म्हणण्यासारखा मासला आजपर्यंत कोण कोणता दिसण्यांत आला तो सांगतां. एक येथील ज्ञानप्रकाशांतील 'पिशाच' सहीचीं पत्रें. यांतील विषय जरी नेहमीं विशेष महत्त्वाचा नसे, तरी आंतील मजकूर हास्यपर असल्यामुळें तीं पुष्कळ वाचकांस अत्यंत प्रिय झालेलीं असत. त्यांतील रोंख कोणा व्यक्तीवर नसून लौकिक विषयाच्या संबंधानेंच तीं प्रायः लिहिलीं असत. दुसरा मासला घरण्याहून निराळा होता. तो वरील पत्रांत एकदां व एकदां माजी 'लोकल्याणेश्वर'त अस

दोनदां चांगला दृष्टीस पडला. तो अद्यापही येथील लोक तरी निदान विसरले नसतील. पुण्यांतील दोन प्रसिद्ध व्यक्तीम अनुलक्षून 'लोककल्याणच्छू' त 'गोल्या घुबड' या सहीचीं दोन पत्रे व 'ज्ञानप्रकाशां'त 'पढत मूर्ख' या सहीचीं एक पत्र अशीं सुमारे चार पांच वर्षांपूर्वी तीन पत्रे प्रसिद्ध झाली होती. तीं अशीं खुबीदार लिहिलीं होती कीं, कांहीं दिवसपर्यंत लोकांच्या तोंडीं त्याशिवाय दुमरा विषयच नाहींसा झाला. जो तो त्या लोकप्रिय व्यक्तींचें चरित्र गाऊं लागला. तसेच त्या पत्रांवरून वरील दोघां महापुरुषांस पुरतेपर्णी कळून आले कीं पुण्याचें पाणी कांहीं निराळें आहे; वनजंबूकन्यायानें आपण पूर्वींच्या टिकाणीं जी विचित्र लीला केली ती या पुण्यपत्तनांत खचली जाणार नाहीं; येथें मोठमोठ्यांचीही मति कुंडित होते ! असे; ग्रंथावरील टीकेंत यावयाचा जो विनोदाचा प्रकार तो अद्याप पुष्कळसा दृष्टीस पडूं लागला नाहीं. यापूर्वीं वरील प्रकार ज्यांत दृष्टीस पडला अशीं पुस्तके दोनच हेत; एक माजी 'शालापत्रक' व दुसरें 'विविधज्ञानविस्तार' या दोहोंपैकी पहिल्यांतील 'घाशीराम कांतवाल' वरील टीके ही आम्हांस वरील विनोदात्मक टीकेचें एक चांगलें उदाहरण वाटतें; व त्याच्या खालोखाल दुसऱ्या पुस्तकांतालही कांहीं टीका आल्या आहेत.

१२. इंग्रजी ग्रंथांचें ज्ञान चांहांकडे फैलावल्यानें अणखी एक नवा सुलू झालेला प्रकार सांगणे आहे. तो सृष्टिवर्णन हाय. हा जुन्या मराठी कवींच्या ग्रंथांत क्वचित् आढळतो; व संस्कृतांतही त्याची एक निराळी तऱ्हाच आहे. इंग्रजी कवितेंत व गद्यग्रंथांत मात्र तो आलीकडे मोठ्या पूर्ण दशास येऊन पोचला आहे.

१ पुस्तक ५ अंक १०

२ या महत्वाच्या विषयावर थोडेसें विवेचन केलेलें माजी शालापत्रक पुस्तक १२ अंक १ यांत सापडेल.

त्याचेंच अनुकरण आलीकडे आमचें ग्रंथकार करूं लागले आहेत. वस्तुतः पाहतां आमच्या देशाचें सृष्टिवैभव येवढें अवाढव्य, चित्र-विचित्र व चित्ताम आव्हाद च उन्नति देणारे अमल्यामुळे वरील प्रकारचा उत्कर्ष होण्यास आमच्या देशवासी लोकांस जशी साधने आहेत तशी पृथ्वीवरील दुसऱ्या कोणत्याही देशांतील लोकांस नाहीत असे म्हणजे अमतां चालणार आहे. यास्तव इंग्रजी ग्रंथांच्या परिचयानें सृष्टिवैभव पाहण्याची आम्हांस जसजशी गोडी लागत जाईल, व चोहोंकडे प्रवास करण्याचा प्रघात आमच्या लोकांत वाढत जाईल तसतशी आमच्या ग्रंथांतून प्रस्तुत प्रकारची अभिवृद्धि होत जाईल असा सुमार दिसतो. असा; आतां सध्यांच्या स्थितीला वरील वर्णनाचा प्रघात कितपत सुरू झाला आहे तो दाखवितो.—

“पर्जन्य काळ संपत येऊन हस्तनक्षत्रास आरंभ झाला अमतां मोठमोठाले ढग आकाशांतून हिकडून तिकडे फिरूं लागले. मोठ्या जोराचा वारा सुटून कोठें कोठें वादलेही होऊं लागली. विद्युल्लतेचे मोठे भयंकर कडकडाट चालू झाले. कोठे कोठें मोठ्या जोराचा पाऊसही पडत आहे. चोहोंकडील नदीनाले भरून चालले आहेत. कितीएक पांथस्थ लोक पावसाच्या सपाट्यांत गिऱून नदीनाले उत्यादिकांस उतार नपल्यामुळे खुडखुडत उभे राहिले आहेत. कितीएकांस, विजेच्या व वादळाच्या सपाट्यांत आपण सांपडतां की काय असे होऊन गेले आहे. जिकडून वादळ जात आहे तिकडे अतिशय धुराळा उमळून वृक्ष आपापलीं मस्तकें मोठ्या जोरानें हालवीत आहेत. आणि मेघांच्या भयंकर गर्जेनें चारी दिशा व्यापून गेल्या आहेत.

“अशा भीतीदायक प्रसंगांत, उजनी पासून सुमारे दोन कोसांवर, आमचा सोमदत्त सांपडला. गुरूक्षाच्या वगीनें भद्रा-धाची माठ्या जाग्यावर नेमणूक होतांच सोमदत्तानें बंदिलान्याव-रील अधिकाऱ्यास एक हजार रुपये लांच देऊन आपली सुटका

करून घेतली, आणि पटाटेस उटून दोन कोस गेला नाही तो वादळाच्या सपाठ्यात सांपडला, वारा इतका जोराचा सुटला की, तो घोड्यासुद्धा कोट भरतीकड नेऊन टाकतो की काय असे त्यांस वाटले; धुगळा इतका होऊन गेला की, डोळे उघडण्याची साय नाही, मध्ये थोडा अवकाश सापडतांच तो घोड्यावरून खाली उतरला, आणि एक झड होते त्याचे आड जाऊन उभा राहिला. चाकरही मोठ्या प्रयत्नांनी थोडा तेंप घेऊन गेला. इतक्यांत पहिल्यापेक्षांही अधिक जोराचा वाग सुटला, तेणेकरून तो वृक्ष उमळून पडून त्या खाली आपला चुगडा होतो की काय, असे त्यास वाटले. अशा अवस्थेत तो आहे तो माझ्या सपाठ्याचा पाऊस व मोठमोठ्या गारा पडण्यास आरंभ झाला. वाऱ्याच्या जोरामुळे जमा दगडांचा मार वहावा तसा गारांचा मार चालला. इतक्यांत अंतःकरणात धडकी भरण्यामाग्या विजेचा कडकडाट झाला. हांतून आतां प्राण वांचणें कठीण असे सामंदात्तास वाटले. सुमारे आठ महिने वेदि-खान्यांत असल्यामुळे व रात्रंदिवस मुक्तमालेच्या काळजीमुळे तो आधींच अशक्त होऊन गेला होता. त्या वेदीतून सुटून बाहेर पडतो तो लागलाच या अनर्थात सांपडल्यामुळे त्यास असे वाटले की आपणावर ईश्वर कोपला. मग यश कोटून येणार ? तर आतां त्यासच शरण जावें हाणजे त्यास दया आली तर येईल. असा निश्चय करून त्यानें अनन्यभावांनी त्याचे चिंतन चालविले.

“ मागे सांगितल्याप्रमाणें एक घटकाभर गारांचा पाऊस पडला. नंतर तो वळवाचा पाऊस जसा एकाएकी आला तसाच एकदम उवाला. मघांनी आकाश व्यापून गेले होते ते तेव्हांच वितळून जाऊन स्वच्छ ऊन पडले. जिकडे तिकडे पाणीच पाणी होऊन गेले होते. सामंदात्ताचे सर्वांग गारांच्या मार्गानें वरेंच ठरून गेले व कपाळावर एक दोन टिकाणीं टेगलेही आली. सर्व चिरगुटें भिजून चिब झाल्यामुळे कोरडे वस्त्रही नेसावयास राहिले नाही. घोड्यावरीलही सर्व सामान भिजून गेले, हा आपला अपमृत्यूच

टळला असे वाटून, सर्व भिजले व गारांचा मार वसला तरी व्याम फारमें दुःख झाले नाही; आकाश स्वच्छ होऊन ऊन्ह पडल्यामुळे कांहींमा त्याचे जिवाम धीर आला. ”

‘ मुक्तामाला ’ भाग ८.

“म्वप्र असे पाहिले की,मी वाड्यांतून निघून गंगातारी गेलीं, आणि तेथे पाहातां तीं अमयीद पुर आल्या असल्यामुळें तीं गंगावाडि दुथड्याचे उल्लेखन करून, महाविगाने ‘ फूंफूं ’ असा शब्द करीत चालली होती. कोणी म्हणेल ही वया गिरिराज जनकावर रुखून तड फुगून,गात्राणे गातच आपल्या प्रियपात्र रत्नाकणाकडे जात आहे कीं काय कोण जाण ! इतक्यांत तिची ती शीघ्रगति मंद झाली; तिच्या प्रचंड लटा कमी झाल्या; तिचे विस्तीर्ण पात्र आकृंचित झाले तिचे गडद उदक स्वच्छ स्फाटकासारखे झाले; सरांश कोणी हाणेल, सख्या रत्नाकराने अंजारून गांजारून, लडवाळपणानें मांडीवर धेऊन डचे शांतवन केलें. इकडे आसमंतात् भार्गीच्या प्रदेशांत नाना तच्छर्चा धान्ये इतकीं विपुल उगवलेलीं दिसली. कीं आज पृथ्वीने आपलें सर्वच वैभव बाहेर काढलें कीं काय असा मला घटकाभर भास झाला. जयपाळा, सरासरी दोन अडीच घटकांच्या आंत हा सातदा चमत्कार पाहिला.मग परतावे हणून निघालो तो एकाएकीं गंगावाडिचे होते ते उदक आटूं लागलें.आटतां आटतां,पांच सात पुरुष पाणी अमावयाच्या ठिकाणीं, नेत्रस्पर्शान टिपुमभर देखील उरलें नाही. तिष्यामध्ये विहार करून सुखाने राहणारे जे मत्स्यादि जीव, त्यांणीं तळमळ तळमळ करून पटापटा प्राण टाकिल. चहूं वाजूंच्या धान्यांची राख झाली. जिकडे दृष्टि द्यावी तिकडे वालकामय दिगूं लागलें. हाही चमत्कार सातदां पाहिला.”

‘ जयपाळ ’ अंक ३.

१३. येथवर आरंभी संकल्प केल्याप्रमाणें सगळा विषय आटपला. आतां सरते शेवटीं उत्कृष्ट भाषांतराचे कांहीं मामले येथे दाखल करून प्रस्तुत लेख आटपतो. हे उतारे देण्याचा अभिप्राय

एवढाच आहे की, ज प्रकार आपल्या भाषेत अद्याप चांगलसे दृष्टीस पडू लागले नाहीत ते तोंत येण्याची योग्यता तरी तिचे अंगी आहे की नाही हे वाचकांस कळावे. ही योग्यता पुढील भाषांतरे जितकी उत्कृष्ट उतरली असतील तितक्यावरून विशेष कळणार आहे. पहिले उदाहरण अत्यंत आवेशयुक्त वक्तृत्वाचं:—

“ पण महेशबांधवहो, किती वेळ तुमच्या कानांगी ओरडावे, तुम्ही उपेक्षा करितां हें पाहून, पहा, माझा जीव पगकाप्रेचा चडफडतो. अरे, तुम्ही आलस्य निर्द्वंदून जागे होऊन युद्ध कर पाविपर्या कंवर कधी बांधणार ? काय, कांहीं मोठा एखादा अनर्थ घडल्यावांचून तुमचे डोळे उघडत नाहीत ! आतां घरी बसवत नाही, शत्रु येऊन वेशीर्शी पोहचला, असें झाले पाहिजे काय ? अरे, आजपर्यंत ज्या तुमच्या मानखंडना झाल्या त्यां- विषयी तुम्हांस कांहींच वाटत नाही ? आजपर्यंत जें झालें, तितक्यानें तुमचा आळस जात नाही ? ह्याहीपेक्षां मोठा कांहीं अनर्थ कोसळला पाहिजे ? शहरच्या रस्त्यांनीं उगीच फिरत असावे, आणि एकमेकांस पोकळ बातम्या विचाराव्या, अशा व्यर्थ गमण्याखालीं, तुम्ही बाबांनो, किती तरी वेळ घालविणार ? अरे, मासिदनवाल्यानें आशेन्स संस्थान जिंकून सर्व भ्रीस देशावर आपला पगडा बसविला; असें घोर वर्तमान ह्या शहरांत आज- पर्यंत कधी आले होतें ? आणखी तुम्ही एकमेकांस विचारितां, ‘ काय हो फिलिप मेला ? ’ एक उत्तर देतो ‘ अद्यापि मेला तर नाही, पण तो फार हैराण आहे. ’ अरे महेशबांधवहो, कोण तुमचा हा वेडेपणा ? अरे फिलिप हैराण असला किंवा बरा असला, तर त्यापासून तुमचें कायरे बरें किंवा वाईट आहे ? समजां कीं, फिलिप मेला; पण तेणेंकरून तुम्हांस काय नफा ? तो मेला तर तुमचा आळस त्याच्या जागीं लौकरून आणखी नवा फिलिप उत्पन्न करील. अरे, फिलिप जो आज इतका प्रबळ झाला आहे तो काय आपल्या आंगच्या पराक्रमानें झाला-

आहे ? नाही, तुमच्या आळसानें झाला आहे. हा तुमचा आळस आलीकडे इतका कांहीं वाढला आहे की, तुम्हांस स्वतः शत्रूपक्षां प्रचळ होतां येत नाही, व दुसऱ्या कोणी तुम्हांस प्रचळ केलें तर, तें प्रादल्य तुमच्याने राखवत नाही. ”

“ अनेकविद्यामूलतत्त्व. ”

तोच प्रकार; पण वरच्याप्रमाणे वीररसपर व निर्भत्सनपर नसून करुणापर व अभ्यर्थनापर:—

“ जिकडे जिकडे पहावें तिकडे तिकडे भय व धोर अनर्थ हींच माझ्या नजरेंस येतात, निर्भय असं ठिकाण कोठेंही नाही. आपल्या पूर्वजांच्या राजधानीकडे जाईन म्हटलें, तर माझ्या भावाचा मारेकरी माझ्या बापाचें तक्त बळकावून बसला आहे; मी जातांच जे हात माझ्या भावाच्या रक्तानें लाल झाले आहेत तेच माझ्याही रक्तानें भरविण्यास तो चुकेल काय ? जर दुसऱ्या एकाद्या राजाचा आश्रय पहावा, किंवा त्यापार्शी साह्य मागावें तर तेंही व्यर्थ; कां की, रोमन प्रजासत्ताक राजानेही मला आंगा-बाहेर टाकल्यावर मला आपलासा म्हणणारा दुसरा कोण सांपडणार ? माझी ममतेची कुटुंबांतील माणसं किंवा इष्टमित्र यांची तर गोष्ट बोलावयासच नको. माझा बाप केव्हांच लोकांतरास गेला, तेथें त्यास शत्रूचा अपकार कधीही पोचणार नाही; व दुःखांनीं गांजलेल्या त्याच्या पुत्राचा आक्रोशही त्याच्या कांनीं कधीही जाणार नाही. माझा भाऊ जरी जिवंत असतां, तरी परस्परांच्या कळवळ्यानें दोघांचें दुःख हलकें झालें असतें; पण काय सांगावें ? न्यूर्मिडिया देशाच्या राजकुळांतील मनुष्यांवर ज्याचा हात कदापि वाहूं नये, त्यानेंच कृतज्ञतेचें ओझे एकीकडे झुगारून देऊन त्यांस अल्पवयांतच संसारयात्रेंतून मुक्त केलें, शिवाय माझ्या पक्षाचे म्हणून जे जे लोक त्यांस वाटले त्यांचाही जुगार्थानें एकदम सण्या छडविला. कोणास सुळावर चढवून त्या घोर यातनांनीं त्यांचे प्राण घेतले. कित्येकांस सिंहादिक क्रूर

पशूंकडून खाववून त्यांहूनही क्रूर अशा मनुष्यांम त्यांचा तमाशा दाखविला. अजूनही त्या लोकांपैकी जे कोणी जगले अमतील त्यांम अंधारकोठड्यांत टाकून प्रत्यक्ष मरणाहूनही दुःसह असं त्यांचे हाल तो करवीत असेल.

“ आर्यजनहो ! जे तुम्ही या रोम नगरींत अत्युच्चपदीं विराजमान असून संपूर्ण जगांचीं सूत्रे चालवीत आहां त्या तुमच्या पायाशीं हा दीन राजपुत्र जुगार्थीने दिलेल्या दुर्धर मंतापाने पीडित होत्माता शरण आला आहे, याचें रक्षण करा, तुम्हाम तुमच्या मुळावाळांची, तुमच्या देशाची, तुमच्या धर्माची, तुमच्या राज्याची, व ज्या ज्या वस्तू तुम्हांम पूज्य किंवा प्रिय भांहत, त्या सर्वांची शपथ घाटून हात जोडून येवढेंच सागतां कीं, मी कोणांम यत्किंचित्ही दुखविलें नसून, जो दुःखाचा कहर मजवर विनाकारण लोटला आहे, त्यापासून मला सोडवा, आणि न्युमिडियाच्या राज्याची मालकी तुम्हांकडे आहे यास्तव त्यांत जो दंगा उसळला आहे व जो अघोर कृत्ये हांताहेत त्यांचा वंदोवस्त करून तेथें निरंतर स्वस्थता नांदेल असे करा. ”

सेनेट सभेपुढें आधारवालांचें भाषण.

सृष्टिवर्णनः—

“ मग कवि होण्याचा निश्चय केल्यावर या नवीन उद्देशाने जेव्हां मी सृष्टीचें अवलोकन करूं लागलों, तेव्हां पूर्वी पाहिलेलीच सृष्टि मला नवीन भासूं लागली. ज्या गोष्टींकडे पूर्वी लक्ष पोहोचत नव्हतें त्या लक्षांत येऊं लागल्या; सर्व प्रकारच्या माहितीची मला आतां गरज वाटूं लागली. नाना प्रकारचें उपमादि अलंकार सुचावे व मनोरंजक वर्णन करतां यावें, म्हणून मी पर्वतांवर व अरण्यांत पुष्कळ फिरलो; अनेक प्रकारच्या वृक्षांच्या व पुष्पांच्या तसबिरी स्मृतिरूप पटावर उतरून घेतल्या; पर्वतांचे सोठमोठे कडे व राजमंदिरांचीं शिखरे यांचें एकसारखें लक्ष देऊन अवलोकन केलें. कधी कधी मी वनांत एखादा चांगला स्वस्थ

भोढा वाहतां दृष्टीस पडला असतां, त्याच्या वळणावळणांनीं त्याच्या तारांवरची शोभा पाहत पाहत काम कोम लांब जाई व कधी कधी संध्याकाळीं पश्चिमस चित्रविचित्र रंगांचे मेघ दिसतात, व श्रणोश्रणीं त्यांचें आकार बदलत असतात, त्यांजकडे पाहत उभा राही. कवीला अनुपयुक्त असा कोणताही विषय नाही. या मूर्ष्टीत जे जे अत्यंत रमणीय किंवा अत्यंत भयंकर विषय आहेत ते त्यास सर्वदा उपस्थित पाहिजेत; जे जे विशाल असल्यामुळे प्रचंड, किंवा सूक्ष्म असल्यामुळे गोजिरवाणें अमेल, त्या सर्वांची त्यास माहिती पाहिजे. बागांतील झाडे, व अरण्यांतील जनावरें, जमीनांतील खजिन पदार्थ, आकाशांतील ग्रह तारे वगैरे, या सर्व विषयांचे ज्ञान त्यास पाहिजे. कवीचा मुख्य उद्देश म्हणजे म्हणजे वाचणाऱ्यांची मदाचरणाकडे प्रवृत्ति व्हावी व दुराचरणापासून निवृत्ति व्हावी हा आहे; आणि या प्रकारचा त्याचा उपदेश गोड लागून मनांत ठमण्याविषयी प्रसंगवशात् सर्व प्रकारच्या कल्पना त्याच्या उपयोगी पडतात, यास्तव ज्यास माहिती फार, त्यास आपल्या वर्णणांत वैचित्र्य व गोडी आणण्याची व दूर दूरचे दाखले आणून व उपदेश करून वाचणाऱ्यांचें मनोरंजन करण्याची शक्तिही फार येते, हे सिद्धच आहे. ”

‘ रासेलस ’ भाग १०.

“ हे मागरा ! तुझ्या अफाट विस्ताराकडे पाहून जा जा विचार करूं लागारें तों तों नव्या नव्याच कल्पना मनांत येऊं लागून बुद्धीस अधिकाधिक चमत्कार भासतात, आणि आश्चर्यभरांत चित्त अगदीं थक्क होऊन जातें ! ज्याप्रमाणें मनुष्यांच्या पिढ्यान्पिढ्या एका मागून एक जन्माम येऊन कांहीं काळानें लागलीच विलयास जातात, त्याप्रमाणें तुजवर हजारों लाटा एकावर एक येऊन भराभर बुजून नाहीशा होतात, आणि त्यांच्या प्रमाणेंच यांच्या वास्तव्याची मागेवृण देखील राहत नाही !

तुझ्या लाटा साऱ्या पृथ्वीच्या किनाऱ्यांवर आदळत आहेत, आणि ज्यांचें निकट साऱ्निधय त्यांच्या अक्षय वैरास मात्र कारण-भूत हेंतें, अशा देशांची तोड,तोड करून तूं त्यांचें कलाकौशल्य व संपत्ती हीं परस्परांस देववितोस, व येणकरून सर्व जगाम तुझ्यामुळें सुखाचा व समृद्धीचा लाभ हांत आहे.

“तुझे देखावे तरी तिर निराळ्या समर्था किती विचित्र अम-तात ! त्यांची शोभा व भव्यपणा ही फोडवर वर्णावी ! कधी वाऱ्याची हालचाल अगदी बंद होऊन तुझा सर्व विस्तार अगदी निश्चल दिसतो,—कधी नुकतांच मूर्खांदय झाल्या अमल्यामुळें क्षितिजाची कड रुथाने जणो काय मढविलीच भाहं अशी भासेत,—कधी तोंच मूर्ख अस्तास जाऊं लागून संध्याकाळचें आकाश त्याच्या सोनेरी किरणांनीं दैर्घ्यमान झाले असते, अशा वेळेस आरशाप्रमाणें स्थिर अशा तुझ्या पाण्यावर जेव्हां आकाशाची कमानची कमान शाबूद उठलेली असते,ती तेव्हां तर काय शोभा सांगावी !—पण हीं सर्व सौम्य रूपें टाकून जेव्हां तूं आपलें उग्र स्वरूप धारण करतोस,—जेव्हां काळ्या दाट ढगांनीं आकाशांत गाढ अंधार होऊन तुफानाच्या वाऱ्यांच्या सोसाऱ्यांनीं तूं अगदीं खबळून जातोस, व तुझ्या प्रचंड लाटा उमळून मेघमंडळादीं पकवट होऊं पाहतात,—जेव्हां मृत्यु आपलें भयंकर आधिपत्य तुजवर चौहोंकडे गाजवीत असतो,—जेव्हां अशा तडाक्यांत सांपडलेला विचारा खऱाशी भयानें गर्भ-गळित होऊन त्याचें सर्व प्रयत्न निष्फळ होतात व त्याचे इष्ट-मित्र त्याजकरितां जागच्या जर्गी हळहळत असतात,—अशा भयंकर प्रसंगीं तुजकडे पाहण्याची कोणाची छाती आहे !

“याप्रमाणें विचार पुढें चालविले असतां बुद्धि अगदीं कुंठित होऊन जाते. पण जेव्हां तुझ्या भरती ओहोटी विपर्या विचार करावा कीं,—ज्या जगाच्या आरंभापामून आजपर्यंत कधीही टळल्या नाहींत,—तेव्हां ज्यानें आपल्या अपार सामर्थ्यानें तुला निर्माण

केले, व तुझ्या मर्यादा अशा रेखून टाकिल्या कीं, तूं येवढा उत्सृखळ खरा, परंतु त्यांचें उलंघन तुझ्यानें होऊंच नये, त्याच्या अगाध महिभ्याकडे लक्ष्य लागून विचारशक्ति गुंग होऊन जाते, व तिची गतिच पुढें होत नाही ! ”

ममुद्र— मार्जीशालापत्रक.

एका तत्वज्ञाची स्वोक्तिः—

“ अहो ! मनुष्यांचें ज्ञान फार फार झालें तरी तें किती अत्यल्प ! मी आपला सारा जन्म ज्ञानसंपादन करण्यांत घाला विला ना ! पण इतकें करूनही मला समजतें तें काय ! सृष्टीच्या रहस्यांचा खुलामा लावण्याची उमेद धरून मी खोल खोल विचारांत जो जो शिरूं लागतों, तों तों माझी बुद्धि अगदीच गुंग होऊन मला कांहींच कळनासैं होतें. पहिल्या पहिल्यानें माझी मति कांहींशी चालते खरी. पण माझें निश्चित ज्ञान अमें तेवढेंच; त्यापुढें नुसत्या कल्पनाच वांधाव्या लागतात. एकून अज्ञानदशेपेशां सज्ञानदशेतला मोठा विशेष म्हटला म्हणजे येवढाच कीं, सृष्टिकर्त्याच्या अपार योजनेचें आकलन होण्यास मनुष्याची बुद्धि किती पंगू याचा नीत असल्यानें पूर्णपणें सिद्धांत होतो !

“ आतां सूर्याचें परिमाण व ग्रहांचीं अंतरें हीं मला काढतां येतात, तसेंच त्यांचे वेध घेऊन त्यांच्या गति वर्तिवणें, व मनाम थक करणाऱ्या अशा त्यांच्या प्रदक्षिणांचे नियम सिद्ध करणे, ह्या गोष्टीही मला अगदी सहज आहेत, हे सर्व खरें; परंतु त्यांची रचना कशी काय आहे, त्यांवर प्राणी वास करितात कीं नाही, करीत असतील तर त्यांची जीवनस्थिति व राहण्याच्या सोई कोणत्या प्रकारच्या आहेत, इत्यादींविषयी माहितो माझी व अडाण्या कुणव्याची सारखीच.—पण हें फार दूरच्या अशा अंतरालांतील गोलांविषयी झालें; ज्या पृथ्वीवर मी खुद्द राहतों तिच्या सृष्टिव्यवस्थेविषयी तरी मला कितपत माहितो आहे ! ज्या

वायुजलादिकांस मूलद्रव्यं समञ्जत 'पंचमहाभूतं' अशी मंशा पूर्वापारपासून लोक देत आले, त्यांचेही पृथक्करण करून त्यांच्या घटकवयवांस मी नावे दिली, हें खरे; पण अग्नीची दहनक्रिया कशी चालते किंवा जलाम प्रवाहित्ववर्म कशामुळे आला आहे, इत्यादि गोष्टींचें उपपादन माझ्यानें करवेल काय ? अग्नि व उदक हीं वस्तुतः काय आहेत हा विचारमुद्दां मनांत न आणतां जें सर्व जग त्यांचें सेवन करिते, त्यास वरील गोष्टींचा उलगडा पाडण्यास जशी मोठीच पंचाईत येऊन पडेल त्याचप्रमाणे मलाही होते; माझी कुशाग्रबुद्धि व तत्त्वज्ञत्वता यांची येथें यत्किंचितही गति न होतां मारें माझे माझ्यापार्श्वीच राहतं.—पदार्थ निराधार असला कीं, तो जमिनीवर पडायान्नाच हा नियम सर्वत्र मी पाहतों; व शास्त्र-कारांच्या उपपत्तीवरून मला असे समजलें आहे कीं, हें गुरुत्वाकर्षणाचें फल होय. पण हें समजूनही मला नवीन ते काय कळलें ? ज्यास पूर्वी मी 'पतन' म्हणत होतो त्यासच आतां 'आकर्षण' म्हणतां, येवढाच काय तो फरक ! अवघ्या पदार्थमात्रांची ज्या अतक्ये व अदृश्य सूत्राच्या योगानें एका केंद्राकडे गति होत आहे, त्याच्या स्वरूपाचा बोध वरील शब्दानें मला यत्किंचित तरी होतो काय ?—सृष्टिविषयक शास्त्रांत निष्णात झाल्यामुळे प्राणिवर्ग, उद्भिजवर्ग, व खनिजवर्ग असे तिन विभाग, तशाच अवांतर जाती व उपजाती, या सर्वांची निवडानिवड मला करतां येते; पण इतके परिश्रम करूनही हिरव्या गवताच्या एका पातेचा तरी पोषणप्रकार माझ्याने सांगवेल काय ? मी फार फार सूक्ष्म विचार केला तरी सृष्टिकर्त्या चतुर कारागिगचें जें मारू कळम वनपुष्पांम चित्रविचित्र रंगानीं रंगविते त्याचा मला शोध लागेल काय ? तसेंच माणिकावर व पाचवर जें रंग झळकतात, व तऱ्हे-तऱ्हेच्या शिंपांवर ज्या लकरी मारत, त्यांचें कारण तरी आजपर्यंत विचार करून मला काय उमगलें आहे ?—इतर प्राण्यांचे चातुर्य जें माझ्यां नजरेस येतें त्यास मी उपजतबुद्धि म्हणतां, व मनुष्याच्या

विचारशक्तीविपर्ययी ती काणकोणत्या जनावरांचे ठायीं किती किती मिळूं पाहते याविपर्ययीही माझा तर्क चालतो; परंतु एकंदरीत पाहतां, पशूंम माझे मनोधर्म जितपत कळतात तितपतच त्यांचेही मला कळतात असे म्हणणे भाग येतें. जेव्हां पश्यांचा थवा आकाशांत घिरट्या घालतांना मी पाहतां, किंवा एकाद्या दूरच्या प्रदेशाकडे त्यांचे कळप निघालेले अमतात, तेव्हांचे त्यांचे संकेत व शब्द, पीडितांच्या भाषा जशा एकाद्या अक्षरशून्य मजुराला, त्याप्रमाणेंच मलाही ते अत्यंत गूढ होत. धर्मशास्त्रावरील ग्रंथांत जितकी त्यांची गति तितकीच माझीही त्यांच्या वर्तननियमांत व व्यवस्थेंत होय.

“ हर हर ! एकून ज्ञानाचा हव्यास धरून त्याच्या प्राप्तीस्तव सर्व जन्मभर जो मी शीण केला त्यामारखें त्याचें सार्थक तें मला काय झालें ! माझी बुद्धि किती पंगू, अज्ञान केवढें थोर, या गोष्टींचा पूर्ण प्रत्यय माझ्या मनास येऊन माझें क्षुद्रत्व मला स्पष्टपणें भासूं लागले. इतकेंच कीं नव्हे ! शिव शिव ! मनुष्याच्या अर्गी पराकाष्ठेची विद्वत्ता आली तरी आपला ज्ञानगर्व मिरविण्यास त्यास किती अत्यल्प अवकाश असतो ! त्याची बुद्धि वस्तुतः इतकी कांती असून व संपादिलेले ज्ञानही तसेच अपुरतें असून नमत्या भूषणाचा त्यानें गर्व वाहवा व आपली योग्यता मोठी मानावी हा त्याचा केवढा मूर्खपणा !

मनुष्याचें अटोकाट ज्ञान--माजी ' शालापत्रक '.

आणखी एकच उतारा देतो. तो ' अथेल्लो ' नाटकांतला आहे. प्रसंग मोठा भव्य व चित्तास थरावणारा असून तो मूळ कवीनें व भाषांतरकारानेंही मोठ्या सफाईनें मारून नेला आहे.---

“ निजण्याची खोली ”

“ देस्तिमोना विछान्यावर झोंपी गेली आहे. वाजूस दिवा जळतो

आहे; अशा समयां अथेहो तिचा प्राण घ्यावा या हेतुने आंत शिरतो; आणि आपल्याशीच म्हणतो:—‘ हे मना या अशोर कृत्याचें तेंच बीज बरें, तेंच बीज. अहो पवित्र तारांगणांनो, तें मी ’ आपणाजवळ या तोंडानें वडूं नये; पण बीज तेंच. तरी या सुंदरीचा रक्तस्राव करणें आपल्या हातून घडणें नाहीं. हिची कांया तर पहा कशी बर्फासारखी शुभ्र आहे ती, आणि अंगावर तेज पहा कसें लखलखतें आहे तें, जशी काय घोटीव संगमरवरी पुतळीच ! अशा तुळतुळीत आणि तेजस्वी शरीरावर घाव करण्यास आपला कांहीं हात वाह्याचा नाहीं. (असें म्हणून तरवार आटपतो.) पण हिला जिवंतही ठेवण्याची सोय नाहीं; कारण तसें केल्यासही विश्वासानें पुष्कळांचे असे गळे कापील. याकरितां मारलीही पाहिजेच; पण अगोदर दिवा मालवावा आणि मग—हे प्रकाशदायका दीपा जरी मी तुला मालविलें तरी मला जर घाटेल तर पुनः तुला पूर्वीप्रमाणें प्रकाशित करतां येईल. (स्त्रीकडे दृष्टी जाऊन) अहाहा ! आपलें सर्व कौशल्य व अकल खर्चून परमेश्वरानें तुझी काय ही अप्रतिम सौंदर्याची मूर्ति निर्माण केली आहे ! या तुझ्या मूर्तीतील अंतर्दीप जर मी समूळ मालविला तर त्यास पुनः प्रदीप्त करावयास संजीवनी विद्या मजपार्शी कोठें आहे ? हें गुलाबाचें फूल जर मी तोडलें तर त्याला पुनः जिव आणण्याची शक्ति माझ्या अंगांत नाहीं; तेव्हां अर्थातच यास कोमेजून गेलें पाहिजे. असो; झाडावर आहे तोपर्यंत याचा उपभोग तरी घेऊं या (असें म्हणून तिचें मोठ्या प्रेमानें चुंबन करितो) अहाहा ! काय मधुर चुंबन हें. या माधुर्याच्या योगानें प्रत्यक्ष न्यायदेवतेला देखील आपला खड्ग मोडून टाकण्याची बुद्धि निपजू लागत्ये. (चुंबनाची तृप्ति न होऊन) आणखी एकदां, आणखी एकदां. प्रिये तूं मरून अशीच रहा म्हणजे मी तुजवर अत्यंत प्रीति करीन. पुनः आणखी एकदां आणि आतां हें शेष-

टचें. इतकें गौड अमें प्राण वेणें कधी नव्हतें रडें तर काहीं आपल्याला आवरत नाहीं पण हें अश्रु महादुष्ट आहेत. हें दुःख मोठें अलौकिकच आहे ! अहो ज्या ठिकाणी प्रीति करावयाची त्याच ठिकाणी घाव घालावयाचा ! अँ ही जागी झाली.—”

प्रवेश १ अंक २.

वाचन.

अथास्य तत्त्वेषु कृतेऽवभासे । समुन्मिमीलेव चिराय चक्षुः ।

किरातार्जुनीय.

(१) विषयस्वरूप. (२) व्युत्पत्ति. (७) दोन लाभ.
(४) पहिला-मनोरंजन. (५) इतर प्रकारांशीं तुलना.
(६) दुसरा लाभ-ज्ञान (७) विशेषतः निरूपण. (८)
मराठीतील ग्रंथसंग्रह. (९) हल्लींचा वाचनाचा प्रघात. (१०) त्याची
खरी रीत.

१. प्रस्तुत निबंधांत वाचन म्हणजे वाचण्याची कला यावि-
पर्यां लिहावयाचे नाही. म्हणजे उष्कृष्ट वाचनाचे जे कांहीं नियम
आहेत ते दाखल करून त्यांचा उपयोग सांगणे हा याचा उद्देश
नाहीं. तर ग्रंथ वाचण्याचा निरंतर नाद असणे हें किती हितावह
आहे, तो प्रघात आपल्या लोकांत कितरत आहे, वाचावयाचे
ग्रंथ कसे असावे, ते वाचावे कसे, वगैरे गोष्टींविपर्यां या निबंधांत
विचार करूं.

२. येथे पहिल्यानें ' वाचन ' या शब्दाची व्युत्पत्ति अंमळ
चमत्कारिक आहे ती सांगतो. हा शब्द अर्थात्च ' वच् ' (बोलणें) या धातूपासून निघाला आहे; आणि हें रूप प्रयोजक
रूपावरून साधलेलें क्रियावाचक नाम होय. तेव्हां ' वाचन ' म्हणजे ' बोलवणें ' ; ' पुस्तक वाच ' म्हणजे ' पुस्तकाम बोलव ' असा अर्थ ! यावरून कागदास—किंवा कागद तरी कमचा ! वृक्ष-

१, याप्रमाणें तत्वांचा बोध होऊन त्याच्या हृदयांत ज्ञानप्रदीप उजळला असतां त्याचे फार दिवस मिटलेले ढोळे जणों काय एकदम उघडले

त्वचांस वगेरे बोलतं करण्याची लेखनकला जेव्हां पहिल्यांनिं निघाली, तेव्हां आपल्या पूर्वजांस जे आश्चर्य वाटले तें वरील शब्दांत गर्भित होतें.

३. अमो; आतां मुख्य विषयाविषयीं विचार करूं. वाचना-पासून लाभ कोणकोणत आहेत ते सर्वांस विदितच आहेत. ते मुख्यतः दोनः — एक मनोरंजन आणि दुसरा ज्ञान, आतां यांवि-पर्यां अनुक्रमेंकरून लिहूं.

४. पहिलें मनोरंजन. याचा अनुभव थोडाबहुत बहुधा सर्वांस अमेल. लहान वयांत तर ही गोष्ट विशेषतः अनुभवाम येते. लहान मुलांस प्रथमतः वाचतां येऊं लागलें म्हणजे पुस्तकें वाचण्याची त्यांस केवढी हौस वाटत अमते हें सर्वांनीं पाहिलेंच असेल. अक्षर ओळख होऊन आपणांस वाचतां येऊं लागले हीच अगोदर मोठी गोष्ट मिळविलीशी. वाटून तिजबद्दल त्यांस मोठाच हर्ष व अभिमान वाटूं लागतो. त्या भरांत त्यांस जी उमेद व हौस वाटत अमते ती त्यांच्या विद्याभ्यासाम फार उपयोगी पडते. त्या मौजेच्या काळीं मनोरंजन व ज्ञान हीं दोन्ही एकरूपच असतात. म्हणजे पुढील वयांत ज्ञानसंपादनाची हौस कमी होऊन अभ्यास करण्याचा जसा त्राम येतो तंम त्या वेळेस मुळींच न होऊन नव्या गोष्टी शिकणें हे मनास केवळ रंजन करणारेंच होतें. शरीरानें तीं जशीं चपळ असतात, मुस्त असणे विलकूल न आवडून कांहींनां कांहीं तरी त्यांस करीत असल्यावांचून चैनच पडत नाहीं, त्याच-प्रमाणे त्यांच्या मनाची स्थिति असत. ज्ञानग्रहण करण्यास त्यांचें कोवळें मन तेव्हां इतकें प्रवीण अमतें कीं, व्याकरण, भूगोल,

१. 'लेखन' हा शब्द तरी 'वाचन' शब्दाप्रमाणेंच ऐतिहासिक म्हणजे पूर्वस्थितिसूचक होय, 'लिख' म्हणजे 'ओरखडणें' यावरून लिहिण्याचा प्रघात पहिल्याने झाडांच्या साली वगैरे कठीण पदार्थांवर झाला हें उघड दिसतें.

गणित वगैरे जे नीरम शुष्कप्राय विषय तेही त्यांस मोठ्या मजेचे वाटून मनोरंजक गोष्टी प्रमाणेंच व्याविषयीही त्यांस जी हौम वाटत असते ती कांहीं पराकाष्ठेची ! वरील दोन्ही गोष्टी जगत्रियंत्या परमेश्वराचें, त्यानें निर्माण केलेला धुद्र प्राणी जो मनुष्य त्याच्या कल्याणाकडे केवढें लक्ष आहे याविषयी प्रमाणभूत होत. मनुष्य जन्मास आल्यापासून तो स्वतःविषयी खबरदार होईपर्यंत मध्यंतरी पुष्कळ काळ जातो. हा काळ लहानपण होय. यांत ईश्वराचा असा संकेत उचड दिसतो की, मनुष्याच्या पुढील संसाराम उपयोगी असं शारीर व मानसिक सामर्थ्य त्यानें या काळांत संपादन करून ठेवावें. असो; तर ज्या प्रमाणें मुलांस उडण्यावागडण्याची अतोनात हौम असते, त्याप्रमाणेंच त्याच्या मनासही त्या वेळेस स्वभावतःच मोठी प्रबळ जिज्ञासा वाटत असते. ह्या दोहोंचा नीट उपयोग करून घेणे हें सुजाण मातापितरांचें व शिक्षकांचें काम आहे. असो, तर वाचनापासून मनोरंजन केवढें होतें हा लहानपणचा अनुभव सर्व सुशिक्षित लोकांस अर्थात् आहेच पण इतकेंच नव्हे, ती लहानपणची संवय नीट वाढविली असतां अगदीं शेवटपर्यंत ती मनुष्यास सारखी खिळून राहते. आजपर्यंत जे मोठमोठे ग्रंथकार होऊन गेले ते बहुतकरून सर्व मोठे जव्वर वाचणारे होते असं आढळेल. यांत वस्तुतः पाहतां कांहीं आश्चर्य नाही. कारण कोणाची बुद्धि केवढीही उज्वल असली, तरी खार्णीतल्या हिऱ्याप्रमाणे तीवर कांहींच संस्कार घडला नाही तर तिचें तेज कधीही प्रगट होणार नाही. किंवा दुसरा दृष्टांत घ्या. जमीन मेंटी पिकाऊ आहे पण तिची नीट मशागत करून जर तीत कांहींच पेरलें नाही, तर अर्थातच नुसती रानझाडें किंवा काटेकुटे हे मात्र तिजवर उगवतील ! तर याप्रमाणेंच विशाल बुद्धिचे महान् ग्रंथकर्ते जे आजपर्यंत होऊन गेले त्यांस वरील गोष्ट पुरतेपणीं अनुभवास येऊन आपल्या मनाम ज्ञानाचा संस्कार अधिक-धिक करतांना ते कधी थांबले नाहीत. ग्रंथवाचन

हेंच त्यांस परम सुखकर वाटून त्याशिवाय त्यांस चैनच पडूं नये. इटाली देशांत सुमारे पांचशें वर्षांपूर्वी पेट्रार्क नामेंकरून एक मोठा नामांकित कवि होऊन गेला. त्याविषयी अशी एक गोष्ट लिहिहली आहे कीं तो एकदां आपल्या एका मित्राच्या यथें राहिला असतां त्याची प्रकृति अंमळ बिघडलीशीं पाहून तो मित्र त्यास म्हणाला, “ तुम्हाला बरें वाटत नाहीं, यास्तव दहा दिवसपर्यंत तुमचीं बुकें, कागद, लेखणी, शाई हीं मला भडकवून ठेवूं या. ” पेट्रार्क बरें म्हणाला. मग त्यानें तसें केले असतां पाहिला दिवस पेट्रार्कचा मोठा कंटाळवाणा गेला. दुसऱ्या दिवशीं डोकें भारीं दुखूं लागलें; आणि तिसऱ्या दिवशीं तर बारीक ताप भरूं लागला. हीं अधिकाधिक चिन्हें पाहून त्या मित्रास मोठा धाक पडला आणि त्यानें मुकाट्यानें त्याच्या पुस्तकालयाची किल्ली त्याच्या पुनः स्वाधीन केली. दुसऱ्या दिवशीं तो कवि पुनः पाहिल्यासारखा हुशार झाला. असो; तर याप्रमाणें विद्याप्रिय लोकांचा वाचनाविषयी अतानात ह्यास असतो.

५. आतां मनोरंजनाच्या या प्रकारांत व जे इतर प्रकार लोकांत चालूं आहेत त्यांत किती भेद आहे तो पाहूं. कालक्रमण करण्याचे प्रकार विद्वज्जनांचे कोणते व तदितरजनांचे कोणते याविषयी एका संस्कृत कवीनें म्हटलें आहे:—

काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धामताम् ।

व्यसनेन तु मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ॥

“ बुद्धिमान् जे आहेत त्यांचा काल काव्य किंवा शास्त्र यांचे अध्ययन, अथवा विनोद या तिहींत जातो; आणि मूर्खांचा म्हटला म्हणजे व्यसनांत, निद्रेंत किंवा कलहांत ! ” हें वचन अगदीं यथार्थ आहे यांत संशय गाहीं. अज्ञ किंवा अल्पज्ञ ज लोक असतात त्यांचें नेहमींचें वर्तन जर पाहिलें, तर वगील श्लोकाच्या उत्तरार्धांत त्यांचा बहुधा समावेश होईल. आणि एकंदर जगांत पाहिलें असतां, अशांचीच कोडी फार मोठी

आहे. वरील श्लोकाचें पूर्वाध ज्यांस खरोखरी लागेल असे लोक किती थोडे ! त्यांतून आमच्या हिंदुस्थानांत तर कांहीं विचारूंच नये. यूरोपखंडांत वगैरे अलीकडे विद्येचा पुष्कळच फैलावा झाला असल्यामुळें काळाचा वर सांगितल्याप्रमाणें सद्ब्यय करणारे तिऊडेच काय सांपडतील ते सांपडतील. बाकीच्या जगाच्या बहुतेक भागांत दुमऱ्या चरणाचेच फार करून प्रावत्य आढळेल. आमच्या देशाच्या जुन्या पद्धतीचे जे लोक आहेत त्यांचा एकंदरीत पाहतां वाईटच काळ जातो असे म्हणतां येणार नाही, तरी त्यांचा विद्याभ्यास फारच तोकडा असल्यामुळें ज्ञानापामून होणारा जो परमानंद त्याचा अनुभव त्यांस कधीही घडत नाही. विद्येचें स्वरूप कांहीं थोडें ज्यांस कळतें म्हणायान्चें असे जे शास्त्री, पंडित वगैरे त्यांचीही शिकण्याची पद्धति कांहीं विलक्षणच असल्यामुळें वरील आनंद त्यांच्याही म्हणण्यामारवा अनुभवास येत असेलसें वाटत नाही. ही साधारण एकंदर लोकांची स्थिति झाली. श्रीमंतांची व विशेषतः मस्थानिकांची जर आमच्या देशांतली स्थिति पाहिली तर, ती फारच शोकास्पद वाटेल. मगळ्या देशभर जी लहान मोठ्या राजेरजवाड्यांची रांग लागत गेली आहे त्यांत चांगले हुशार तर काय, पण मरासरी समजूत तरी ज्यांस आहे असेही फारच थोडे निघतील ! मागें त्यांस मोठ्या जोखमांचीं सरकारी कामें करायचीं पडत, शत्रूंचें निरंतर भय असे, त्यामुळें त्यांस सतत हुशारीनें रहविं लागे. पण सध्यांच्या काळीं वरील दोन्ही प्रकार बिलकूल नाहींमै झाल्यामुळें पोरानसोरांची व अज्ञान लोकांची जी कल्पना कीं, राजाला म्हणजे करायला नको, जेथें तेथें चाकर, निरंतर पकानें खावीं, ख्याली-खुशाली करावी, इतकेंच त्यांचें काम, ती दिवमेंदिवस पूर्णपणें खरी होत चालली आहे ! ' तुम्ही काय राजे आहां ' या वाक्यांत ' राजे ' शब्दाचा जो अर्थ तो दिवमेंदिवस अधिकाधिक यथार्थ होत चालला आहे. अमें झाल्यावर मग राज्यांतील

व्यवस्था किती उत्तम असेल, व दरबारांतलीं मनुष्यें कशा प्रकारचीं अमतील, याची कल्पना सहजच करतां येईल; व वर्तमानपत्रद्वारें ते बहुतेक प्रकार सर्वास विदित होतातच. असो; तर मग अशा ठिकाणीं वरील श्लोकांच कोणते अर्थ लागतें ते आमच्या वाचकांस फोडून सांगावयास नकोच !

वरील लेखावरून हें ध्यानांत येईलच कीं, खरें जे विद्यासुख ते जुन्या पद्धताच्या लोकांम बहुतेकरून मुळींच माहीत नाहीं. यास्तव मनांरंजनाचें हे माठें साधन त्यांस अगदीं अंतरतें. आमच्या मराठींत वाचण्याचें ग्रंथ मुळींच नव्हतें असें नाहीं, पण ते अगोदर थोडे, आणि त्यांतून दुर्मिळ. गद्यग्रंथ म्हटलें म्हणजे इतिहासाच्या किंवा पौराणिक विषयांच्या बखरी, आणि पंचोपाख्यान, विदुःनीति वगैरे तीन चार पुस्तकें इतकींच काय ती. पद्यग्रंथ वरच्यांहून पुष्कळ होते खरे, पण त्यांचा संग्रह म्हटला तर हरदास वगैरे लोकांपाशींच काय तो. छापल्यान्यांचें उत्कृष्ट साधन अनुकूल नसल्यामुळें जे आपणांस हवें असेल तें हाताने उतरून घेतल्याखेरीज सोय नसे. पण या सर्वांहून जबरदस्त अडचण म्हटली म्हणजे लोकशिक्षणाचा मुळींच प्रघात नसल्यामुळे लोकांत विद्याभिरुचीचा जो मुळींच अभाव होता तो होय. सरासरी काव्यव्युत्पत्ति पुष्कळांस असल्यामुळें पुराणादि ग्रंथ, तसेच ज्ञानेश्वरी आदिकरून प्राकृत ग्रंथ, हजारां लोक वाचीत, व अजूनही वाचतात; पण तें केवळ पारमार्थिक बुद्धीनें. म्हणजे तसें करणे हें पुण्यकर्म आहे येवढेंच समजून तें करावाचें. अर्थज्ञान किंवा रसानुभव घेऊन वाचाणारे फारच थोडे. असो; तर याप्रमाणें ग्रंथवाचनरूप जो कर्मणुकीचा उत्तम मार्ग तो पूर्वीच्या लोकांस मुळींच अनुकूल नसल्यामुळें सांगण्या, बुदबळें वगैरे खेळ, कैफ, किंवा व्याभिचार अशींच पोरकट, निद्र, व लजास्पद साधनें त्यांस जवळ करावी लागत. फार तर काय, पण अजूनही नेटिव संस्थानांतून बहुतेकांत वरील प्रकार भरपूर

आढळून येतात. त्यांचें केवळ दिग्दर्शन करणें हें सुद्धां एतद्देशीय मनुष्यांस अत्यंत लजेचें व खेदाचें काम होईल.

तर याप्रमाणें वाचनाचा पहिला मांठा उपयोग म्हटला म्हणजे त्याच्या योगानें चित्ताचें उत्कृष्ट रंजन होऊन दुसरे जे अज्ञान व मूर्ख लोकांचें शेंकडों कर्मणुकीचे उपाय त्यांची विलकूल गरज राहत नाहीं. भर्तृहरिनें एके ठिकाणां म्हटलें आहे.—

‘ सुकविता यद्यस्ति राज्येन किम् । ’

म्हणजे ‘ उत्कृष्ट कविता जर आहे तर तीपुढें राज्य काय ? ’ हेंच वचन बाकीच्याही सर्व प्रकारच्या ग्रंथांस लागेल. खरा रसिक व विद्वान् हा आपल्या पुस्तकालयांत बसून ग्रंथवाचनांत निमग्न झाला असतां त्यास त्या वेळेस जें सुख होत असेल, तें मोठ्या सार्वभौम राजास भर दरबारांत राज्यासनावर बसल्यापासूनही नसेल ! आणि खरोखरच नुसत्या मुखाच्या संबधानेंही पाहतां तें विद्येपासून जितकें साध्य होतें तितकें राज्यापासून होणें नाहीं. रोमन लोकांचें लोक-सत्तात्मक राज्य बुडून बादशाही अंमल सुरू झाल्यावर पुढें जे कित्येक बादशाहा झाले त्यांची हर्काकत वाचली असतां वरील उद्धेखाची प्रचीती कळून येईल. त्यांची सत्ता त्या वेळेच्या बहुधा साऱ्या जगावर असतांही त्यांस रात्रंदिवस चैन पडूं नये. शेंकडों राजोपचार निरंतर चालले असतां त्यांचा त्यांस अगदीं वीट येऊन त्यांनीं नानातऱ्हेचे फंदे व चाळे करावे. झर्सीज् नामेंकरून जो पारसीकांचा राजा होऊन गेला, ज्यानें वीस लक्ष सैन्य जमा करून ग्रीस देशावर स्वारी केली, त्याविषयी अशीच एक गोष्ट लिहिली आहे, कीं जो कोणी एकादा नवा कर्मणुकीचा खेळ काढील त्यास त्याच्याकडून मोठें बक्षीस मिळें. असो; तेव्हां एकंदरीत स्पष्ट काय दिसतें कीं, केवळ शारीरमुखें स्वभावतःच अल्पकालिक होत; त्यांचा तेव्हांच वीट येऊन मन लवकरच उदास होतें. मौजेच्या खेळांचीही गोष्ट तीच. व्यसनें तर याहूनही भयंकर; त्यांच्या योगानें शरीरास बहुतकरून जन्माचा अपाय होऊन निरं-

तर जिवास खाण्याचें मात्र साधन पैदा होतें. तेव्हां वरील कोण-
ताही दोष नसून उलटें अत्यंत शुद्ध, अत्यंत प्रतिष्ठादायक, आणि
अत्यंत मनोरंजनावह असें कर्मणुकेचें साधन एक वाचन मात्र होय.

६. दुसरा लाभ ज्ञान. हे संपादन करण्याचा ग्रंथवाचन एक
गोठें साधन आहे हें उघडच आहे. मिसरोन एके ठिकाणीं म्हटलें
आहे कीं, लेखनकला जर नमती, तर मुळारंभी जी जगाची स्थिति
होती तिजपेक्षां पुढें पाऊल पडतेंच ना. उघडच आहे. सांप्रत-
काळीं मानवजाति जी येवढ्या उत्कर्षास पोचली आहे त्या सर्वांचा
मूळ पाया पाहिला तर वावन्न मातृकाच होत! हल्लींच्या काळाच्या
आश्चर्यकारक सुधारणेची जी येवढी भव्य इमारत उभी आहे ती
असंख्य कारागिरांच्या श्रमाचें फळ होय! मागल्यानें रचलेले थर पुढ-
च्याच्या उपयोगी पडावे अशी आजपर्यंत अनादिसिद्ध परंपरा चालत
आली आहे. व हीस एक कारण काय ती स्त्रिहिण्याची अमोलिक
कलाच होय. ही नसती तर आज लक्षावधि महाबुद्धिमान् लोकांचें
अत्यंत परिपक्व विचार आपणांस नाहीस झाले असते ! प्रख्यात
ग्रंथकार लॉर्ड बेकन यानें एके ठिकाणीं या मुळाक्षरांस जहा-
जांशी तुळिलें आहे; आणि तो म्हणतो कीं, या जाहजांनीं काल-
रूप समुद्राच्या फार दूर दूरच्या बंदरांवरून आपणांकडे माल
आणून यापुढेही तशाच अत्यंत दूरच्या बंदरांत तो तीं पोचवि-
तील ! असो, तर याप्रमाणें सर्व काळाच्या व सर्व देशाच्या महान्
महान् लोकांची आपणास हवी तेव्हां, हवी तेथें, हवी तेवढी वेळ
परमानंदकारक संगति होण्याची जी अद्भुत सोय सर्वांस झाली
आहे तिचें मोल किती म्हणून सांगावें ! त्यांतून अलीकडे त
मुद्रणकला, अग्निरथ वगैरे अनेक साधनांनी वरील सुख तर
चोहोंकडे होऊन केवळ दारिद्र्यावस्थेत असणाऱ्या मनुष्यासही तें
अनुकूल झालें आहे. तसेंच विद्येच्या सर्व शाखांवरही अलीकडे
ग्रंथ होऊन कांहीं अमुक शाखाच पढल्याच्या योगानें पूर्वींच्या
काळीं बुद्धीवर जो संकुचितत्वाचा वाईट संस्कार घडत अस

तोही हल्लींच्या काळीं नाहीसा करण्याची सोय होऊन अलीकडील शिक्षणपद्धतीचा मुख्य रोंख तोच आहे. आपल्याच देशातील पूर्वीची स्थिति पाहिली तर विद्याभ्यासाची यत्ता निदान तरी बारा वर्षे होती. तितका काळ पावेतो गुरूंच्या घरी राहून एका-निघेने जेव्हां अध्ययन करावे तेव्हां कांहीं म्हणण्यासारखी विद्वत्ता शिष्याच्या ठायीं यावी. आणि इतकेंही करून बहुधा कोणत्या तरी एकाच शास्त्रांत त्याची गति ! न्याय आहे तर व्याकरण नाही, व्याकरण आहे तर मीमांसा नाही, असा प्रकार अर्थातच होत असे कारण जें शास्त्र हातीं धरावयाचें ते शेवटाम पंचविल्यावांसून थांबायाचेंच नाही. ही त्यांची शिक्षणपद्धति पुष्कळ तऱ्हेवा-ईकच होती यांत संशय नाही. तिचा एक मोठा गुण होता खरा, कीं जेवढे म्हणून कोणी शिकेल तेवढे अगदीं ठाम; एकदां त्याचें पठण झालें म्हणजे त्यांत लेचेपेचेपणा विलकूल राहायाचा नाही. कोणतेंही शास्त्र घेतलें कीं, त्यावरील मुख्य ग्रंथ, उपग्रंथ, टीका प्रतिटीका, दगरे जेवढे म्हणून ग्रंथ असतील तेवढे पार मुल्योद्गत केल्यावांचून प्रायः सोडायचे नाहींत ! मुळीं परंपरेनेंच तशी वीहवाट चालत आलेली ! गुरु आपल्या आसनावर बसून पंक्ति सांगायला लागले म्हणजे शिष्याच्या हातांत जेवढे पुस्तक असेल तेवढेंच काय तें; गुरूंनीं म्हणून पाठ सांगतांना पौथी हातीं धरायाचीच नाही. तसें करावें लागलें तर तो गुरु कसचा ! असो; तर असाच बाणा पूर्वीपासून चालत आलेला असल्यामुळें पुढें जे शिष्य गुरुस्थानापन्न होतात तेही तो तसाच पुढें अबाधित चाल-
 ॥मत. याप्रमाणें आलीकडची जी पोपटपंची तीस पूर्वी सुळींच धारा न मिळून जे कोणी पंडित होत ते आपआपल्या शास्त्रांत केवळ निष्णात असेच होत. आलीकडील इंग्रजी युनिवर्सिटींच्या पद्धतीनें झटलें झणजे हवा तो विषय ज्यांस अवगत आहे असे विद्वान् तयार करावयाचे. हमालांचे जसे टप्पे असतात त्याप्रमाणें आधींच निःशक्त झालेल्या आमच्या गरीब विद्यार्थ्यांवर वर्षानुवर्ष

अधिकच विषयांचे ओझे लादून त्यांनीं अमुक दिवसांत अमुक मजल मारली पाहिजे असा ठराव झालेला असतो. मग विद्यार्थीही निरुपाशास्तव जेमतेम करून तेवढी यातायात करतात; पण एकदां सुटले म्हणजे दुकांना जी एकदां रजा मिळते ती मिळते. त्यांच्या कुमकू युनिव्हर्सिटी-मातेन एवढा खटाटोप करून जें नाना विषयांचे ज्ञान त्यांच्छ ठार्या मांडविलें असत तें लवकरच घालवून ते बहुधा पहिल्या मारखेच पुनः लखलखीत होऊन बसतात ! अगो, तर या मानांन पाहतां पहिली एकधोरणी रीतच कांहीं अंशी बरी हाती अस आम्हांस वाटते. तरी आलीकडे जे सर्व विषयांवर उत्कृष्ट रीतीनें लिहिलेले ग्रंथ युरोपांतील भाषांत झालेले आहेत त्यांच्या योगाने फार काळ व श्रम न पडतां मनुष्याचें मन विशाल व बहुश्रुत होतें; व पूर्वीच्या पद्धतीनें मनास जडणांर जे वेडेपणाचे ग्रह व दुष्कल्पना त्या यामुळे बहुतेक नाहींशा होऊन जातात, हा लाभ लहानमान म्हणतां येत नाहीं.

७. याप्रमाणे प्रकृत विषयाविषयी सामान्यतः कांहीं विचार प्रदर्शित केले. आता स्वद्ध आपल्या स्वतःच्या स्थितीविषयी कांहीं लिहून हा विषय संपावतो.

८. आता पाहिल्याने हे उघडच आहे की, वाचन म्हटलें म्हणजे अगोदर भाषेंत ग्रंथसंग्रह पाहिजे. आमच्या मराठींत तो मूळचा कोणत्या प्रकारचा होता हे वर लिहिण्यांत आलेंच आहे. तसेच अलीकडे तो कोणत्या प्रकारचा झाला आहे व होत आहे याविषयीही प्रस्तुत निबंधांत मागें कांहीं लिहिलें आहे. आतां हा ग्रंथसंग्रह सगळा एकंदरीत धरला तरी अर्वाचीन युगेपियन भाषांशी किंवा संस्कृतादि प्राचीन भाषांशी त्या संबधानें आमच्या गरीब मराठी भाषेस टक्कर मारतां येईल हें अगदीं संभवत नाहीं खरें; तरी मध्यांच्या स्थितींत मुद्दां तीस आपल्या दारिद्र्यास्तव केवळ खालीच पहावयास हावे असे आम्हांस अगदीं वाटत नाहीं. एतद्देशीय इतर भाषांत तर तिच्याहून कोणच्याही संबंधें वरचढ अशी भाषा एकही

नाहीं असें आम्हांस वाटते; तसेंच सुमारें तीन चारशें वर्षापूर्वी इंग्लिश वगैरे युरोपियन भाषांची जी स्थिति होती तांपेक्षाही मध्यां देखील तिची स्थिति बरी आहे. मारांश केवळ अजानास्तव, दुराग्रहास्तव, व आळमामुळे मगटीच जे तिरस्कार करूं पाहतात व तिची ज्यांम मोठी लाज वाटते, त्यांम तसें करण्यास वरच्याशिवाय दुसरें कोणतेंही समर्पक कारण नाहीं हें त्यांनी पक्कें समजावे. तसेंच जे फांकेडे नवीन विद्वान् जुन्या शालजोडीवाल्या शास्त्र्यांप्रमाणें मराठी भाषेवर नाक मुरडतात त्यांवर दोन प्रकारचा दोष येतो. एक तर जिचें ज्ञान आपण पुरतेपणीं कधीही संपादन केलें नाहीं तीस विनाकारण दृपण देणें हें; आणि दुसरें असें कीं जी न्यूनता त्यांनीं पूर्ण करायाची ती न केली हें तर एकीकडेच राहिलें, पण पुनः तीबद्दल भांपसच दोष ! भाषेच्या अंगीं रानांतील जमिनीप्रमाणें तर शक्ति नाहींना ! कीं तीत जसें गगनचुंबित वृक्ष आपोआप उत्पन्न होतात व वाढतात त्याप्रमाणें मोठमोठे ग्रंथ भाषेंत आपले आपोआप व्हावेत ! काव्यें, नाटकें, कादंबऱ्या, शास्त्रीय ग्रंथ हे केवळ स्वतःच उत्पन्न व्हायें; मनुष्याच्या श्रमाची म्हणून त्यांम विलकूल गरज लागूं नये, असा जर सृष्टीचा नियम असता, तर बरीक मराठीवरचीं वरील दृपणं ठीक होती ! पण अशी स्थिति मुळींच नाहीं, हें स्पष्ट आहे. ग्रंथसंग्रह होणे हें मुख्यतः उद्योगाचें फळ होय. मोठमोठे कवी, कादंबरीकार, किंवा शास्त्रकार, वगैरे निपजणें ही गोष्ट केवळ एकेका देशाच्या भाग्याची होय; ती येथें धरावयाची नाहीं. पण एकंदर लोकांच्या हितार्थ इतर भाषांतील ग्रंथांची भाषांतरें करणें किंवा त्यांच्या नमुन्यावर आपल्या भाषेंत तसे ग्रंथ उतरणें असल्या सामान्य कृत्याकरतां ईश्वराचें लालच निर्माण झाले पाहिजेत असें नाहीं ! सुताराचें शिंप्याचे, वगैरे काम जसें त्यांत कांहीं दिवस पडलें म्हणजे सर्घांस येण्यासारखें आहे तशाच मामल्याची वरील कामें होत. इंग्लिश भाषेंत जे आज लाखों ग्रंथ झाले

आहेत व होत आहेत त्या सर्वांचेच कर्तं प्रतिमिळ्टन्, प्रतिन्यूटन् असे आहेत काय ? काहीं नाही. पुष्कळ अंशी त्या लोकांच्या अचाट उद्योगाचेंच केवळ तें फळ होय. पण आमच्यांत बहादुर पहा कसे आहेत ! नांव लिहावयाचें झालें तर पुढें हात सध्या हात किताब, देशाभिमानाविषयी तर पहिल्या प्रतीचा घाणा, देशकल्याणाचें कोणतेंही काम निघो, त्यांत प्रमुख मंडळीत नांव, पण देशभाषेंत जर चार शब्द बोलण्याचा किंवा लिहिण्याचा प्रसंग आला, तर बहुधा प्राणसंकटच ! असो; तर जेथें स्वभाषेचें येवढें ज्ञान व तीविषयी येवढी आस्था दृष्टीस पडते तेथील स्थिति काय सांगावी ? ती सर्व प्रकारें अत्यंत गोचनीय असून तिच्या संबंधें येथवर अनेक वेळां मागें आम्हीं लिहिलेच आहे; यास्तव ज्यास्त पुनः लिहिण्याची गरज दिसत नाही. असो; एकंदरीत मराठीतील ग्रथसंग्रहाविषयी आम्हांस असे वाटतें की, सध्यां तो जितपत आहे त्याची इतरांच्या मानानें पाहतां फार मोठी योग्यता जरी नाही, तरी आम्हीं सध्यां जितपत स्थितीस येऊन पांचलो आहो तितक्या स्थितीला तो चांगला उपयोगी पडण्यासारखा आहे; व आमचें पाऊल जसजसे पुढें पडत जाईल त्या त्याप्रमाणें आमच्या भाषेची आंगची योग्यता व लोकांचें कर्तृत्व पाहतां तो वाढत जाण्याचेंही आम्हांस अगरी कठीण वाटत नाही.

९. आतां वाचनाचा प्रघात आपल्या लोकांत सध्यां कितपत आहे तो पाहूं. पूर्वीच्या पद्धतीचे जे लोक आहेत त्यांच्या वाचनाचा वर एक प्रकार सांगितलाच आहे,—कीं ज्ञानेश्वरी, भगवद्गीता आशांसारखे ग्रंथ ते नियमानें वाचतात; पण तें केवळ भाविकपणानें; म्हणजे आपण जें वाचतो त्याचा अर्थ आपणास कळावा इतकी सुद्धां थोड्यांचीच इच्छा असते ! हें असलें वाचन विद्येच्या दृष्टीनें केवळ निरर्थक होय हें उघड आहे. आतां नव्या पद्धतीचे लोक पाहूं. यांपैकी फार करून सगळ्यांचें मुख्य वाचन म्हटलें म्हणजे वर्तमानपत्रेंच होत. सांजसकाळ लक्ष्मणरावें स्वयं

घालून आले म्हणजे त्या दिवसाचें कर्तव्य आपण बजाविलें असा पुष्कळांचा समज दिसतो. पण खरोखरीची जी लायबरी तिजकडे बहुधा कोणी महिन्याचे महिने दुंकूनही पाहत नाहीं. तेथें खरा अक्षय वाम म्हटला म्हणजे अंधाराचा व केराचा. पुस्तकांचा खरा चालक म्हटला म्हणजे दोन महिन्यांनी त्यांवर सांचलेला मळ झाडणारा गडी, आणि त्यांचे खरे उपभोक्ते म्हटले म्हणजे कृमिकीटक ! हा हास्यास्पद प्रकार बहुधा जेथें तेथें दृष्टीस पडत असेल यांत संशय नाहीं. पण याचदल कोणासही कधी कांहीं चमत्कार वाटला आहे, किंवा तो मोडायानें मनांत आले आहे, असें बिलकूल आढळत नाहीं ! याचें कारण काय असावें बरें ? एकंदर लोकांत एकाएकी ज्ञानाची भरती येऊन आजपर्यंत मोठे मानलेले ग्रंथही त्यांस एकदम नादान वाटूं लागले; किंवा देशांत विद्येची अगदी रेलचेल होऊन गेल्यामुळे अधिक शिकण्यास आतां जागाच उरली नाहीं; अथवा सर्व लोक एकंदर लोककल्याणाच्या कामास लागून माग तयार करण्याच्या किंवा कलाकौशल्य वाढवण्याच्या कामास तर गुंतले नाहींत ना ! काय अमेल तें असा. याचें कारण आम्हांस एक सुचतें. ते हें कीं, वरच्यामारखे प्रकार केवळ लोकाचाराचे होत. सुधारलेलें शहर म्हटलें म्हणजे जशी त्यांत म्युनिसिपालिटी पाहिजे, सभागृह, नाटकगृह वगैरेही अवश्य आलीच; त्याचप्रमाणें पुस्तकालय. त्याची एकदां स्थापना होऊन गेली पाहिजे; मग पुढें त्याची व्यवस्था कांहीं कां होईना ? त्याचा मूळचा अर्थ असा खरा, कीं उपयुक्त व मनोरंजक पुस्तकें त्यांत ठेवून तीं लोकांनीं वाचावीं, व तेणेंकरून ज्ञानप्राप्ति करून घेऊन देशभावेत तसें ग्रंथ रचण्याची त्यांस उमेद यावी; व पहिल्या पहिल्यानें हा त्यांचा उद्देश बराच मिळीस गेला. पण त्याचें आतां काय ? जें पहिल्यानें खरोखर उपयोगाकरितां होतें तें आतां केवळ शोभेचें कलम झालें आहे. सारांश, आमच्या राजेरजवाड्यांस

कमरेस रेशमी म्यानांत लटकणाऱ्या तरवारीचा जितका उपयोग, किंवा कित्येक शौकी गृहस्थांच्या बंड्याच्या कप्यांत टिकटिक करणाऱ्या घड्याळांचा त्यांस जितका उपयोग, तितकाच घरच्या दिवाणखान्यांत सुंदर सोनेरी पुढे करवून नीट बेतावातानें ठेवलेल्या लायझरीतील बुकांचा ! असो; एकंदरीत सांगावयाचें काय की, याप्रमाणें ग्रंथवाचनाचा प्रघात बहुतेक सोडून नुसतीं वर्तमानपत्रेंच वाचण्याकडे आमच्या लोकांचा दिवमेंदिवस कल होत चालला आहे. यावरून वर्तमानपत्रें वाचणें अगदीं निरर्थक, त्यांस लोकांनीं आश्रय देणें अगदीं गैर आहे, असें ह्यणण्याचा आमचा बिलकूल रोख नाही. तीं वाढणें हें भाषेच्या संबंधानें व सरकारच्या संबंधानें लोकांस फार हितावह होय अशी आमची पक्की खात्री आहे. पण त्यांपलीकडे ज्ञानार्थें साधनच नाही, ही जी लोकांची समजूत होत चालली आहे ती मात्र फार गैर आहे, हें आम्हांस दाखविणें आहे. वर्तमानपत्रें वाचणें हें इंग्रज लोक मकाळीं जसा चहा घेतात त्यामारखेंच पुष्कळ अंशीं होय. म्हणजे अर्धें पोपण, अर्धी करमणूक, असाच दोहोंचा प्रकार आहे. शरीराचा निर्वाह होऊन त्याचें यथास्थित पोपण होण्यास जसें चांगलें जेवणच पाहिजे, त्याप्रमाणेंच खरी उपयोगाची अशी विद्वत्ता ज्यास संपादन करणें असेल त्यानें मोठमोठ्या नानाविधविषयक ग्रंथांचा ऊहापोहपूर्वक यथास्थित व्यासगच केला पाहिजे. हे परिश्रम केल्यानें आलेला शीण घटकाभर दूर करण्यास व जगांत काय उलाढाली चालल्या आहेत त्या समजण्यास वरील पत्रांचा आदर करणें बरोबर आहे; पण त्यांस विद्येच्या शिखरावर वसवून ठेवणें हें अगदीं शोभत नाही. फार तर काय, पण कित्येक मोठमोठ्या ग्रंथकारांचें अपेही मत आहे की, वर्तमानपत्रें, मासिक पुस्तकें, इत्यादिकांनीं सन्तुद्धि लोकांस अपायकारक होय. कां की हींच चाळून पाळून वरवर वाचण्याची सवय एकदां मनास लागून गेली म्हणजे विचारपूर्वक

व शोधकबुद्धीने मोठमोठे ग्रंथ सावकाश वाचण्याचा मनास कटाळा येऊं लागतो. व यामुळें वरवरचें शुष्क पांडित्य मात्र चोहोंकडे गाजून खऱ्या विद्वत्तेचा लोप होतो.

१०. प्रस्तुत विषयांवर निरनिराळ्या संबंधानें आणखी पुष्कळ लिहितां येईल. पण सरते शेवटीं एका मात्र गोष्टीविषयी कांहीं लिहून हा निबंध आटपतों. ज्यास ग्रंथ वाचण्याचा नाद असतो, किंवा डौलाकरतां जे तसा भाव घालतात, ते बहुधा आपली विद्वत्ता वाचलेल्या पानांच्या संख्येवर लेखतात. म्हणजे जितकीं पानें आपण वाचलीं तितक्या मानानें आपले ठायीं अधिक ज्ञान आलें असें ते समजतात. पण हा केवढा भ्रम आहे हें हवें त्यास अंमळ विचार केला असतां कळण्यासारखे आहे. जितकें जितके ज्यानें वाचलें तितका तितका तो विशेष ज्ञानसंपन्न व शहाणा असें जर असतें, तर सध्यांचा काळ जगाच्या मागील सर्व काळांपेक्षां ज्ञानांत व शहाणपणांत श्रेष्ठ असता; कारण हल्लीं जितके ग्रंथ झाले आहेत व होताहेत, व लोकांत वाचनाचा सध्यां जेवढा प्रचार आहे त्याचा लक्षांशही प्राचीन काळीं नव्हता. पण चमत्कार पहा काय आहे, कीं अत्यंत प्राचीन काळाचेच महान् महान् ग्रंथकार कीर्तिमंदिराच्या अत्युच्च पदांवर जे एकदां बसले असले आहेत ते आहेत ! हल्लींच्या काळीं ज्ञानाचा केवढाही फैलावा झाला तरी त्यांची सर कोणासही येत नाही ! तेव्हां यावरून स्पष्टच दिसतें कीं, वाचलेल्या ग्रंथांच्या संख्येचा आणि विद्वत्तेचा मेळ घालणें हें नेहमीं बरोबरच असतें असा नेम नाही. ज्यानें दहाच ग्रंथ वाचले पण ते मननपूर्वक शोधकबुद्धीनें वाचले त्यांचें ज्ञान, आणि ज्यानें शेंकडों भराभर वाचून फेंकून दिले त्यांचें ज्ञान, या दोहोंत कांहींच साम्य धरतां येणार नाही. पारसीकांचें मोठ्या डामडौलाचें अफाट सैन्य आणि शिकंदराचे थोडकेंच पण कसलेलें सैन्य या दोहोंचा साम्रा झाला असतां जो परीणाम झाला तोच बरील दोन पंडितांचें वाग्युद्ध झालें असतां

व्हावयाचा. पण इतकेंच नव्हे. असें ' भराभर केलेल पाठांतर ' सर्वथा ' व्यर्थ ' होय इतकेंच नव्हे, तर तें अत्यंत अनर्थ कार-
 कही होय. वरच्या सैन्याचाच दृष्टांत घेऊन पहा. त्यांत कोणाचा जोडा कोणाच्याच पायांत नसल्यामुळें व जो तो आपल्याच धाटांत असल्यामुळे ऐन गर्दीच्या वेळस सगळा घोंटाळाच घोंटाळा होऊन सैन्याची संख्याच त्याच्या नाशास जशी कारण होते, त्याप्रमाणेंच वरील ग्रंथसंख्या वाचणारास उपयोगी पडत तर नाहीच, पण उलटी गवोंत्पत्तीस मात्र कारण होऊन त्यास प्रमंणी गोत्यांत आणण्यास मात्र खाशी उपयोगी पडते ! अथवा सर्वांच्या अति-
 शय परिचयांतला जो व्यापार भोजन त्यांचा दाखला ध्या. अन्न जसें शरीरास तसें वाचन, श्रवण वगैरे जीं ज्ञानाचीं साधनें तीं मनास होत. एकांनै जसें शरीराचें पोषण होतें तसेंच दुसऱ्यानें मनाचें होतें. या दोन्ही व्यापारांत पुष्कळ प्रकारचें मोठें चमत्कारिक साम्य आहे. तें असें; जेवण जसें सावकाश नेमस्तपणाचें व नियमानें असेंच केले असतां अंगी लागून शरीरास हितावह होतें, त्याप्रमाणेंच वाचावयाचें ग्रंथ जर पूर्ण लक्ष देऊन मनन-
 पूर्वक असे बेताबातानें वाचले तरच त्यापासून ज्ञानाचा लाभ होऊन निरनिराळ्या मानसिक शक्ती वृद्धिंगत होत जातील. नाही तर जसा अधाशी मनुष्य अन्नाचीं गांठ पडली असतां आकंठ तृप्ति करून घेऊन पुढें मग अमांशाच्या योगानें होणारी पीडा भोगांत बसतो त्याप्रमाणेंच वाचणाराचीही स्थिति होते. म्हणजे सगळेंच अर्धेमुधें माहीत, पकें निश्चित असें कांहींच नाही, असें असल्यामुळें भलभलत्या कल्पना व विलक्षण वेडगळ मते त्याच्या मनांत शिरून तीं आधिमानास्तव त्यास कधीही टाकावींशी वाटत नाहीत. तेव्हां अन्नाचा परिपाक होऊन तें रक्तरूपानें शरीरास मिळालें म्हणजे जसे त्याचें सार्थक झालें, त्याप्रमाणेंच आपण जें वाचलें त्याचें पुरतेपणीं विवेचन करून त्यांतलें ग्राह्य कोणतें त्याज्य कोणतें वगैरेची नीट व्यवस्था झाली म्हणजे तां मजकूर

ज्ञानरूपानें आपल्या मनाशी मिळून तो आपला झाला अमें समजावें. या ठिकाणी मांसाहाराचा दृष्टांत फार समर्थक होय. पशुपक्ष्यादिकांचें मांस खाह्णें म्हणजे ते जसें तत्क्षणांच शरीराच्या मासाशी मिळत नाही, तर जठराग्नीनें त्याचें पुनः पृथक्करण होऊन व तेथील सर्व व्यापार क्रमाक्रमानें होऊन शेवटीं जेव्हां त्याचें रक्त बनतें व रक्ताचें मांस होतें तेव्हांच तें जसें खाणाराच्या मांसाशी मिळतें, तशीच गोष्ट ग्रंथवाचनाची होय. शेंकडों जाडे मोठमोठाले ग्रंथ जरी घोकून टाकले, तरी जोपर्यंत त्यांचें विवेचन करण्यास वाचणारानें आपल्या विचारशक्तीचा उपयोग केला नाही, तोपर्यंत तितकी विद्या त्या जाडी पुस्तकांतल्या पुस्तकांतच राहिली. त्याचा लवलेशही याच्या मनात शिरला नाही. इसापनीतींतील उंटाप्रमाणें त्याच्या पाठीवर मात्र अन्नसामग्री पुष्कळ झाली, पण पोटांत कांहीं नाही ! त्या खाशा ओझ्यानें यास वाहण्याचें मात्र श्रम होतांल, व मूर्खत्वास्तव त्याच्या भाराचा त्यास मोठा गर्वही वाटेल; पण उपयोग म्हटला तर जो कोणी शहाणा त्यांतील अन्न काढून करून घेईल त्यासच !

असो; वरील अध्याकडच्या विद्वत्तेचें अनर्थ फार प्राचीन काळापासून सर्व देशांतल्या पंडितांनीं पाहून ठेविले आहेत. ते सर्व भाषांतील म्हणींत व सुभाषितांत बहुधा सांपडतील. त्यापैकीं आम्हांस अवगत असलेल्या तीन भाषांतले तीन चुटके येथे लिहून हा लेख पुरा करतो.

आपल्या मराठींतील म्हण आमच्या सर्व वाचकांस माहीत असेलच—

‘ उथळ पाण्याला लळखळाट फार. ’

पोप कर्वाणें आपल्या एका लहानशा काव्यांत (Essay on Criticism] म्हटलें आहे:—

A little learning is a dangerous thing;

Drink deep, or taste not the Pierian spring,
There shallow draughts intoxicate the brain
But drinking largely sobers us again. '

“ चुटपुटती विद्या ही फार भयंकर आहे. विद्यारूप झन्याशीं तोंड लावून एक यथेच्छ प्राशन तरी कर, नाही तर एक विंदुही घेऊं नको. कारण त्याचा असा विचित्र गुण आहे की, थोडेच घोट घेतले असतां त्यांनीं माथें फिरून जातें; पण तेच पुष्कळ जसजसे ध्यावे तमतसा मद उतरत जातो ! ! ”

भर्तृहरि ' नीतिशतका ' च्या आरंभी म्हणतो:—

अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः ।

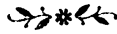
ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापिच तं नरं न रंजयति ॥

“ जो केवळ अज्ञान आहे त्याची लवकर समजूत करून देतां येते; किंवा जो ज्ञाता आहे त्याची तर त्याहीपेक्षां लवकर करतां येते. पण ज्ञानाचा अर्धासुर्धाच संस्कार ज्यास घडला आहे अशास नमस्कार असो ! साक्षात् ब्रह्मदेवाच्यानेही त्याचें समाधान करवणार नाही !

१ धामनानें वरील आयेचें असें भाषांतर केले आहे:—
कहूं ये समाधान जो मूर्ख त्याचें, धरूं ये सुखें चित्त पै जाणत्याचें,
न जाणे न नेणे अशा पामराला बुझावूं शकेना विधाता तयाळा.

भाषांतर.

सानुमति—अहो एषा राजर्षेर्निपुणता ।

जाने सखी अप्रतो मे वर्तते इति ।

शाकुंतल— ६.

(१) 'भाषांतर' शब्दाचा इतिहास व व्याख्या (२) पूर्वीचा भाषांतराचा प्रघात (३) अलीकडील भाषांतर (४)—(५) भाषांतर-कार्यास लारणारी साधने (६) भाषांतराचे प्रकार (७) आणखी दोन विभाग (८) गोष्टींचीं वगैरे भाषांतरें (९) शास्त्रीय ग्रंथांची (१०) कविता ग्रंथांची (११) भाषांतराच्या उत्कृष्टत्वाचे प्रमाण (१२) एका अक्षेपाचे निवारण.

१. 'भाषांतर' हा शब्द अलीकडे इंग्रजीतून नवीन बनलेल्या शब्दांपैकी दिसतो. प्राचीन संस्कृतांत तर हा शब्द आढळत नाहीच; कारण त्याच्या प्रयोगाचें कधी कारणच पडलें नसावें. भांवतालचीं रात्रें त्या काळीं आमच्या आर्य लोकांपैक्षां फार कमी ज्ञानसंपन्न असल्यामुळें त्यांच्या ग्रंथांचीं भाषांतरें संस्कृतांत व्हावीं असा कधीच योग आला नाही. उलटी संस्कृताचीं मात्र त्या वेळीं व पुढें जवळच्या लोकांनीं भाषांतरें केलीं ही गोष्ट काहीं अनुमानावरून व काहीं प्रत्यक्ष प्रमाणांवरून सिद्ध आहे. अमो; पुढे संस्कृत माजी पडून प्राकृत किंवा बालभाषा यांचा जेव्हां प्रचार झाला, तेव्हां त्यांचें संस्कृतांत व संस्कृताचें त्यांत भाषांतर करण्याचा प्रसंग आला. पण याम 'भाषांतर' ही संज्ञा नसून 'छाया' हें

१ " सानुमती (नामे अप्सरा गुरुरूपे दुष्यंतामागे आकाशांत उभी असतां शकुंतलीची तसबीर पाहून) ह्मणते:— " अहो या राजर्षांची (दुष्यंताची) चित्रकर्मोत्सुद्धा काय निपुणता ही ! माझी सखी (शकुंतला) माझ्यापुढे जणू काय उभीच आहे काय असे मला वाटते ! "

नांव आजपर्यंत चालत आले आहे. 'छाया' म्हणजे 'प्रतिबिंब,' आपल्या मराठीतही जुने लोक वरील शब्द म्हणत नाहीत. तर त्याच्या जागी 'प्राकृतांत अर्थ करणे' असे म्हणतात. अथवा 'टीका,' 'व्याख्या,' हे शब्द घालतात. तेव्हां प्रस्तुत शब्द शुद्ध इंग्रजीतला आहे असे वाटते.

या शब्दाचा मूळ अर्थ 'दुसरी भाषा' असा होय. हा कर्मधारय समास असून संस्कृत रीतीने 'अन्या भाषेति भाषा-तरम्' ((दुसरी भाषा म्हणजे भाषांतर), असा याचा विग्रह करतात. तेव्हां भाषांतर करणे म्हणजे जो अर्थ एखाद्या विवक्षित भाषेत असेल तो दुसऱ्या भाषेत उतरणे.

२. आतां हा प्रघात मराठी भाषेत कसकसा पडत गेला तो पाहूं. पूर्वी गद्यग्रंथच मागे सांगितल्याप्रमाणे अगोदर थोडे होते, व आतांप्रमाणे परभाषेचा अभ्यासही लोकांत होत नव्हता, तेव्हां हल्लीं जशी इंग्रजीतून अनेक भाषांतरे मराठीत झाली आहेत तशी त्या वेळेस फारशीतून किंवा आरशीतून होत नव्हती; एका संस्कृतांतून मात्र होत होती खरी; पण ती कव्यांतील किंवा शास्त्रीय ग्रंथांतील मुठीच नसून केवळ युगणांतून प्राकृत कवींनी देशभाषेत छंदोबद्ध रचलेली होती. या म्हणण्याचा अर्थ असा अर्थातच नाही की, मराठी कविता जेवढी म्हणून आहे तेवढी सर्व संस्कृतांचे शुद्ध भाषांतर आहे. हे मत बहुतेकांचे, किंवा हुना मोठे ज्ञात म्हणविणारांचेही आहे. यांच्या मते मराठी भाषा तर एकंदरीत निर्जीवच; आणि त्यांतून मराठी कविता तर कांहीं पुपूंच नये. तींत भाकड कथा, वेदांतांची, वेडगळ मते, वेडगळ धर्म हींच काय ती भरली आहेत. पदलालित्य, अर्थगांभीर्य,

१या अर्थी

'तथापि भाषांतरलोलुपोऽहं'

हा चरण आमच्या संकृतज्ञ वाचकांस आठवेलच.

सुंदर अलंकार वगैरे प्रकार तीत बिलकूल नाहींत. एकंदरीत तीस ' कविता ' हें नांव तरी कितयत शोभिल याची शंकाच आहे ! असो; या सर्व मतांचा विचार येणें करावयाचा नाही. तो सविस्तर केल्यास एक बराच मोठा स्वतंत्र ग्रंथ होईल. प्रस्तुत स्थळीं इतकेंच सांगावयाचें कीं, मराठी कविता संस्कृतांचें केवळ भाषांतरच आहे किंवा निराळी स्वतंत्र आहे याचा पुरतेपणां क्षणभरही कधीं विचार न करतां जे खुशालपणें आपलें निश्चून मत तिच्या प्रतिकूल देतात, त्यांची सत्यावर निष्ठा केवढी अमेल किंवा आपले अभिप्राय किती तारतम्य विचार करून ते देत असतील हें स्पष्ट दिसतें ! तुकारामाचे निरनिराळ्या प्रसंगां यद्दृष्टेनें निघालेले हजारों उद्गार; वामनानें, आनंदतनयानें वगैरे रचलेलीं स्फुट प्रकरणें; महीपतीनें रचलेला ' संतविजय, ' ' भक्तविजय; ' इत्यादि; मारोपंतांचे ' केकावली, ' ' सन्मणि-माला, ' ' संशयरत्नमाला, ' ' अष्टोत्तरशत रामायणें, ' ' भीष्मभक्तिभाग्य, ' इत्यादि ग्रंथ; रामजोशांच्या लावण्या; अमृतरायाचे कटाव—हीं सर्व जर संस्कृतांचीं शुद्ध भाषांतरेच होत, तर शेक सादीचें ' गुलिस्तान, ' किंवा मिलटन्चें ' प्याराडैजलास्ट, ' हींही तशींच कां नव्हत ? बरें, हेंही सोडून दिलें, मुक्तेश्वरांचें किंवा मोरोपंतांचें ' भारत ' घ्या. हे ग्रंथ तरी व्यासकृत ' महाभारता ' चीं भाषांतरे आहेत काय ! ' महा-भारत ' हा केवढा तरी प्रचंड ग्रंथ आहे. यावरूनच नुमतें पाहतां करून येईल कीं, त्याचें शुद्ध भाषांतर म्हटलें म्हणजे त्याहूनही प्रचंड होणार ! पण वरील ग्रंथ पाहिले तर तीं त्यांचीं लहान पिळीशींच शोभतील. बरें दोन्ही भाषांतरे संक्षेपानें केलीं असतील म्हणावे, तरी मोरोपंतानें येवढालीं लांब लांब यमकें, मधून मधून चमत्कारीक प्रास वगैरे जे साधले आहेत ते सर्व असूनही त्यांच्या ग्रंथांचें भाषांतरत्व राहणें म्हणजे लहानसान आश्चर्य नव्हे ! तेव्हां वरण्यामारखीं आपल्या विद्वत्तेच्या भरांत

जे निःशंकपणें मते देतात त्यांनी यावरून अंमळ सुविचार शिकावा कीं अभिप्रायाला खरेपण जें येतें तें तो सप्रमाण असल्यानेंच येतें, तो मोठऱा डौलदार शब्दांनी एकदम झोकून दिला असतां अज्ञान व भोळे असे श्रोते किंवा वाचक मोठ्या पूज्यभावानें त्याम झेलतील खरे, पण तसं करणें ठीक नव्हे. एक तर तें पंडितत्वाम कलंकभूत होय; शिवाय त्याच्या योगानें अमत्याचा प्रचार होऊन जो कोणी अंमळ शोधकबुद्धीनें त्यांच्या मतांचा विचार करूं जातो, त्यास तेव्हांच त्यांचा पोकळपणा कळून येऊन त्यांची पत मात्र नाहींशी होते !

वरील गोष्टींच्या प्रत्ययार्थ आमच्या वाचकांपैकीं जे कोणी संस्कृतज्ञ अमतील त्यांनीं आदिपर्वातील शकुंतलोपाख्यानाशीं मुक्तेश्वराच्या ओंव्या व मोरोपतांच्या आर्यां ताडून पहाव्या. तसें केतें अमतां मराठी कवितेचें भाषांतरत्व कितपत उरतें तें त्यांस तेव्हांच कळून येईल. तितकें करूनही जे वरील ओंव्यांस व आर्यांस भाषांतरच म्हणतील, त्यांनीं मग कालिदासाच्या जगद्विख्यात 'शाकुंतल' नाटकांस, तसेंच भवभूतीच्या 'उत्तर-रामचरिता' म वगैरेही तोच दोष ठेवल्यास तितकेंच साजगार आहे !

३. हे मागील काळाविषयीं झालें. आतां गेल्या पांचपन्नास वर्षांत झणजे इकडे इंग्रजी झाल्यापासून जो प्रघात पडला तो पाहूं. आमची भाषा अब्बल इंग्रजीत कशी होती, तिजकडे लक्ष देऊन तिच्या नियमार्थ व अभिवृद्धयर्थ आमच्या प्रस्तुतच्या सरकारानें केवढा उद्योग केला, वगैरे गोष्टींचें संक्षेपतः निरूपण आम्हीं निबंधमालेच्या पहिल्या दोन अकांत केलें आहे; तें आमच्या वाचकांच्या लक्षांत असेलच. ही भाषेची अभिवृद्धि मुख्यत्वेकरून भाषांतरांनीं झाली. ही भाषांतरें मुख्यतः इंग्रजीतून आणि त्याच्या खालोखाल संस्कृतांतून झालीं. इंग्रजीतील भाषांतरें नानाप्रकारच्या विषयांवर झालीं. भूगोलविद्या, ज्योतिषशास्त्र, पदार्थविज्ञान, गणि-

ताच्या शाखा वगैरे शास्त्रीय विषयांवर; व चरित्रें, देशवर्णनें, गोष्टींची पुस्तके, इत्यादिकांवरही तीं झालीं. या पुस्तकांपैकीं अजून दृष्टीस पडणारीं अशीं थोडींच उरलीं आहेत. अमो; दुसरा प्रकार संकृताचीं भाषांतरें. हीं बहुतेक सर्व दक्षिणा प्रैज कमिटीच्या विद्यमानें झालीं, कालिदास, भगवद्गीता, श्रीहर्ष, इत्यादि संकृत कवींचीं नाटके बहुतेक मराठींत होऊन कित्येक छापून प्रसिद्धही झाली आहेत. हे भाषांतरकार सर्व जुने पंडित असून मगळ्या देशाची भिस्त ज्यांवर असे आमचे नवीन विद्वान् मग त्यांत कोणीच नाहींत ! ही गोष्ट चांगली ध्यानांत ठेवण्यामरवी असून तीत अर्थही थोडा आहे असें नाहीं ! अमो; वरील भाषांतरकार कैलासवासी परशुरामपंत तात्या गोडबोले, वे० शा० सं० कृष्णशास्त्री राजवाडे, व गणेश शास्त्री लेले हे होत. त्यांत रा० लेले यांची भाषांतरें तर मूळार्थास धरून असून पुनः अत्यंत सरस व शुद्ध असल्याबद्दल त्या त्या वेळच्या चिटणीसांनीं त्यांची रिपोर्टीत विशेष तारीफ केलेली आढळते. अमो; पण वर सांगितल्याप्रमाणे संकृत नाटकांचीं जशीं भाषांतरें झालीं, तशीं त्या भाषांतलीं 'रघुवंशा' दि अत्यंत प्रसिद्ध काव्यांचीं कांहींच झाली नाहींत ही मोठ्या आश्चर्याची गोष्ट आहे ! याचें कारण काय असेल तें असे !

४. याप्रमाणें आजवर भाषांतररूपानें जो ग्रंथसंग्रह आमच्या भाषेत झाला त्याविषयी लिहिलें. आतां भाषांतर कसें असावें, त्यांच्या उत्कृष्टतेचे प्रमाण कोणतें, वगैरे गोष्टीविषयी विचार करूं.

५. उत्कृष्ट भाषांतरकार म्हटला म्हणजे त्यास इतके गुण अवश्य पाहिजेत:—एक तर ज्या भाषेतून तो भाषांतर करणार ती त्यास पूर्ण अवगत व्हावी. म्हणजे व्याकरण, रचना, अर्थस्वारस्य वगैरे त्यास यथास्थित कळिलें पाहिजे,—दुसऱ्याच्या भाषांतरावर, सांगण्यावर वगैरे त्यानें आतां कामा नये. याप्रमाणें त्यानें मूळ ग्रंथाचा अर्थ सर्व यथास्थित आपल्या मनांत भरून घेऊन मग

तो भाषांतरद्वारा दुसऱ्या भाषेत त्यानें ओतू लागोवें. दुसरें ज्या भाषेत भाषांतर उतरायाचे तिचेही पहिल्यासारखेंच त्यास पूर्ण ज्ञान पाहिजे. तरच पहिल्या भाषेतील अर्थ दुसऱ्यात नीट ठाकठिकीनें वसवतां येईल. हें काम पहिल्यापेक्षां किती कठीण आहे हें सांगावयास नकोच ! पुष्कळांस स्वतःच्या अनुभवावरून त्याची प्रचीती आली असेलच. मूळ भाषेचा अर्थ चांगला पक्का समजणंही तादृश कठीण नाहीं. पण तोच दुसऱ्या भाषेनें यथास्थित व्यक्त करणें म्हणजे पुष्कळ वेळां मोठी मारामार पडते ज्याच्या त्याच भाषेत तो अर्थ व्हावा तर अनेक प्रकारांनीं व्यक्त करतांही येईल, पण त्याची कल्पना परभाषेत बरोबर ठेवून देणें म्हणजे परम दुर्घट ! उघडच आहे. भाषाभाषांत अनेक प्रकारची तफावत असते. कित्येकांत शब्दसंग्रह अगदीं थोडा, कित्येकांत पुष्कळ; कित्येकांत संस्कृताप्रमाणे शब्दसाधनिकेची पुष्कळ सोय असते, म्हणजे एका शब्दावरून निरनिराळ्या अर्थांचे वाचक असे शब्द लगेहात हावे तितके करतां येतात; कित्येकांत ही सोय फारच थोडी असते; कित्येकांत अशा कांहीं कल्पना असतात कीं दुसऱ्या भाषेनें त्या व्यक्त करतांच येत नाहींत; किंवा आल्याच तर केवळ सरासरी मात्र करतां येतात; या खेरीज शब्दांचे मृदुत्व, सौंदर्य, लालित्य इत्यादि प्रकार, वाक्यरचनेची रीत, भाषापद्धतीची शैली, वगैरेही आणखी अनेक भेद असतात. तेव्हां या अडचणींतून बरेपणीं निभावून जाणें लहानसान काम नव्हे. त्यास मनुष्याच्या अंगीं समंजसता व चातुर्य असून भाषांतराच्या कामांत तो चांगला घटलेलाही असला पाहिजे. असो; तिसरी गोष्ट ज्याचें भाषांतर करायचें तें. तें भाषांतर होण्यासारखें पाहिजे. याचा आमच्या कित्येक वाचकांस कदाचित् मोठा अचंबा वाटेल ! ते म्हणतील कीं, याचा काय अर्थ ! हवे त्याचें भाषांतर होण्यासारखें आहे. नाहीं असें काय आहे. ? पण याचें विवरण अंमळ पुढें सविस्तर करण्यांत येईल. असो तर याप्रमाणें दोहों भाषांची पुरी माहिती

भाषांतर करणारास असून ज्याचें भाषांतर करावयाचें त्याची तशी योग्यता हवी. ही उत्कृष्ट भाषांतरास तीन साधने मुख्यतः अनुकूल असली पाहिजेत. या खेरीज चौथी ही एक गोष्ट येथें सांगितलेली पाहिजे. ती ही की, भाषांतरकर्ता मूळ ग्रंथकाराशी समवृत्ति असला पाहिजे. म्हणजे मूळच्या ग्रंथकाराची वृत्ति जशी रंगेल, थेटेलोर, किंवा गंभीर, कडक वगैरे अमेल तशीच भाषांतर करणाराची असायास पाहिजे; किंवाहुना एकाच ग्रंथांत अशा वृत्ती जसजशा त्यानें जागोजाग प्रगट केल्या अमतील तमतशा अनुक्रमानें भाषांतरांत उतरल्या पाहिजेत. पण हें काम हवें त्यास साधणार आहे असें नाहीं. कोणी स्वभावतः केवळ थेटेलोरच अमतात; कोणास थेटा कशी ती बहुधा मुळींच भामतही नाहीं ! यास्तव जो तशा ग्रंथांचें भाषांतर करूं जाईल तो केवढाही बुद्धिमान् असला तरी तें काम त्याच्यानें निभावणार नाहीं. धर्माच्या किंवा वेदांताच्या विषयाम भाषांतरकार तसाच पाहिजे; व 'डॉन् क्विग्लोट सारख्या ग्रंथास तसाच निराळा पाहिजे. अमो; याचप्रमाणें मूळ ग्रंथाच्या भाषापद्धतीकडे वगैरेही भाषांतर करणारानें लक्ष दिलें पाहिजे.

६. याप्रमाणें उत्कृष्ट भाषांतर होण्यास कोणकोणतें माहित्य पाहिजे तें सांगितलें. आता भाषांतराचे निरनिराळे प्रकार पाहूं. ग्रंथाचे एकंदर मोठे दोन विभाग आहेत; एक गद्यग्रंथ आणि दुसरें पद्यग्रंथ, म्हणजे कविता. आतां दोहोंविषयी अनुक्रमानें लिहूं.

७. गद्यग्रंथांतही दोन प्रकार; एक शास्त्रीय; आणि दुसरे बाकीचं, — म्हणजे गोष्टी, कादंबऱ्या, चरित्रें, इतिहास वगैरे. आतां या दुसऱ्यांविषयी प्रथमतः लिहून मग पहिल्याविषयी विचार करूं.

८. गोष्टींची भाषांतरें करणें हें एकंदरीत जरी फार कठीण नाहीं, तरी तें उत्कृष्ट साधणें ही एकाद्याचीच हातोटी ! मनुष्य जसा कवि जन्मतःच निपजावा लागतो तसाच गोष्टी सांगणाराही

निपजायासच पाहिजे असें एका ग्रंथकाराचें वचन आहे. हें कोणास केवळ अत्युक्तिरूप वाटेल; पण तसें नव्हे. चित्तवेवक रीतीनें गोष्टीची रचना करायची किंवा ती सांगायची ही लहान कला आहे असें नाहीं. हें काम किती कठीण आहे याचा अनुभव ज्यास घेणें अमेल त्यानें बुकांत वाचलेली एखादी मजेदार गोष्ट किंवा हरदासानें सांगितलेली नकल आपण होऊन दुसऱ्यास सांगूं लागवें, म्हणजे त्या ग्रंथकारांत किंवा हरदासांत आणि आपणांत केवढी तफावत पडते ती त्यास तेव्हांच दिसून येईल. एकेका मनुष्यास बोलण्याची छाप अशी साधून गेलेली अमते कीं, तशी त्याशीं निरंतर सहवास केल्यानेंही दुसऱ्यास साधूच नेय. गोष्ट जुळण्याची खुबी, ज्या शब्दांनी ती सांगायची ते जसे काय अगदी टाकलेले—त्यांत लेचापेचा शब्द पडायचाच नाहीं, गोष्टीस ओधाओघानें एकदम आरंभ करायचा तिचा शेवटही तसाच झोंकानें करायचा; निरनिराळ्या पात्रांचें ज्याचे त्यास शोभेसें बोलणें; इत्यादि गोष्टी जो म्हणेल त्यास साधण्यासारख्या आहेत असें नाहीं! असा तर ज्याप्रमाणें वरील बोलणाणारास किंवा लिहिणारास रसवंती अनुकूल असावी लागते त्याचप्रमाणें ती खुबी व ती मजा परभाषेंत उतरण्यास भाषांतरकर्त्याच्याही अंगी तो गुण असला पाहिज. यास्तव अशी भाषांतरे हवा तो करूं गेल्यास त्यास अगदी साधणारी नव्हेत. आम्हीं असें ऐकिलें आहे कीं, कौपरचा प्रसिद्ध चुटका ' जॉन् गिल्पिन् ' ह्याचें कोणी मराठींत छंदोबद्ध भाषांतर केलें आहे. हें आम्हीं अजून पाहिलें नाहीं; पण न पाहताही वरील भाषांतराविषयीं अभिप्राय देण्यास आम्हांस काडी इतकेंही भय वाटत नाहीं. तें भाषांतर निवळ फसलें असें आम्ही खात्रीनें सांगतो. आणि याचें कारणही उघड आहे कीं, त्यांत जो नाजुक तऱ्हेचा विनोद आहे तो केवळ इंग्रजी पद्धतीचाच आहे. तो मराठींत उतरणें केवळ अशक्य होय! दुसरें उदाहरण शेक्सपीयरकृत ' अयेंडो ' या अत्यंत

प्रसिद्ध नाटकाचें भाषांतर कैलासवासी महादेव शास्त्री कोल्हटकर यांनीं सुमारे दहा बारा वर्षांपूर्वीं केलें तें एकंदरीत फार उत्कृष्ट साबलें आहे, — व तें इतकें मराठींत उतरेलसें आम्हांला वाटलेंही नव्हतें ! पण याचें कारण अर्थात्च भाषांतरकर्त्यांचा रंगेल स्वभाव हें एक; आणि दुसरें त्या नाटकांची निवड. असो; पण याविषयीं पुढें आणखी विशेषतः लिहिण्यांत येईल. तेव्हां गोष्टींचीं, कादंबऱ्यांचीं, नाटकांचीं, वगैरे भाषांतरे करताना त्यांची मराठींत उतरतां येण्याची योग्यता व त्या कामाम आपली स्वाःची योग्यता हीं नीट पाहून मग त्या उद्योगास घालणारानें हात घालावा. इतिहास व चरित्रें यांच्या भाषांतराची गोष्ट मात्र तशीच केवळ म्हणतां येत नाहीं. दोहीं भाषांचें पूर्ण ज्ञान व वाक्यगारी मनुष्यास असली म्हणजे तें होण्यास विशेष अडचण पडणार नाहीं.

९. दुसरें कलम शास्त्रीय ग्रंथ. यांचें भाषांतर एरवीं पाहतां सगळ्यांत सोपें आहे; कारण त्या त्या शास्त्रांतील सिद्धांत वगैरे जसे असतील तसे या दुसऱ्या भाषेत ठेवून दिले म्हणजे झालें. मुळच्या ग्रंथांतील रम भाषांतरांत उतरला पाहिजे वगैरे संबंध यांत त्रिलकूल नसल्यामुळें केवळ व्याकरणशुद्ध व रुढीशुद्ध असा साध्या, सोप्या रीतीचा तर्जुमा इकडे उतरला म्हणजे पुरे होतें. पण एक मात्र मोठी जबरदस्त अडचण वरचेवर येऊन पडते. ती अर्थात्च परिभाषिक शब्दांची. प्रत्येक शास्त्राला त्याचे त्याचे असे ठरलेले कांहीं शब्द असतात; त्यांस संस्कृतांत परिभाषा म्हणतात. या परिभाषेला दुसऱ्या भाषेत प्रत्येक परिभाषा बनवणें हें मोठ्या चातुर्याचें व श्रमाचें काम असतें. असे जे नवे शब्द घनवापाचे त्यांत इतके गुण असावे लागतात. एक तर या शब्दांचें वरचेवर काम लागणार, तेव्हां ते लांबलचक अव्यजड असे नसावे; तर जेवढे थोडक्यांत येतील तेवढे चांगले. जसे, ' भूगर्भशास्त्र ', ' पदार्थ-विज्ञान ', ' वक्त्रीभवन ' इत्यादि. दुसरें ते ओगड घ.शुद्ध अथवा

कर्कश नसून कानास चांगले मृदु व मधुर लागावे. तिसरें, ते व्यवहारिक भाषेपेक्षां जितके निराळे असतील तितकें चांगलें; कारण जे शब्द नेहमीं श्लेष्याच्चाळण्यांत वगैरे आलेले ते शास्त्रीय ग्रंथांत शोभत नाहींत. असो; आतां या सर्व सोई संस्कृतामुळें मराठीस फार उत्कृष्ट साध्य झाल्या आहेत हें मागें एक दोन वेळां आम्हीं लिहिलेंच आहे. एक तर तीं समासांचीं व संघांचीं अत्युत्कृष्ट रचना असल्यामुळें नवा शब्द थोडक्यांत व बेमात्स्य असा बनवतां येतो. दुसरें, त्या भाषेंत शब्दसंग्रह फार मोठा असल्यामुळें व भाषाच एकंदर मोठी डौलदार व सुंदर असल्यामुळ वर सांगितलेले गुण—मार्दव आणि माधुर्य—हेही सहज साधतां येतात. तिसरा गुण—अपरिचितत्व—हा तर ती भाषा निराळी पडल्यामुळें अर्थात् आहेच आहे. शिवाय त्या भाषेच्या रीतीप्रमाणें एक शब्द साधला असतां त्यापासून जवळ जवळच्या अर्थाचे शब्दही तेव्हांच साधतां येतात. जसे ' इतिहास ' शब्दापासून ' ऐतिहासिक ', ' इतिहासज्ञ ' इत्यादि. सारांश, सोन्यारुप्याच्या उंच नाण्यास जसे दोन गुण असतात तसेच परिभाषेंत असावे. म्हणजे रुप्याची किंवा मोहरेची जशी किंमत फार असून वजन मात्र थोडकें असतें, कीं त्यास बरोबर नेण्याची अगदीं अडचण पडूं नये, त्याप्रमाणेंच परिभाषेच्या शब्दांत अर्थ पुष्कळ असून ते दृग्दरसे, लहान असावे, कीं उच्चारण्यास व वारंवार त्यांचा प्रयोग करण्यास श्रम पडूं नयेत. दुसरें, वरील नाणें ठाकटिकीने पाडलें असून जसें दिसण्यांतही सुंदर दिसतें, तसेच वरील शब्दांत झोंकदारपणा व सुरेलपणा हे गुण असावे. तिसरें अपरिचितत्व. रुपये, मोहरा या सामान्य लोकांस म्हणजे गरीबगुरिबांस कशांनें दृष्टीस पडावयाच्या आहेत ! हल्लीं आमच्या देशांत तर असे हजारां लोक आहेत कीं ज्यांनीं सोन्याचें नाणें तर काय, पण संबंध रुपयाही यावज्जन्म पाहिला नाहीं ! तर याप्रमाणेंच पारिभाषिक शब्दही अगदीं व्यवहारबाह्य असावे. चवथें सादर

बरील नाण्याची मोड. म्हणजे मोहोरांच्या पुतळ्या, किंवा रुप-यांच्या अषेल्या पावल्या वगैरे जशा करतां येतात, तसेंच हें विभाजत्व परिभाषेंतील शब्दांत असावे म्हणजे ' ते जाणणारा, ' ' तत्संबंधी ' इत्यादिकांप्रमाणें शब्दांची साधनिका मूळ शब्दापासून सुलभतेनें होण्यासारखी असावी. सरते शेवटीं, देशाचें राज्य चालवणाऱ्या राजाचा शिक्षा एकदां ठोकला, म्हणजे तें नाणें बनून सर्वास जसें ग्राह्य होतें, त्याप्रमाणेंच इकडे मोठमोठ्या ग्रंथकारांनीं आपली बुद्धि व चातुर्य खर्चून एकदां परिभाषा ठरवून टाकली, कीं ती मग चालली ! असो; तर वर सांगितल्याप्रमाणें आमच्या देशाच्या व भाषांच्या भाग्याने जेव्हां चोहोंकडे टांकसाळ सुरु होतील तेव्हां वरील गोष्टीकडे आमच्या पंडितांस अवश्य लक्ष पुरवावें लागेल.

१०. आतां एक मात्र सदर राहिलें,—पद्यग्रंथ म्हणजे कविता. याविषयींचा विचार वरच्याहूनही विशेष महत्त्वाचा आहे; कारण कवितेचें भाषांतर म्हणजे फारच कठीण ! हें म्हणणें आमच्या बहुतेक वाचकांस फार विलक्षण वाटेल. कारण इतर ग्रंथांचीं जशीं भाषांतरें झालीं आहेत तशींच आमच्या मराठींत कविताग्रंथांचीही बरीच झाली आहेत, व तीं विशेष जड गेलीं असैही पण कोणास वाटत नाहीं. याचें कारण पाहूं जातां कवितेच्या स्वरूपाचें एकंदर लोकांस थोडेंच ज्ञान आहे हें होय. कविता म्हणजे नुसत्या पद्यरचनेच्या पलीकडे कांहीं पदार्थ आहे ही कल्पनाही बहुतेकांच्या मनांत अजून आली नाहीं, व ज्यांस ती ऐकून माहित आहे त्यांच्यापैकी कितीकांस तिचा पूर्ण प्रत्यय मनास भासत असेल तो असो ! आमच्या जुन्या मराठी कवितेविषयीं जर पाहिलें, तर ती ज्यांनीं वाचली आहे व यास्तव तीविषयीं मत दिलें असतां ज्यांस कांहीं तरी शोभेल, अशा लोकांपेक्षां वाचण्याच्या किंवा वाचून समजण्याच्या नांवानें तर पूज्य, पण तिजविषयीं रामबाण मत देणारांत मात्र अग्रगण्य अशां-

चीच संख्या फार आहे. मराठी कवी एकंदर येथून तेथून अप्र-
योजक, त्यांतून मोरोपंतासारखा नादान कवि (अथवा ' कवि '
तरी कसचा ? ' यमकें जुळणारा ') तर आजपर्यंत कधीच
झाला नसेल, अशीं मते लेखनद्वारा व भाषणद्वारा ज्यांनीं अने-
कशः प्रणीत केली आहेत अशा गृहस्थांपैकीं आम्हांस कित्येक
असे माहित आहेत कीं, ज्यांस ' केकावली ' सारख्या अंमळ
कठीण काव्याची तर काय, पण आर्येची, श्लोकाची सुद्धां भ्रांत !
हे श्लोक किंवा या आर्या त्यांस म्हणजे समजणार नाहींत
असें आमचें विलकूल म्हणणें नाहीं, पण त्या समजण्याच्या अगो-
दर त्याविषयीं मत देण्याचा पतकर जो ते खुशाल विनधोक
आपणावर घेतात, तो पाहून मात्र हंसूं येतें. पण अंमळ ज्यास्ती नजर
फांकविली असतां यांतही मोठेसें आश्चर्य वाटणार नाहीं !
आलीकडील इंग्रजी विद्वत्तेचा बहुतेक ठिकाणीं असाच कांहीं
अद्भुत प्रभाव दिसण्यांत येतो कीं, आपणास जें माहित असेल
त्याविषयीं कोणीही मत देईल, पण ज्याची आपली
वापजन्मीही ओळख नाहीं, जें समजण्याविषयीं आपण कधीं
यत्किंचितही प्रयत्न केला नाहीं, किंबहुना योग्यता नाहीं, त्या
विषयीं फडकन् भर समेत मत झांकून दिलें, तरच ती विद्वत्ता !
ही शकल इंग्रज लोकांनीं प्रथम काढली असून त्यांचे पुरे शिष्य
बनलेल्या आमच्या कित्येक विद्वानांनीं ती त्यांच्यापासून भर-
पूर उचलिली आहेशी दिसते ! असो, तर याप्रमाणें आमच्यांत
आमच्या जुन्या कवितेविषयीं ज्ञान आहे ! आतां तीपेक्षां
इंग्रजी कवितेचीं पुष्कळांचा अधिक परिचय झाला असतो खरा, -
कारण कीं विचार्या मराठी कवितेप्रमाणें तिजकडे तसें दुर्लक्ष

१ हो ! पण चुकलो ! वर सरसकट मराठी कवींस ओढलें तें बरोबर
नाहीं. आलीकडे पांच सहा वर्षांत माजी डैरेक्टर ग्रांट सोहेब यांच्या
प्रसादानें तुकाराम मात्र एकटा चांगल्या कवीत मोडूं लागला आहे.
यास्तव त्यास वरील पंक्तीस बसवतां येत नाहीं !

करतां येत नाही—तरी कवितेची अभिरुचि प्राप्त होण्यास केवळ शाळांतील व विद्यालयांतील शिक्षण मोठेसें उपयोगी पडण्यासारखें असतें असें आम्हांस बिलकूल वाटत नाही. कारण शंकडों विषयांचें सारखेंच अध्ययन करावयाचें, तेव्हां त्यांत कवितेचीच काय मातब्बरी ! वरील अभिरुचि प्राप्त करून घेण्यास विद्यार्थ्यांचा स्वतःचा व्यासंगच कारण होय यांत संशय नाही. असो; तर याप्रमाणें सध्यांच्या स्थितीत कवितेची खरी अभिरुचि फारच थोड्यांस प्राप्त होते. त्यांतून मराठी कवितेची तर वर सांगितल्या प्रकारची दशा ! तेव्हां ती वाचणारे अगोदर थोडे, समजणारे तर त्याहून थोडे, आणि खरे उपभोक्ते तर विरळाच ! यास्तव वर जीं मराठीत कविताग्रंथांचीं भाषांतरें झालीं म्हणून सांगितलीं त्यांविषयीं यथार्थ ज्ञान आमच्या लोकांस तितपतच आहे. अमुक अमुक भाषांतरें झालीं आहेत येवढें कित्येकांस माहित आहे; पण तीं कशीं आहेत, त्यांत मूळच्या ग्रंथाचे गुण कितपत उतरले आहेत, हें समजणें पुष्कळांस अर्थातच अशक्य होय. कारण तसें होण्यास दोन्ही भाषांचें पूर्ण ज्ञान परीक्षकास असलें पाहिजे. ही स्थिति सध्यां फारच थोड्यांची आहे; ती पुष्कळ लोकांची होण्यास अजून पुष्कळच अवधि पाहिजे. असो; तर यास्तव कवितेचें भाषांतर करणें फारच कठीण म्हणून आम्हीं वर जें म्हटलें त्याचा अर्थ पुष्कळांच्या लक्षांत मुळींच येणार नाही यांत कांहीं आश्चर्य नाही.

कवितेचें भाषांतर म्हणजे काय याची कल्पना अद्याप तर एकंदर लोकांची अशीच आहे कीं, मुळच्यातील अर्थ पद्यरूपानें परभाषेंत उतरला म्हणजे झालें. ही कल्पना किती पोरकळ आहे याविषयीं निबंधमालेच्या तितव्या अंकांत आरंभी आम्हीं बराच विस्तार केला आहे. केवळ छंदोबंध हा कवितेचा किती लहान भाग आहे याविषयीं आमच्या वाचकांस बहुधा संशय नसेलच. मूळच्या कविताग्रंथांचें भाषांतर केवळ वरच्या प्रकारा-

नेंच जर होत असेल तर भाषांतरा भाषांतरांत बिलकूल फरक राहणार नाही; व साऱ्या उक्कृष्ट कवितांची भराभर भाषांतरें होऊं शकतील. कारण सुताराच्या, लोहाराच्या वगैरे व्यावहारिक कामासारखेंच हें काम झालें ! एकदां पद्यें जुळण्याचें कसब साधलें म्हणजे झालें ! पण असें नव्हे. उत्तम कविता म्हटली म्हणजे तिचीं अनेक अंगें अमतात. एक तर पद्यरचना. ही पद्यरचना म्हणजे ' ट ' ला ' ट ' व ' प ' ला ' प ' जुळवीत बसविण्याचें कसब नव्हे. हें तर हवें त्यास साधणारें आहे, व अशा कविता कितीही श्रम करून केल्या तरी त्यांचा निर्जीवपणा मार्मिक वाचकांस तेव्हांच भासतो. कविता दोन प्रकारची आहे. एक हठकविता, म्हणजे बळेंच ओढून ताणून ठाकाठीकीनें जुळविलेली; आणि दुसरी प्रासादिक, म्हणजे सरस्वतीच्या कृपेचें फळ. आणि पहिल्या हठकवींची कविता म्हटली म्हणजे ' कुंभारानें घडलेल्या मडक्यासारखी ' किंवा कार बुद्धि खर्चून केली असली तर ' सोऱ्याच्या कमळासारखी ' चें कायती होईल ! याच्या पलीकडे तिची मजल कधीं पोचणार नाही. प्राण्यांच्या शरीरांत जीवतत्त्व घालणें किंवा वनस्पतिवर्गांस टवटवी, स्वाद, सुगंध वगैरे देणें हें जसें एका ब्रह्मदेवाच्याच हातीं; त्याचप्रमाणें कवितेच्या पदरचनेंत कवित्व ओतून देणें हें एक वरील प्रासादिक कवींनीं त्यांचें त्यांनींच करावें ! अथवा याही द्वाणण्यांत अंमळ शूकच आहे. वरील कवित्व हें ते ओतून देतात असें नव्हे, तर तें स्वतः सिद्धच बाहेर पडतें असें द्वाणायला हवें ! अशा खऱ्या खऱ्या कवींस काव्यरचना करण्याचें कठीण पडत नाही हें तर काय, पण त्यांचे जे जे उद्गार निघतील ते ते कवित्वमय निघावे हा त्यांचा स्वभावधर्मच केवळ होय ! भवभूतीनें ' उत्तररामचरितां ' त म्हटलें आहे:—

लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्तते ।

ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुवावति ॥

“ लोकांत वागणारे जे साधू असतात त्यांची वाणी अर्थास अनुसरते, म्हणजे अर्थास अनुलक्षून ते बोलतात; पण वाल्मीकि-प्रभृति जे पुरातन ऋषी त्यांच्या वाणीच्या पाठीमागे अर्थ धांवतो ! — म्हणजे त्यांचे बोलणे वरच्यांच्या सारखे अर्थावर धोरण ठेवून झालेले नसते, तर आधीच होऊन मग अर्थ हा आपोआप त्यास येऊन मिळतो ! ” ही उक्ति रामाची असून तेथे आशीर्वादाच्या संबंधाने केली आहे. पण तीच प्रकृत प्रसंगी कवित्वाच्या कडे लावली अन्तांही शोभणार आहे !

असे; तर याप्रमाणे पद्यरचनेची गोष्ट आहे. तींतील मृदुत्व, माधुर्य, लालित्य हे गुण फार श्रमाने कोणाकोणाम कदाचित् साध्य होतील, पण कवित्वाच्या भरांत जी शब्दांची ठेवण प्रासादिक कवीस वरचेवर साधते, ती इतरांस कितीही श्रम केले तरी साधणारी नव्हे. फार तर काय, पण प्रत्यक्ष त्या कवीसही तशी पुनः साधेल असा नेम नाही ! अशा अभूतयोगावर निर्माण झालेली आपली कृति पाहून कवीस स्वतःच जो विलक्षण विस्मय वाटत असेल तो पुढील श्लोकांत वर्णिल्यासारखाच झणावयाचा—

“ दृशः पृथुतरीकृता जितनिजाब्जपत्रत्विव-

श्रतुर्भिरपि साधुसाध्विति मुखैः समं व्याहृतम्

शिरांसि चलितानि विस्मयवशाद्भवं वेधसो

विधाय ललनां जगजनललामभूतामिमाम् . ”

“ साऱ्या जगाचे केवळ नाक अशी ही स्त्री निर्माण झाली असतां ब्रह्मदेव खरोखर अगदी चकित होऊन राहिला असेल ! आपल्या आसनाच्या कमलाच्या पत्रांतून आपले डोळे मोठे करून तो हिजकडे टकमकां पाहू लागला असेले; चारी मुखानीं

१ विस्सन् साहेबाने वरील श्लोकाच्या महिल्या चरणाचे भाषांतर
(पुढे चालू)

एकदम 'वाः' 'वाः' अमें केलें असेल; आणि आश्चर्यांत बुडून जाऊन त्यानें आपली सारी मस्तकें डोलविल्लीं असतीलें!" अशीं स्थलें मोठमोठ्या कवींच्या ग्रंथांतून रसिक वाचकांस हवीं तितकीं सांपडतील व अशीं जेथें मूळ ग्रंथकर्त्यांची तल्लीनता झाली असते. तेथेंच वाचकांचीही होतें हें उघडच आहे! 'प्याराडैज लॉस्ट' नांवाच्या मिल्टनकृत काव्यविषयी लिहिताना मेकॉलेनें आपल्या पहिल्या प्रथमच्या निबंधांत काय लिहिलें आहे तें आमच्या इंग्रजी जाणणाऱ्या वाचकांपैकीं पुष्कळांस माहित असेलच. तो म्हणतां, 'मिल्टनचा प्रत्येक शब्द कवित्वानें भारलेला आहे; त्यांतला एक अंमळ इकडच्या इकडे करा, कीं सगळें बिघडले!' शेक्सपीयर, ग्रे इत्यादि कवींच्या कित्येक पद्यांविषयीही कित्तिक पंडितांनीं असें लिहिलें आहे कीं, त्यांतील शब्दांत काय चेटुक करून ठेवलें असेल तें असो, त्यांनीं वाचकाला मोहनीच पडते! आपल्याकडचे कालिदासाचें उदाहरण घ्या. 'शाकुंतल' नाटक निर्माण झालें असेल तेव्हां वरील ब्रह्मदेवाप्रमाणेंच आमच्या महाकवीस आपल्या कृतीचा विस्मय वाटून त्यानें खरोखर मस्तक डोलविला असेल! या आमच्या स्वारिनींही त्यांतील चवथ्या अंकावर व विशेषतः

(मार्गोल पृष्ठावरून)

निराळेंच केलें आहे. ते असें कीं, 'आपल्या आसनाच्या बमलाच्या पत्रांसारखे सुंदर असे तिचे डोळे पाहून—ब्रह्मदेव चकित झाला.' त्याप्रमाणेंच वरील चरणाचा पाठ 'निजातपत्रस्विषः' असाच देान तीन पुस्तकांत आढळतो. पण हीं दोन्ही आमच्या मते बरोबर नाहीत.

१ 'रत्नावली' नाटक अंक २. नायिकेची तजवीर पाहिली असतां राजास आश्चर्य वाटून त्यानें केलेली ही उक्ति होय.

२ Essay on Milton,

त्यांतील श्लोकचतुष्टयावर काय फुक मारून ठेवली असेल ती असो ! सगळ्या जगाची त्यावर मुरकुंडी वळते ! आमच्या महाराष्ट्रकवीविषयी बोलण्यास भय वाटते; कारण आमच्या आलीकडील महाराष्ट्रपंडितांनी त्यांम केव्हांच नादान ठरवून ठेविले आहेत ! तरी येवढ्या पंडितांच्या मतविरोधास भति भतिच आम्ही येथे असा अभिप्राय देतो की, आमच्या पंडितांसही 'केकावली' लिहितांना खुपच भट्टी साधली, त्यांतही शेवटल्या शेवटल्या पंधरा सोळा केका लिहितांना ! अमो; तर अशा प्रकारची स्थलं हींच कवितेचें जविप्राण होत. मनुष्याच्या जीवत्वाचा जसा आजपर्यंत कोणासही थांग लागला नाही, व बहुधा

१ जुन्या पंडितांत एक चुटका प्रसिद्ध आहे:—

काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्यं शकुंतला ।

तत्रापिच चतुर्थोक्तस्त्र श्लोकचतुष्टयम् ॥

“ काव्यांत नाटक रम्य, नाटकांत 'शकुंतला' रम्य, 'शकुंतले' त चवथा अंक, आणि चवथ्या अंकांत श्लोकचतुष्टय ' म्हणजे शकुंतला सासरीं जाण्यास निघाली असतां कणाच निरानिराळ्या प्रसंगीं जे उद्गार निघाले ते चार श्लोक होत. ”

२ खुद्द मिला साहेबांसही एकंदर कवितेशी व विशेषतः द्विविषयी जो त्यांचा बळकट विरोध होता तो क्षणभर विसरून असें लिहावे लागलें:—

The Poem (!) has, indeed, some beautiful passages... The scene which takes place when Sacontala is about to leave the peaceful hermitage where she had happily spent her youth, her expressions of tenderness to her friends, her affectionate parting with the domestic animals she had tended, and even with the flowers and trees in which she delighted, breathe more than pastoral sweetness”!

पुढेंही कधीच लागणार नाही, त्याप्रमाणेंच वरील कवितांचें होय. इकडे जमें बाहेरचे जड शरीर मात्र इंद्रियगोचर होतें, पण त्याचा चालक जो जीवात्मा तो केवळ अवाङ्मनसगोचर होय, म्हणजे वाणीच्या व मनाच्या टप्याबाहेर आहे, तमेंच तिकडे बाहेरचे शब्द मात्र कानावर पडतात व त्यांचा अल्हाद-जनक अर्थ मनाम भासतो पण येवढा अपूर्वगुण त्यांत कशामुळें आला आहे हें मात्र कधी समजायाचें नाही. एके पक्षी मोठ्या उत्कृष्ट व कुशल शस्त्रवैद्यांचीं शस्त्रें जशीं व्यर्थ होत, त्याप्रमाणेच दुसऱ्या पक्षी शब्दविवेचकाचें पांडित्य तेथें अगदीं खुटून जातें. पण इतकेंच नव्हें. वरील शस्त्रवैद्याच्या दृष्टांतांतच आणखी हेंही स्पष्ट होतें कीं, जीवतत्वाचा शोध लागण्याच्या हेतूनें त्यानें एखाद्या प्राण्याच्या शरीरावर जर शस्त्रप्रयोग केला तर तें जमें नाहीमें मात्र होऊन तो प्राणी त्यास पुनः शाबूद करतां यायचा नाही, त्याप्रमाणेंच वरील कवितांचें मर्म काढून तें परभाषेत जो ठेवू पाहील त्याचा प्रयत्नही तितकाच सफळ होईल ! अथवा झाडाचें उदाहरण घेतलें तरी चालणार आहे. झाड जमें उपटतांच अंमलशानें त्यावरची टवटवी नाहीशी होते, पानें सगळीं गळून जातात, त्याचप्रमाणें मुळच्या भाषेत जी शब्दांची ठेवण वगैरे असते ती दुसऱ्या भाषेत आणणें हें परम दुर्घट, किंबहुना अशक्यच म्हटलें असतां चालेल. सर विल्यम् जोन्प् यानें ' शाकुंतल ' नाटकाचें जें इंग्रजीत भाषांतर केलें आहे, त्याच्या प्रस्तावनेत त्यानें असाच अभिप्राय दर्शविला आहे. तेथें तो म्हणतो, कीं एका भाषेतील कवित्व दुसऱ्या भाषेत नेण्याचा जो प्रयत्न करतो, त्याचा उद्योग एका कुपीतील अत्तर दुसऱ्या कुपीत जो घालतो त्याच्या सारखाच होय. म्हणजे या अत्तरवाल्याची जशी फर्जाती होते तशीच भाषांतर कर्त्याची ! बूच उडाल्या बरोबर जो वास जायला लागतो तो दुसऱ्या कुपीला बूच पडे तोंपर्यंत बहुधा सगळा निघून जातो; आणि याप्रमाणें दुसऱ्या कुपीत निघळ पाणी मात्र राहतें !

वरील गोष्टीच्या प्रत्ययार्थ एक सर्वप्रसिद्ध उदाहरण घेऊं. आपल्या देशचा आद्यकवि जसा वान्मिक तसा युरोपांतील कवीत होमर होय, हें आमच्या वाचकांपैकीं बहुतेकांम माहित असेलच. या कवीच्या ' इलियड ' नामक काव्याचीं नुमत्या इंग्रजींतच दहा बारा भाषांतरें झालीं आहेत. पण मूळच्याच्या बरोबरीला कांहीं तरी उतरलीं अशीं एक दोनच आहेत. एक चापमनुचें, आणि दुसरें त्याहून विशेष प्रख्यात अमें पोपचें. अजून सर्वत्र प्रसिद्ध व सर्वास प्रिय अमें पोपचेंच भाषांतर होय. पण या पोपचीच हें भाषांतर उतरतांना काय त्रिधा उडाली ती त्यानेंच स्वतः वर्णिली आहे. या भाषांतरास हात धालण्यापूर्वीच या कवीची फार कीर्ति झाली होती, व तिच्या भरावरच येवढा बोजा त्यानें आपल्या शिरावर घेतला असावा यांत संशय नाहीं. यानें आपला वेत वर्तमानपत्रद्वारा चोहोंकडे सर्वास जाहीर करून शेंकडों बडे लोकांच्या वर्गण्या घेऊन ठेवल्या; व असा संकल्प केला कीं, दररोज पन्नास ओळीप्रमाणे सुमारें वर्षा सव्वा वर्षांत सगळे चोवीस सर्ग संपन्न टाकावयाचें. हे सर्व वेत होई तोंपर्यंत ठीक होतें; पण जेव्हां का भाषांतराला त्याने प्रत्यक्ष आरंभ केला तेव्हां त्याचें सुख त्याला कळून आलें ! त्यास चैन पडेनासे झालें, रात्री झोंप येऊं नये,—येऊन जाऊन भाषांतराचा धोशा ! पुढें पुढें तर त्यास इतका त्रास आला कीं, मला कोणी फाशी देईल तर बरें असें त्यास होऊन गेलें ! शेवटीं अशा विपत्तीत रखडतां रखडतां जें काम तो वर्षा सव्वा वर्षांत भाटपून टाकणार होता ते पांच वर्षांत त्यांस आटपतां भाटपेना; व जर तो वर्गणीदारांचा पैसा घेऊन बसल्यामुळे अडकून न राहतां तर हें ओझे तो केव्हांच झुगारूनही देतां यांत संशय नाहीं ! बरें इतकें करूनही भाषांतर तरी कितपत उतरलें आहे ? ज्यास मूळ काव्याची ओळख नाहीं त्यास तें फार मजेचें वाटतें खरें, पण मूळकाव्य जाणणारांच्या मते त्याची योग्यता सुमाराचीच आहे. पोपच्या

वेळेसच बेटली नामेंकरून ग्रीक व ल्याटीन भाषेंत अत्यंत निपुण असा एक महाविख्यात पंडित होता, त्यानें पोपच्या तांडावरच त्यास सांगितलें कीं तुमचें भाषांतर म्हणजे मजेदारशीं टुमदार कविता आहे खरी, पण तीं होमरचे गुण विलकूल उतरले नाहींत ! आणि आलीकडे तर मेकॉलेनें एके ठिकाणीं या भाषांतराची खुशाल निवळ थट्टाच केली आहे. असो; तर कवितेचें भाषांतर करणें म्हणजे येवढी जोखीम अंगावर घेणें आहे. स्वतंत्र निराळी कविता करणें हें एकापरी बरें; कारण आपल्या कवि-त्वाचा आपणास अजमाम असून ती आपणास माघेल त्या विष-यावर ह्वा तेवढ्या विस्तारानें करतां येते. पण परभाषेंतील कविता आपल्या भाषेंत आणण्याची म्हणजे वारीक मोठी पंचा-ईत ! मूळ ग्रंथाचें संधान राखून मग आपलें राखायाचें, व शिवाय आपणांत नसणाऱ्या त्यांतील कल्पना वगैरे आपल्या भाषेनें व्यक्त करायाच्या, शब्दसौष्टवादि गुण साध्याचे, म्हणजे केवळ अचाटच काम ! असो; तेव्हां असे अंगावर घ्यावयाचें तें मोठ्या विचारानेंच घेणारानें घेतलें पाहिजे.

१ वरील अभिप्राय बेटलीनें ज्या प्रसंगीं दिला तो अंमळ विशेषतः सांगण्यासारखा आहे. हा ग्रीक व ल्याटिन पंडित पोपचा वर्गणीदार असून 'इलियडा'च्या भाषांतराचे जसजसे भाग तयार होत गेले तसतसे इतर वर्गणीदारांप्रमाणे यासही पोंचत गेले. एके सयर्षीं असे झालें कीं, हे भाग नुकतेच चौहोंकडे वाटले असतां पोपची व बेट-लीची गांठ पडली. तेव्हां पोपनें सहजच विचारलें, 'वाहो तुमचीं बुकें तुम्हांस पोंचलीं ना ?' बेटलीनें बळेंच न कळल्याचें सोग करून परत पुसलें, 'अं, बुकें—कमलीं बुकें ?' पोपनें सांगितलें, 'माझ्या होम-रचीं'—तेव्हा आठवलेसें करून त्या गर्विष्ठ पंडितानें कुर्रंबाजपणानें उत्तर दिलें, 'पोप, तीस तुम्ही टुमदार मौजेची कविता हवी तर म्हणा, तीस तुम्हांस मी होमर म्हणूं देणार नाहीं !'

२ Addison and his writings.

येथवर कवितेचें भाषांतर यथास्थित रीतीने उतरणें हें किती कठीण आहे हें सांगितलें. तरी अशा कठीण कामांतही कित्येकांस यश आलें तें सांगितलें पाहिजे. इटालियन भाषेंत ड्यांटी नामक कवीचें जें प्रख्यांत काव्य आहे त्याचे इंग्रजींत भाषांतर केरी नामेंकरून एका पंडितानें केलें आहे, तें अशाचें एक नामांकित उदाहरण आहे. वर सांगितलेलें पोपचें ' इलियट ' तरी सर्वासच केवळ अमान्य आहे असें नाहीं. जॉन्सन्च्या मते तर आजपर्यंत तमें भाषांतर झालेंच नाहीं, व बाकीच्या सर्वांहून त्याचीच जी आजपर्यंत प्रसिद्धि चालत आली आहे तीही तसेच गुण कांहीं असल्याखेरीज आली नाहीं हें खास आहे. असो; जॉन्सन्नेही जुवेनल् नामक ल्याटिन कवीच्या धाटणीवर कांहीं उत्कृष्ट लहान काव्यें रचलीं आहेत. तसेंच पोपचें 'मिसाया' नांवाचें एक इंग्रजी काव्य आहे त्याचे जॉन्सन् यानें ल्याटिन भाषेंत अमें शानदार भाषांतर केलें आहे कीं, तें वाचून पोप यास फार विस्मय वाटून तो म्हणाला कीं हा नवा कवि सर्वास लवकरच संदेहांत पाडील कीं, मूळचें काव्य कोणतें, व भाषांतर कोणतें कोण जाणें ! आमच्या भाषेंत अशीं उदाहरणें देणें कठीण आहे. तरी पद्यरत्नावलींत जगन्नाथरायाच्या ' भामिनी-विलासांतील एका चुटक्याचें जें मराठी भाषांतर केलें आहे तें प्रस्तुत प्रसंगी घेतलें असतां चालेल.

पण असें होणें विरळा. त्यांतून हीही दुसरी गोष्ट येथें ध्यानांत आणली पाहिजे, कीं इटालियन अगर ल्याटिन आणि इंग्लिश, किंवा संस्कृत आणि मराठी या भाषा परस्पर पुष्कळ जवळ जवळ आहेत, यास्तव भाषांतराचें कठीणत्व यांत तितकें दिसून येणारें नव्हे. शिवाय वरील उदाहरणांत मूळ ग्रथकाराचा आणि भाषांतर करणाराचा काळ, समजुती वगैरे गोष्टींतही म्हणण्यासारखा भेद नाहीं. पण संस्कृत अगर चिनी ग्रंथाचें इंग्रजींत भाषांतर, किंवा इंग्रजी कवितेचें अगर नाटकांचें मराठींत भाषा-

तर म्हणजे विलक्षणच काम आहे. यावर कोणी असा आक्षेप काढतील की, असें आहे तर मग इतकी भाषांतरें झाली आहेत व होत आहेत तीं ? पण या म्हणण्यांत कांहीं अर्थ नाही. भाषांतरें झालीं आहेत खरी; पण ज्यांच्या करतां तीं तयार केलीं त्यांपैकी कितीकांस तीं गोड लागतात ! माजी डायरेक्टर हवाई साहेब यांच्या दुसऱ्या बुकाच्या दुसऱ्या भागांत त्यांनीं म्हटलें आहे की, ज्यांस संस्कृत समजतें त्यांसच मात्र कालिदासाचे ग्रंथ समजतात. हें त्यांचें म्हणणें आम्हांस अगदीं यथार्थ वाटतें. फार तर काय, पण दोन तीन लोकोत्तर रसिकांखेरीज 'शाकुंतल' नाटकांत ज्यांस गोडी लागली असा संस्कृत न जाणणारा युरोपियन ग्रंथकार थोडाच सांपडेल ! मिल्ड साहेबांचा एकंदर झोंक मागें एकदां दर्शविला आहेच; व मॅकॉले साहेबांनींही एकाद्या ठिकाणीं तरी कालिदासावर वगैरे यथास्थित झोड उडविली असतीच ही आमची पक्की खाती आहे; पण श्लेजेल्, हंबोल्ड, गेटी, जोन्स, विल्सन्, अशांच्या पुढें त्यांचा दम निघाला असें वाटतें ! अर्शांच भाणखीही एक दोन विरुद्ध मतें आमच्या वाचण्यांत आली आहेत. एक क्यांपबेल् नामक प्रख्यात इंग्लिश कवीचें, आणि दुसरें फॉरेस्टर नामक एका नामांकित पाद्री ग्रंथकाराचें. पहिल्यानें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे की, हिंदु लोकांची कविता फार विलक्षण आहे. तींत मदनानें धनुष्य हें फुलांचें, धनुष्याची दोरी भ्रमरांची, बाण स्त्रियांचे कटाक्ष, साह्यकारी चंद्र वगैरे वर्णन असतें, त्याचा अर्थ काय असेल तो असो ! दुसऱ्या ग्रंथकारानें रामायणा 'वर हत्यार धरलें आहे, आणि म्हणतात:—' यांत शुद्ध येथून तेथून सारखी बडबड आहे दुसरें विलकूल कांहीं सांपडावयाचें नाही ! हा येवढ्या संस्कृत-ज्ञाचा अभिप्राय आमच्या खिस्ती मित्रांस खूप मानवेल यांत संशय नाही; व कित्येकांनीं तो आपल्या हृत्पट्टिकेंवर खोदूनही ठेविला असेल ! असो; तर जोन्स, विल्सन्, असे भाषांतर करणारे

असतांही संस्कृत भाषांतरांची ही दशा;तर यावरून काय स्पष्ट होते? दुसरें, मागें एक दोन वेळां आलेलें कैलासवासी कोल्हटकर यांचें 'अथेह्लो' चें भाषांतर घ्या. हें फार चांगलें साधलें आहे म्हणून आम्हीं वर म्हटलें आहे. पण चांगलें कोणाला ? जोन्सचें, विल्सनचें भाषांतर जसें संस्कृतशांस चांगलें, तमें वरील भाषांतर ज्यांना इंग्रजी समजतें आहे त्यांनाच चांगलें, ज्यास नुसतें मराठी कळतें तो मोठा रमिक असला तरी ते त्याला किती गोड लागेल ? आम्हांस खचित वाटतें कीं, मुळीच लागणार नाही. याच्या स्पष्टीकरणार्थ दोन तीन उदाहरणें घेतों:—

(१) “ अथेह्लो—सखे प्राणवह्लभे, तू माझ्या अगोदर येथें येऊन पांहेचलीस हें पाहून मला पराकाष्ठेचें आश्चर्य वाटून अतिशय आनंद झाला आहे. आजच्या वादळाचा शेवट जसा गोड झाला तसाच जर प्रत्येक वादळाचा होऊं लागला तर साक्षात् मृत्यु जागा होई येवढ्या सपाट्यानें का वापडा वारा वाहीना, आणि आलेंपस पर्वता येवढ्या समुद्रांतील लाटांच्या शिखरावर कां तारूं जाऊन बसेना, आणि तें पुनः असमानापासून जितकी जमीन खोल तितकें कां तळीं जाईना, आतां मरण जरी आलें तरी तें देखील मोठें सुखाचें; कारण, सांप्रत जीवात्म्यास जसें सुख झालें आहे तसें म्हणजे पुढें कधीं होईल असा मला भरंवसा वाटत नाही ! ”

अंक २.

(२) “ यागो—महाराज, आपली बायको व्यभिचारिणी आहे अशी कल्पना एकदां मनुष्याच्या मनांत आली, कीं मग त्याला चैन म्हणून कधीं पडावयाचें नाही, याकरतां या गोष्टी-विषयीं मात्र आपण फार जपा. कल्पनेसारखें द्राड कोगी नाही. ती शुद्ध घाऱ्या डोळ्यांची राक्षसीण आहे. नाही ते संशय घेऊनच घोळीत बसते. मग त्यांतले कांहीं टाकून देते, पुनः आणखी घेते. हा खेळ चाललेला असतो. अंक ३ प्रवेश ३.

(३) “ अथोल्लो—अरे त्या गुलामाला चाळीस हजार देह पाहिजे होते, कारण मला सूड घेण्याकरितां एक देह काय अगदीं चापुडवाणा पासंगास देखील पुरावयाचा नाही. आतां मला पक्कें दिसूं लागलें कीं, हें सर्व खरें आहे—इकडे बघ, यागो, ही पहा मी आपली चट सारी प्रीति आकाशांत फुकून दिली. आतां प्रीतीचे म्हणून नांव देखील नको ध्यायाला. साधेल तितका द्वेष उगविला पाहिजे. हे कृष्णवर्णा वैराग्या, आपल्या नरकदरींतून निघून तूं असा बाहेर ये. हे प्रेमा, तूं आपला मुगुट व माझ्या हृदयांत जें तुझें सिंहासन आहे तेंही त्या जुलमी द्वेषाच्या स्वाधीन कर. अंतःकरणा, आतां तुझे विषतुल्य तरंग चालून तूं उलून जा. कारण द्वेष हा काळसर्प आहे. ”

कित्ता.

वरील स्थळें म्हटलीं ह्मणजे प्रस्तुत नाटकांतील अत्युत्कृष्टांपैकीं होत. पण हीं वाचून ज्यास आनंद होईल असे मराठी वाचक किती सांपडतील ! हें नाटक असें जर रंगभूमीवर करून दाखविलें तर लोकांस एक दीन अंकपर्यंत तरी दम निघेल कीं नाहीं कोण जाणें ! उघडच आहे. अगोदर ही तऱ्हाच मुळीं अगदीं निराळी;—विचार निराळे, कल्पना निराळ्या, वाक्यरचना निराळी, सगळेंच अपरिचित ! ‘ ओलेपस पर्वत ’ म्हणजे काय, ‘ घाऱ्या डोळ्यांची राक्षसीण ’ काय, आणि ‘ कृष्णवर्ण वैराग्य ’ तरी काय ? मूळ ग्रंथांत या शब्दांचा अर्थ जसा तेव्हांच समजला जातो व गोड दिसतो, तसें मराठीत काय होणार ? अशा ठिकाणीं भाषांतरकर्त्यांस निरुपायास्तव हातच टेकणें येतें.

दुसरें उदाहरण पहा—

“ हाय हाय ! काय हा अनर्थ ! कोण अंदाधुंदी ! शिव शिव ! हे स्वतंत्रते, कोणीकडे गेलीस ? पूर्वी स्वतंत्रता हा शब्द हरएक रोमन गृहस्थाच्या कानास कसा अमृतासारखा गोड लागत

होता ! ' रोमन गृहस्थ ' ह्या पदवीचा मान मार्गे केवढा होता ! पण हाय हाय ! आतां मातीपेशांही कमी मोलाची ती पदवी झाली ! अहो, सभासदहो पण पुढें काय ! काय हा अमा काळ आला काय ? अरे, काय रोमन लोकांनी नेमलेल्या झुल्लक सुभेदारानें रोमन प्रांतांत इटालीच्या शेजारी, रोमन गृहस्थास विनाकारण बांधावें, कोरड्यांनी मारावें, तापलेल्या लोखंडाच्या पत्र्यांनी भाजून हाल करावें, आणि शेवटी आपमान करून गुलामासारखे क्रमानें जिवें मारावें ! आणि काय, त्या निरपराध मनुष्यानें दुःखानें कळवळून केलेला आक्रोश, पाहाणाऱ्या लोकांच्या डोळ्यास आलेले अश्रू, रोमन लोकांचा प्रभाव, न्याय होऊन शिक्षा होण्याचें भय, ह्यापैकी एकाही गोष्टीनें किंवा एकंदर ह्या सर्व गोष्टींनी त्या राक्षसाच्या क्रूरतेचा व दुष्टपणाचा प्रतिबंध होऊं नये ! तो आपल्या संपत्तीच्या मदानें व बलानें सर्वास तुच्छ मानून स्वातंत्र्याच्या मुळावर निर्भयपणें कुन्हाड घालीत असतां आम्ही सर्वांनी उगीच वसावें असा समय आला काय ! ”

अनेकविद्यामूलतत्त्वसंग्रह.

वरील उतारा सिसरोनें वेरिसच्या विरुद्ध जें भाषण केलें त्याच्या भाषांतरांतील होय हें आमच्या वाचकांस बहुधा माहीत असेलच. हें भाषण त्याच्या सर्व भाषणांत उत्तम गणिलें आहे, आणि यांतच सिसरोचा नामांकित सारलंकार आहे. वरील भाषांतर कसें उतरलें आहे हेंही येथें सांगितलें पाहिजे असें नाहीं. असो; पण हा उतारा येथें देण्याचें कारण उघडच आहे कीं, त्यांत ' स्वतंत्रते ' विषयीं जो उल्लेख आहे तो इंग्रजी न कळणाऱ्या वाचकांस बिलकूल कळणार नाहीं; तसेंच ' रोमन गृहस्थ '

१ या अलंकाराचें इंग्रजी नांव Chiasm आहे. एका न एक वर-चढ अशी मालिका रचिली असतां वरील अलंकार होतो.

या शब्दांवर जो त्यांत रोख आहे तोही त्यांत मुळीच भाषणार नाही. हे शब्द ' रोमन सिटिझन् ' याचें भाषांतर होत; पण ' भाषांतर ' या शब्दाचा अर्थ जर असा घेतला की, मूळ शब्दांनी जितका व जमा अर्थ मनांत विवतो तितका व तसा त्या दुसऱ्या शब्दांनी विवावा, तर वरील भाषांतर अगदीं व्यर्थ आहे यांत कांहीं संशय नाही. अमो; तर याप्रमाणें देशादेशाचे आचार, रीतभात, विचार, समजुती, वगैरे अगदीं भिन्न असल्यामुळें तमला संबंध जेथें असतो तेथें भाषांतर होणें केवळ अशक्य होय. आणि असले संबंध काव्यांतून, नाटकांतून, कादंबऱ्यांतून वगैरे भरपूर असावयाचे; तेव्हा त्यांची भाषांतरें अन्य भाषांत— त्यांतून विशेषतः फार दूर देशांच्या भाषांत—होणें केवळ अशक्य होय.

वरील प्रतिपादनावरून सर्वांच्या ध्यानांत येईलच की, मिडल-टन्, शेक्सपीयर, स्कॉट यांचे ग्रंथ इंग्रजींत फार रमणीय आहेत म्हणून मराठींत ते तसे होणार नाहीत, उलटे कंटाळवाणें होऊन हास्यास्पद मात्र होतील. ते वाचून व त्यांतील खुब्या नीट ध्यानांत ठेवून त्यांतील इकडे उतरण्यासारख्या ज्या असतील त्या मात्र आपल्या भाषेंत आणल्या असतां साजणार आहे.

१०. असो; याप्रमाणें तिन्ही सदरांचा विचार झाला. आतां भाषांतराच्या उत्कृष्टत्वाविषयी अगदीं बरोबर असें एक प्रमाण सांगतां. तें हें की, ज्या ग्रंथाचें दुसऱ्या भाषेंत भाषांतर करा-याचें त्याचा कर्ता तो ग्रंथ या दुसऱ्या भाषेंत आपण स्वतः कसा लिहिता हें मनांत आणावे; व त्या सारखें जेव्हां भाषांतर उतरल तेव्हां तें अच्युत्तम झालें. हें प्रमाण बरोबर सांपडणें अर्थात्च अशक्य आहे; तरी मूळ ग्रंथकाराची स्थितीरिति, स्वभाव, समजुती, विचारांचा झोंक, भाषापद्धति, या सर्वांशीं दृढ परिचय झाला असतां भाषांतरांत त्याची घाटणी घरीच उतरतां येईल यांत संदेह नाही.

१२. आतां सरते शेवटीं एका गोष्टीविषयी लिहून हा लांबलचक निबंध पुरा करतां. निबंधमालेच्या पहिल्या अंकांत आरंभी आर्म्ही म्हटलें होतें कीं, इंग्रजीचे मराठींत भाषांतर करतांना कित्येकांस मोठी मुसकील पडून ते मराठी भाषेसच दोष लावतात कीं, तीत प्रौढ व खोल अर्थ व्यक्त करण्यास शब्दच नाहींत. आतां हें म्हणणें कितपत खरें आहे याविषयी विचार करूं. यांत पहिल्यानें हें एक लक्ष्यांत आणलें पाहिजेच कीं, वरील मत जे दतात त्यापैकी या संबंधानें मत देण्यास खरोखर लायक असे किती. ही शंका मूळारंभीच येण्याचें कारण उघडच आहे कीं, हल्लीं मराठीचा अभ्यास म्हणजे मोठ्या आस्थेनें होत असतो असें नाहीं. मुलास लिहितां वाचतां येऊन व्याकरण, भूगोल, वगैरे समजू लागतांच इंग्रजीचा अभ्यास जो सुरू होतो तो शेवटपर्यंत; मराठीकडे तादृश लक्ष देण्यास त्यांस फावतच नाहीं. व तसें करण्याचें मोठेंसें अगत्यही कधीं त्यांस पडत नाहीं. तर अशी स्थिति असल्यास मराठी भाषेची पोंच कोटपर्यंत आहे, प्रौढ, सरस, किंवा खोल अर्थ तिच्यानें कोटपर्यंत झेपला जाईल याची त्यांस वास्तविक कल्पना होणें अंमळ दुरापास्तच खरें ! पण जेथें प्रत्युक्तीचें भय नाहीं तेथें हवी तशी वल्गना चालली जाते; व हेंच समजून वरील अभिप्राय चोहोंकडे हवा तो देतां. हें मत शिक्षकांस व भाषांतरकारांस तर खामें पश्यावरच पडतें. कारण इंग्रजीतील अर्थ वर्गांत समजून देतांना किंवा एखाद्या अवघड ग्रंथाचें पैशाच्या अगर लौकिकाच्या लोभानें भाषांतर करण्याचें पतकरलें असतां, जेथें जड जाऊं लागेल, तेथें आपली आयती सबब तयार आहे,—‘ काय करावें हो ! आपली भाषा पडली फार भिकार, यापुढें हलाज नाहीं; नाहीं तर भाषांतर करण्यास काय कठीण आहे ! ’ असा; तर याप्रमाणें वरील मत कांहीं अज्ञानास्तव व कांहीं आपमतलवीपणामुळें चोहोंकडे पस-

रलें आहे. आमची भाषा इतक्यांतच इंग्रजी सारख्या भाषांशी टक्कर मारील असें आम्ही म्हणत नाही,—व तितक्या उजगारीस ती कधी तरी पोंचेल की नाही याचा संशय आहे,—पण अर्थ-व्यंजकता वगैरे गुण तिच्यांत फारच नेमस्तपणाचे आहेत, किंवा मुळीच नाहीत, असें जे पुष्कळ मानतात त्यांची समजूत अगदी गैर आहे. खरोखरी पाहिलें, तर मराठीस सोयी काय थोड्या आहेत ! व्यावहारिक बोलण्याच्या वगैरे भाषेस आमची साधारण भाषा पुरे आहेच; शास्त्रीय भाषेस तर संस्कृताचें अव्युत्कृष्ट साहाय्य; दरबारी, लष्करी वगैरे भाषेस फारशी व आरबी यांची मदत आहेच. इंग्लिश लोकांचा इकडे संचार होण्यापूर्वीच आमचें राष्ट्र सर्व प्रकारें पूर्णावस्थेस येऊन पोहोंचलें असल्यामुळें कवितेची भाषा, नेहमीच्या व्यवहाराची भाषा, दरबारी भाषा, लष्करी भाषा, व्यापाराची भाषा, न्यायमनसुव्याची भाषा, धर्मोपदेशाची भाषा, कलाकौशल्याची भाषा, इत्यादि सर्व येथें केव्हांच ठरून गेल्या होत्या. कोणत्याही ठिकाणीं म्हणजे आतां नवे शब्द शोधून काढले पाहिजेत असें नव्हतें. एक मात्र मोठी उणीव होती खरी. ती ही की, गद्यग्रंथांचा मुळीच प्रघात नसल्यामुळें भाषेचा तो प्रकार इकडे विलकूल नव्हता; व भाषेकडेही शास्त्रदृष्ट्या कोणी लक्ष दिले नव्हतें. म्हणजे व्याकरण कोश वगैरेची रचना संस्कृतांत जशी आहे तसें इकडे मुळीच कधी झालें नाहीं. ही उणीव प्रस्तुत सरकारानें आपल्या उदार आश्रयानें भरून टाकली ही मोठी गोष्ट केली खरी; कारण तिच्या शिवाय आमच्या भाषेच्या पूर्वीच्या अभिवृद्धीचा कांहींच उपयोग होताना. पण गद्यग्रंथांची पद्धति आतां चांगली बसून गेल्यामुळें

१ आम्हांस एका मित्राच्या सांगण्यावरून कळलें आहे की, कानडी भाषेंत संस्कृतासारखी व्याकरणे व कोश मार्गेच रचलेले आहेत. हिंदुस्थानांतील विद्यमान भाषांत असा प्रकार दुसरीकडे कोठेंही असेलसा वाटत नाही.

लोकशिक्षणाचा उत्कृष्ट मार्ग तीतून निष्पन्न झाला, व भाषेच्या अभिवृद्धीसही ती पुष्कळ कारणभूत झाली. असो; तर येवढ्या स्थितीस जी भाषा अगोदरच येऊन पोचली होती ती केवळ रानटी अवस्थेत होती असें म्हणतां येणार नाही; पण आमचे लोक स्वतःस अज्ञान व रानटी म्हणून घेण्यास जसे अगदी खूप आहेत, तद्वतच भाषेचीही मानहानि केल्याचें ते विलकूल दुःख मानित नाहींत. मराठी भाषेंत अद्याप ग्रंथसंख्या फार झाली नाही; तरी गोष्टी, कादंबऱ्या, नाटके, इतिहास, शास्त्रीय ग्रंथ असे प्रकार बरेच झाले आहेत; व कोण्या ग्रंथकाराची लेखणी अमुक विषयावर लिहितांना भाषेच्या कांतेपणामुळें म्हणजे थांबली अशी हाकाक अजून कोणाच्या कार्नी आली नाही! असो; तेव्हां वरील आश्रेप केवळ व्यर्थ होय असें आह्मांस वाटतें.

तरी आमची भाषा इतक्यांतच पूर्णतेच्या शिखरास पोचली आहे, किंवा कोणत्याही भाषेतील कोणताही अर्थ मराठी भाषेंत चांगला हवा तसा नियमानें व्यक्त करतां येईलच असा व्यर्थ अभिमान तिजबद्दल आम्ही वहात नाही. आमचें म्हणणें इतकेंच आहे की, ती सध्यां ही बऱ्याच पक्कदशेस आली असून इंग्लिश वगैरे भाषा जशा क्रमाक्रमानें वाढत गेल्या तशी वाढत जाण्यास तीस पुष्कळ हवी तशी सोय आहे. हीमुळें कालगत्या हवा तो अर्थ त्या भाषेनें लिहितां व बोलतां येईल. आतां येवढें खरे आहे की, जे प्रकार इकडे कधींच नव्हते त्यांच्या संवधाचे शब्द आमच्या भाषेंत मिळणार नाहींत. उदाहरणार्थ आलीकडील ग्रंथांचे वाचक शब्द, किंवा रसायनादि ज्या शास्त्रांचा आलीकडे प्रादुर्भाव झाला त्यांची परिभाषा, हीं नवींच बनवावीं लागतात. तसेंच 'लोकसत्तात्मक राष्ट्र', 'सार्व-जानिक सभा', 'विद्यालय', 'पुस्तकालय', 'देखावा', 'देशाभिमान', 'मुद्रणकला', 'बेअस्सुची फिरीद', वगैरेही सर्व नव्याच अर्थांचे वाचक शब्द मराठींत आणावे

लागले. यांत आमच्या भाषेची कमताई आहे खरी; पण हीबद्दल मराठी भाषेस दोष कोण लावील ? ज्या कल्पना लोकांच्या कर्षी मनांतच आल्या नाहींत त्यांचे वाचक शब्द किंवा वाक्ये त्या भाषेत असावी कशी ? कांहीं दिवसांपूर्वी आमच्या एका मित्रानें आम्हांस एक इंग्रजी वाक्य देऊन त्याचें भाषांतर करण्यास सांगितलें. तें वाक्य हें:—'He sympathises with me fully in this movement' याचें भाषांतर आम्हीं कांहीं तरी सदासरी केलें; पण तें आमच्याही मनास आलें नाहीं, व त्याच्याही आलें नाहीं. पण यांत दोष कोणाचा ? अर्थात्च कोणाचाच नाहीं. 'Hearth,' 'Oak' 'Skating,' 'Aurora Borealis,' 'Swallow' वगैरे शब्दांस मराठीत प्रतिशब्द जसे सांपडणें नाहींत, तसेच 'Parliament' 'Limited Monarchy,' 'Whig,' 'Tory' 'Representation,' 'Popular Movement' वगैरेंस तरी कसे सांपडतील ? वरे, अशानें मराठीवर दरिद्रतेचें दूषण येईल काय ? तिकडे कांहीं जिनस होतात ते इकडे होत नाहींत म्हणून आमचा देश जसा भिकारी होत नाहीं त्याप्रमाणेंच तिकडील कांहीं कल्पना व विचार इकडच्या भाषांस मुळीच माहीत नसले म्हणून या भिकारच ठरल्या असेंही पण होत नाहीं. असो; तर अशा आक्षेपांत कांहीं जीव नाहीं; व ज्यांस आपल्या भाषेचा अजून अभिमान वाटत असेल व तिचें हित करण्याची बुद्धि असेल त्यांनी असल्या पोकळ पांडित्यास अगदीं जुमानूं नये. शिवाय आमच्या मित्रांनीही मोठी गोष्ट ही ध्यानांत वागावेली पाहिजे. कीं, भाषा जी प्रगल्भ देशेस चढते ती केवळ सृष्टिनियमानुसारानेंच चढते असें नाहीं; म्हणजे प्राणी किंवा वनस्पति यांची वाढ जशी नेमानें श्वाश्याच्याच, तशी कांहीं भाषेची गोष्ट नाहीं. तिची

अभिवृद्धि मुख्यतः मनुष्यप्रयत्नाधीनच आहे. तर ग्रंथकारांनी भाषेच्या भिकारपणाचें रडगाणें गाणें म्हणजे त्यांसच पुष्कळ अंशी लज्जास्पद आहे. याखेरीज दुसरी उत्साह येण्यासारखीही ही गोष्ट आहे की, भाषा भिकार असतां तीत चांगली ग्रंथरचना करण्यांत जितकें भूषण आहे, तितकें ती अगोदरच चांगली असतां करण्यांत मुळांच नाही. यास्तव आमच्या भाषेच्या सध्यांच्या वाईट मानलेल्या स्थितीतही जे ग्रंथकार परिश्रम करून मनोरम ग्रंथ रचतील त्यांची वाहवा आलीकडील मोठे नामांकित म्हणून मोडले जाणारे जे इंग्रज ग्रंथकार त्यांच्याहूनही अधिक होईल हें उघडच आहे !

विद्वत्त्व आणि कवित्व.

सौवर्णानि सरोजानि निर्मातुं संति शिल्पिनः ।

तत्र सौरभनिर्माणे चतुरश्चतुराननः ॥

(१) काव्यविवेचनशास्त्र ; त्याचा आपल्या लोकांत अभाव.
(२) प्रकृत निबंधाचा विषय. (३) कवितेच्या स्वरूपाविषयी निर-
निराळ्या लोकांची निरनिराळीं मते. (४) काव्याचें लक्षण; उदाहरणें
(२) कवित्व ईश्वरी देणें होय; प्रासादिक कवितेचीं उदाहरणें. (६)
अशा कवितांतील चमत्कारिक खुबी. (७)—

१. काव्यविवेचनविषयक ग्रंथ इंग्रजी भाषेप्रमाणें संकृतांत नसल्यामुळें काव्याचें स्वरूप काय, कवीस कोणते गुण अवश्य पाहिजेत, कवित्व ही ईश्वरी देणगी होय किंवा ती प्रयत्नाधीन आहे, वगैरे गोष्टींचें निरूपण केलेलें त्या भाषेंत कोठें सांपडत नाहीं. यावरून वरील विषयांवर संकृतांत मुळींच कोठें कांहींच लिहिलेलें नाहीं असा म्हणण्याचा अर्थ नाहीं. साहित्य ग्रंथांतून, तसेंच कोठें कोठें काव्यांतून, नाटकांतून वगैरे यासंबंधें मोठे मार्मिक विचार प्रगट केलेले आढळतात. आणि ज्या आपल्या देशाचें भाषावैभव मुख्य कविताच होय, व ज्यांत ती इतक्या परिपक्व दशेस येऊन पोचलेली दृष्टीस पडते, त्यांतील लोकांच्या मनांत वरील विचार येऊन त्यांचा उल्लेख जागजागी दृष्टीस पडतो यांत कांहीं नवलही नाहीं;—तसा तो नसता म्हणजे मात्र मोठ्या आश्चर्याची गोष्ट होती ! असो; तरी या विषयाचें विवेचन आर्झीकडे इंग्लंड वगैरे देशांत जितपत झालें तितपत या पूर्वी कोठें—म्हणजे आपल्या देशांत, किंवा ग्रीस, इटाली देशां-

१ “ सोन्याचीं कमले कारागिरीच्या हातून होतील; पण त्यांत सुगंध निर्माण करणें ही करामत एका ब्रम्हदेवाचीच ! ”

तही झाले नसेल असें म्हणण्यास हरकत नाही. आपल्या लोकांत तर या काव्यविवेचनशास्त्राचा आलीकडे मुठ्ठीच लय झाला आहे असें म्हटल्यास हरकत नाही. आपल्या जुन्या पंडितांस काव्याभिरुचि कितपत असते हे त्यांच्या संकृत कवितेवरून, त्यांच्या टीकांवरून, व संभाषणप्रसंगी मोठमोठ्या संकृत कवींच्या ग्रंथांतून ज्या प्रकारची सुभाषितें ते काढतात, त्यांवरून अगदीं स्पष्ट दिसून येतें. युरोपांतील सामान्य पंडितांस आमचे काव्यग्रंथ जसे समजतात तसे इकडील मोठमोठ्या शास्त्र्यांमही अगदींच समजत नाहीत; व त्यांतील अप्रतिम रसाचा आस्वाद घेण्यास जर हे परस्थ लोक आम्हांस न शिकवते तर तो आम्हांस कधीही समजता ना यांतही अगदीं संशय नाही ! मारांश, या शास्त्राची चांगली माहिती ज्यांस करून घेणें अमेल त्यांना या विषयावरील इंग्रजी ग्रंथ वाचून त्यांचें सतत मनन केलें पाहिजे. तें केलें असतां काव्यांचे मर्म जाणण्याची त्यांच्या अंगी उत्कृष्ट शक्ति येऊन आनंदाचें एक मोठे साधन त्यांना अधर्या आपलेंमें करून ठेवल्याप्रमाणें होईल.

२. या निबंधांत काव्याविषयी सविस्तर विवरण करण्याचा उद्देश नाही. यांत येवढ्याच गोष्टीचा विचार करणें आहे कीं, कवित्व आणि विद्वत्त्व यांचा वस्तुतः कांहीं संबंध आहे कीं नाही;—म्हणजे विद्वान् झाला कीं तो कवि झालाच, किंवा कवि अमला कीं तो विद्वान् असावयाचाच असा कांहीं नित्यसंबंध आहे किंवा काय ? याविषयी समजूत होण्यास मराठी वाचकांकरतां अद्याप कोठें कांहींही लिहिलेले आढळत नाही; यास्तव हा विषय त्यांस अगदीं नवा व तयामुळ विशेष मजेचा घाटेल असें जाणून त्याविषयी येथे लिहितों.

३. आतां पहिल्यानें कविता म्हणजे काय याविषयी विचार करूं. कवितेचें एवढें स्वरूप आपल्या लोकांत अजूनही फारच थोड्यांस समजतें. बाकीच्यांनीं त्याविषयी कधीही नीट विचार

केला नसल्यामुळे, व हा विचार करण्याची योग्यताही बहुतेकांस नसल्यामुळे, कवितेविषयी त्यांच्या निरनिराळ्या समजुती असतात. जे अगदींच अप्रबुद्ध आहेत त्यांची समजूत तर अर्थात् हीच असते कीं छंदोबद्ध पदरचना म्हणजे पद्य, हीच कविता. मग त्या पद्यांत कांहीं का असेना ! अमरकोशाचे श्लोक, भर्तृहरीच्या कारिका, वाग्भट्टाचे वैद्यकावरील श्लोक, अलीकडे मुलांकरतां केलेले पद्यरूप लहान इतिहास, हीं सर्व त्यांच्या मते कवितेत्वा-र्लाच मोडतात. उद्यां वाजारांतील सर्व जिनसांच्या भावांचें कोष्टक जर कोणी कवीनें पद्यरूप केलें, तर त्या कोष्टकासही 'शुवंशा-बरोबर व शेक्सपियर कवीच्या नाटकांबरोबर ते काव्याच्या वर्गांत सामील करतील ! सारांश ते कवितेचें स्वरूप तिच्या नेहमींच्या वेपावरून मात्र जाणतात. जर तिनें गद्याचा वेप घेतला, किंवा गद्याने तिचा वेप घेतला, तर दोहों ठिकाणीं ते फसून जातात. असो; हा एक प्रकार झाला. याहून वरची पायरी यमक, प्रास इत्यादिकांच्या भोक्त्यांची. यांच्यामते ज्या पद्यांत यमकांची, प्रासांची वगैरे खूप रेलचेल असेल ती उत्कृष्ट कविता. ही परीक्षा म्हणजे स्त्रियांचें रूप त्यांच्या अंगावरच्या दाग-दागिन्नावर लेखण्यासारखी होय. या लोकांच्या मते अर्थात्च मोरोपंतासारखा कवि आजपर्यंत झाला नाही व पुढें होणार नाही ! पण यांस येवढें समजत नाही कीं, यमकांची, प्रासांची गर्दी ही जरी एका प्रकारच्या बुद्धीची दर्शक होय, तरी ही बुद्धी व कवित्व ही एक नव्हत. अष्टावधानी, अठरा अवधानी अगा मनुष्य असला म्हणजे जसा तो महाबुद्धिवान् असतोच असा नेम नाही; किंवा उत्कृष्ट कसरतवाला असला कीं, तो मोठा शूर असून सैनाधिपत्यास नेहेमी योग्य असेलच असाही नेम सांगतां येणार नाही; त्याप्रमाणेंच मोठमोठीं यमकें, चमत्कारिक प्रास, हीं साधतां येणें हें कवित्वाचें दर्शक होय असें म्हणणें व्यर्थ आहे. अशा यमकप्रासप्रचुर पद्यांपासून मनास मोठा चमत्कार घाटेल्

यांत संशय नाही; पण तो चमत्कार वरच्या दोषां मनुष्यांची कृति पाहून जसा वाटेल तसाच. त्यांपासून खरा उपयोग फार थोडा आहे. म्हणजे मनास कांहीं वेळ मौज वाटेल इतकाच ! याहूनही वरची पायरी श्लेषप्रिय दुर्विदग्ध लोकांची. या तिसऱ्या वर्गात सर्व जुन्या शास्त्र्यांस घातलें असतां चालेल. यांस खऱ्या कवितेचें रमणीयत्व व तिचें मुग्धविलास अगदींच कळत नाहींत ! न्यायमीमांसादि शास्त्रांतील कोट्यांत घटून पूर्वपक्ष उत्तरपक्ष यांची परस्परांत नेहमीं झटापट करणाऱ्या या प्रचंड मल्लांचें उग्ररूप पाहतांच विचान्या कवितेचा थरकांप होतो ! अशा दांडगाईची तीस संवय कधीं नमल्यामुळें ती त्यांच्या हातीं सांपडतांच बहुधा मृतप्राय होते ! मग पुढची गोष्ट कशाला हावी ? हे तिची परीक्षा म्हणजे एकाद्या शास्त्रवादाप्रमाणें करणार; म्हणजे कोट्यांवर कोट्या लढवून जसें त्यांचें पीठन्पीठ करून सोडायचें तशीच कवितेचीही दशा ! तिची ताणाताण करून तींतील पदांवर नानातऱ्हेचे चित्र विचित्र अर्थ बसवायाचे, शृंगाराचा वैराग्यपर, वैराग्याचा शृंगारपर असा चमत्कारिक अर्थ करून विचान्या कवीच्या स्वप्नीहि आली नसेल अशी त्यांच्या ग्रंथाची दुर्दशा करून सोडायची. शंकराचार्यांच्या नांवावर ' आनंदलहरी ' व ' अमरु-शतक ' म्हणून दोन उत्कृष्ट काव्ये संस्कृतांत प्रसिद्ध आहेत. या दोहोंत शृंगाराचा विषय आहे. पण आमच्या पंडितांस शब्दांचें प्रसन्नार्थत्व व एकार्थत्व कधींही सहन होत नसतात. त्यांच्यांतून एकानें आपली तीव्र बुद्धि खर्चून व एकाक्षरी कोशाचें बहुधा बळकट पाठबळ घेऊन वरील काव्यांतील शब्दांचा रंगेलपणा काढून टाकून खऱ्या रसिकाबरोबर त्यांस वैराग्यांत लोटून दिलें आहे ! हाच प्रकार एका शहाण्या टीकाकारानें ' शाकुंतल ' नाटकांतील आरंभीच्या श्लोकार्शा केला आहे असंही ऐकण्यांत येतें. पण इतक्यावरच गोष्ट गेली असेल तर कालिदासाचें मोठें भाग्यच मोजलें पाहिजे ! कां की न जाणों, त्याचें तें

सगळें नाटकाचे नाटक स्वतःस न कळतां वैराग्यपर अर्थाचेही बांधलें गेलें असून दोन हजार वर्षांनी त्याचा गर्भितार्थ जर या विशालबुद्धि टीकाकारानें काढला असता, तर येवढें नाटक रचूनही त्याचा अर्थ स्वतःसच नीट न कळल्याचें मोठें अज्ञान आपल्या महाकवीच्या पदरीं आलें असतें ! असा बुद्धीचा व काळाचा अपव्यय केल्याचें आणखीही एक आलीकडचें उदाहरण येथें सांगितल्यावांचून आमच्यानें राहवत नाहीं. तें पुष्कळांस सहज प्रत्यक्ष पाहतां येईल. आमचें मराठीचे वैयाकरण व प्रसिद्ध ग्रंथकार दादोबा पांडुरंग यांनी ' केकावली ' वर सुमारे आठ दहा वर्षांपूर्वी एक भली लांब टीका करून ती प्रसिद्ध केली हें सर्वास माहीत असेलच. त्यांत त्यांनीं बुद्ध्या आड-रानांत शिरून केलेले विलक्षण अर्थ पुष्कळ आहेत. त्यांवर यापूर्वी पुष्कळ चर्चा झाली आहे; व तीत येवढ्या मोठ्या ग्रंथकाराची व लोकोपकारी सद्गृहस्थाची होऊं नये अशी चारगटपणाची विनाकारण पुष्कळ विटंबनाही झाली हेंही येथें लिहिणें आम्हांस बाजवी वाटतें. असो; त्या टीकेच्या संबधानें प्रस्तुत प्रसंगीं लिहावयाचें तें हेंच की, तीत पहिल्या केकेवर व्याख्यान देतांना दादोबांनीं वरील अप्रयोजक टीकाकारांचा बाणा उचलला आहे. पहिल्या मंगलचरणरूप केकेचा अर्थ अगदीं उघड असतां तीवर पंचवीस तीस पानें व्याख्यान देऊन तिचा अर्थ वेदांतपर लावला आहे ! असो; तेव्हां श्लेष म्हणजे कवितेचा जीवप्राण, व पांडित्याचा परमोत्कर्ष, आणि चार वर्षांच्या पोरान्या बोलण्यांतही निरनिराळे अर्थ काढितां येतील, असें मानणारांचा हा तिसरा वर्ग झाला. आतां याहूनही वरचा वर्ग नादलुब्ध लोकांचा. यांच्या मतें कवितेचें सर्वस्व पदरचनेंतील माधुर्य होय. शब्द अंमळ थाटामाटाचे घातलेले असून ते कानास गोड लागतीलसे असले कीं झाली उत्कृष्ट कविता. ही परीक्षा म्हणजे स्त्रियांच्या रूपाचें मान त्यांच्या गळ्यावर म्हणजे मधुर स्वरावर बसविण्या-

सारखें असमंजस आहे. मधुर रचना हें उत्कृष्ट कवितेचे एक अंग खरें; पण तिचें सर्वस्व नव्हे. याप्रमाणें निरनिराळे लोकांची कविःवाविपर्यां भिन्न भिन्न मतें सांगितलीं. पण येवढ्यांतच सर्वांचा समावेश होत नाहीं. या चौघांशिवाय बाकीचे जे कोणी आहेत त्यांचा कशाविपर्यांच आग्रह नसतो. त्यांचा अभिप्राय नेहमी चारचौघां विद्वानांसारखा पडायचा,—म्हणजे ते जे म्हणतील त्याचा अनुवाद करणें हेंच त्यांचें मत ! ते स्वतः म्हणून कधी विचार करायचे नाहींत. ढालीसारखी पागोटी जाऊन चंबूचा प्रघात पडला, गजरेदार आंगरखे जाऊन पोफळ आंगरख्यांची चाल पडली, हें पाहून विद्वानांच्या अभिरुचीस ते जसे अनुसरत गेले, त्याचप्रमाणें त्यांचीं सर्व गोष्टीविपर्यां मतें वरचेवर फिरत असतात. तीं अशीं बेचूक कीं, कोणी मनुष्य जर खेडेगांवांत जाऊन राहिला किंवा देशांतरास गेला असला; तर पुनः शहरास परत आल्यावर अशा मनुष्याशीं त्यानें चार घटका प्रसंग केला कीं पुरें, त्यास तोंपर्यंत झालेल्या फेरफारांचीं सगळीं माहिती तेव्हांच व्हावयाची ! असे लोक जर विद्वानांच्या समाजांत मेजवानीस बसले असले तर त्यांचें लक्ष्य नेहमीं विद्वानांच्या तोंडाकडे असेल, व त्यांच्या तोंडावर जसे रुचिभेदेंकरून विकार झालेले दृष्टीस पडतील, तसे हुबेहुब आपल्याही तोंडावर ते उठवतील,— म्हणजे प्रसंगानुसार साखरेच्याही पदार्थाला तोंड आंबट करतील, किंवा एखादा तुरट पदार्थ मोठा मिष्ट म्हणून न्याचा स्वाद वाखाणतील ! सारांश, अजून आपल्या लोकांत खरे परीक्षक फारच थोडे आहेत; व यामुळें काव्य म्हणजे काय हें एकंदर लोकांस कांहींच कळत नाहीं.

४. काव्याचें बरोबर थोडक्यांत लक्षण देणें फार कठीण आहे. तें इंग्रज ग्रंथकारांनीं पांच पंचवीस प्रकारांनीं दिलें आहे. तरी आपल्या संस्कृत ग्रंथांतील ' रसात्मकं काव्यम् ' म्हणजे ' रस-युक्तं तं काव्य ' हें लक्षण सध्यांच्या पक्षीं आपणास पुरे आहे. हें

लक्ष्मी ध्यानांत धरले असतां वरील सर्व भ्रांति दूर होतील, म्हणजे काव्यास पद्यरचना, यमक, प्रास श्लेष, किंबहुना वर्णमाधुर्य हीं अवश्य हार्वीच असा कांहीं नेम नाही हें तेव्हांच लक्ष्यांत येईल. अशा प्रकारचीं काव्ये आपल्या मराठींतही नाहीतशीं नाहीत. ही उदाहरणें पहा:—

“कोणी एक ओगलजी नांवाचा गृहस्थ काश्मीर देशीं रहात होता. तो वैशाखमासीं एके दिवशीं संध्याकाळीं आपला मुलगा आन्या यास संगतीं घेऊन एके लहान डोंगरीवर बसला आहे, आणि तेथून समोर दृष्टीस पडताहेत ते रमणीय पदार्थ त्यास दाखवितो आहे. ते वेळीं सूर्य अस्तास जात होता, तेव्हां त्यास अशी कल्पना झाली कीं, तो सर्व विश्वाला सोनेरी रंगाचें वस्त्र पांघरवून चालला आहे काय ! किंवा हे डोंगर सोन्याचेंच आहेत काय ! अशा कल्पनाच करित ते सुख घेत बसले असतां तितक्यांत तिककडून एक धनगर आपला कळप चारणीवरून घराकडे वळवून चालला होता; त्यानें सुस्वर गायन केलें, ते त्या बापलेकांच्या कार्नी पडून ते तिकडे पाहूं लागले. ” बाळामित्र—कांटेझाड.

ऋतूचें वर्णन. “ बाळा नुक्ताच शेकून आणि ओले गव्हांच्या ओंब्या खाऊन आलेला होता, आणि म्हणतो ‘अहाहा ! असा सदां हिंवाळाच असता तर बरें होतें ! याचें सुख काय सांगू ! ह्यांत नद्यांचें पाणी किती स्वच्छ आणि किती मिष्ट ! लोंकरी वस्त्रें काय सुख देतात ! पोटांत, भूक, अन्नास रुचि, आणि निद्रा तरी काय गाढ येते ती ! ’ तें ऐकून गोविंदशेट, त्याचा बाप, त्यास म्हणाला, ‘ बरें तर म्हणतोस असेंच स्मरणवर्हात लिहून ठेव. ’ बाळानें तसें केलें. पुढें हिंवाळा निघून गेला, आणि उन्हाळा आला. तेव्हां संपूर्ण वृक्ष पालवी फुटून फलपुष्पयुक्त झाले आहेत; वायु मंद सुगंध शीतळ वाहत आहे; लोक चंदनाच्या उत्थ्यां घेऊन गळ्यांत पुष्पांच्या माळा घालून फिरताहेत व नानाप्रकारचे शीतळ उपचार करताहेत. प्रागामध्ये

कारंजी उडविताहेत; त्यांचे तुपार आंगाम लागून अत्यंत सुखी करताहेत; तसेच पिकलेली फळे, आंबे, फणस, जांब, अंजीर, द्राक्षे इत्यादिक जिन्हेस अमृतासारखी रुचि देताहेत. तें सर्व सुख पाहून बाळा म्हणतो, 'अहाहा ! असाच सदां उन्हाळा असता तर बरें होतें.' गोविंदशेट म्हणाला, 'मुला, म्हणतोम असेंच स्मरणवहीवर लिहून ठेव.' बाळानें तसें केलें. नंतर पावसाळा आला. त्यामर्या जिकडे तिकडे हिरवींचार गवतें व नानाप्रकारचीं झाडें उगवली आहेत; नद्यांचे प्रवाह चालले आहेत; शाक-भाज्या पुष्कळ झालेल्या आहेत; जिकडे तिकडे पाणी जमलें आहे; त्यातुन कागदांचीं तारवें करून मुलें पांढविताहेत; डोईवर छत्र्या, सखलादीच्या टोप्या घेऊन पावसांतून लोक चालले आहेत; पुढें शेतें पिकली, त्यांत नानाप्रकारचीं धान्यें झाली आहेत. तें पाहून बाळा म्हणाला, 'बावा काय चमत्कार हा ! हा पावसाळा सदां असाच असता तर बरें होतें !' बाप म्हणाला, 'मुला, हें त्या वहीत लिहून ठेव !' बाळानें तसें केलें.

कित्ता—तीन काळ.

अशीं काव्ये या ग्रंथांत पुष्कळच आहेत; फार तर काय, पण हें सगळें पुस्तक काव्यमयच आहे असें म्हटलें असतां चालेल. हें मुळचें एका फ्रेंच बाईनें केलें असून या ग्रंथाची सर्व जगभर प्रसिद्धि झाली आहे. आपल्या मराठींत तर हे भाषांतर इतकें उत्कृष्ट उतरलें आहे की, तें परभाषेतलें असेलशी शंकासुद्धां येत नाहीं. हें पुस्तक वाचलें असतां मराठीची दुर्दशा वीस पंचवीस वर्षांत किती झाली हें पुरतेपणीं चित्तावर ठसून फार वाईट वाटतें. व पुढील पंचवीस वर्षांकडे नजर देण्यास भय वाटतें ! असो; या प्रसंगी आमच्या भाषेच्या हितचित्कास हा ग्रंथ वरचेवर वाचण्याची फार फार शिफारस केल्यावांचून आमच्यानें पुढें लिहिल्लत नाहीं ! ”

असेच उतारे ' इसापनीती ' , आरबी भाषिंतील गोष्टी ' मुक्तमाला, ' ' थोरले माधवराव, ' ' जयपाळ, ' अशा ग्रंथांतूनही आणखी हावे तितके घेतां येतील.

वरील दोन काव्ये वाचून आमच्या कित्येक वाचकांस कदाचित् असमंजसपणाने हंसूं येईल, पण त्यांनीं पक्के समजावें कीं, असें जोपर्यंत होईल, व त्यांत त्यांस अंतःकरुणाम लागण्यासारखें कांहींच भासणार नाहीं, तोंपर्यंत कवितेचा स्वाद त्यांस मुळींच कळत नाहीं असें म्हटलें पाहिजे ! तसेंच आमच्या वाचकांत जर कोणी शास्त्री असतील, तर त्यांमही वरील गोष्टीचा मोठाच चमत्कार वाटेल ! आपण कांहीं भलतेंच भ्रांतीत वाचीत आहो, किंवा हें लिहिणारानें तरी कांहीं भलतेंच भ्रांतीत लिहिलें अमावें, अशा कल्पना त्यांस बहुधा कराव्या लागतील ! पण दोघांपैकी भ्रांतीत कोणीच नाहीं हें दाखविण्याकरितां त्यांच्या परिचयांतलाच असा एक उतारा येथे घेतों:—

“ तत्तु तीरं समासाद्य तमसाया मुनिस्तदा ।
 शिष्यमाह स्थितं पार्श्वे दृष्ट्वा तीर्थमकर्दमम ॥
 अकर्दममिदं तीर्थं भारद्वाज निशामय ।
 रमणीयं प्रसन्नं च सजनानां मनो यथा ॥
 इदं तीर्थं समं सौम्यं सुजलं सूक्ष्मवाटकम् ।
 न्यस्यतां कलशस्तात दीयतां वल्कलं मम ॥ ”

वालकांड—सर्ग २.

हें आद्यकवित्त्वे काव्य कोणास ' रमणीय ' वाटत नाहीं ? व कोणाचें चित्त ' प्रसन्न ' व ' सौम्य ' करीत नाहीं ? वास्तविक पाहतां यांत येवढें काय आहे बरे ? गांवढळ कुणव्यांसही ज्या गोष्टी दररोज दृष्टीस पडतात त्याच येथें वर्णिल्या आहेत. पण म्हणूनच हीं पद्ये येवढीं रमणीय झाली आहेत ! तीं समजण्यास यत्किंचितही श्रम न पडून प्रत्येक मनुष्याच्या मनांत नदी पाहिली असतां ज्या कल्पना सहज भासतात त्याच येथें कवीनें अगदीं

साध्या रीतीनें बोलून दाखविल्या आहेत. या वर्णनांत एक मात्र अलंकार घातला आहे,—किंवा घातला आहे म्हणण्यापेक्षां आला आहे हेंच म्हणणें बरोबर आहे. कां की, तो इतका सहज आला आहे,—व म्हणूनच त्या ठिकाणी इतका शोभतो—की, तो आणण्यास कवीस यत्किंचित्ही प्रयत्न पडला नसावा. असे; एकंदरति या काव्याची जितकी स्तुति करावी तितकी थोडीच आहे ! ज्यानें आजपर्यंत कोट्यावधि मनुष्यांचें रंजन करून जें त्यांच्या प्रशंसेचें मोर्तब जमें काय काळास दाखवीत आहे, त्या काव्यास येथच्या स्तुतीच्या दोन शब्दांनीं किती थोरवी येणार !

याचप्रमाणें पुढें कौंच पद्याचा वृत्तांत लिहिला आहे तोही किती हृदयंगम आहे ! तो वाचूनही ज्याची वृत्ति पाहिल्याप्रमाणेंच तटस्थ राहाल त्यास देण्यास दुसऱ्या कोणाची उपमा साजणार नाही,—एक त्या निपादाची (कोळ्याची) च साजेल !

तेव्हां एकंदर सांग्याचें काय की, सत्काव्यास पद्यरचना, यमक, प्रास, श्लेष, किंबहुना वर्णमाधुर्यही, यांपैकी कोणाची-मुद्धां बिलकूल गरज नाही ! जें वाचल्यानें किंवा ऐकिल्यानें मनाच्या वृत्ती प्रसन्न होऊन तो तो रम अंतःकरणांत सहज विभून जातो त्यास काव्य म्हणावें. पण हें जर होत नाही,तर छंद, यमक, श्लेष, मृदुत्व यांविषयींचीं सर्व खटपट व्यर्थ !

५. बरील सर्व गोष्टींचा यथास्थित विचार केला असतां लक्षांत येईल कीं कवित्व हें अंगीं आणूं जातां येणारें नव्हे; तें ईश्वराचेंच देणें होय, यास्तव सौंदर्य, सुस्वर इत्यादि मनुष्याच्या अस्वाधीन असणारे गुण बलेंच आपले ठायीं आणणारांच्या प्रयत्नास जितपत यश येतें, तितपत अशा दांडगाईनें कवि होऊं पाहणारांचा प्रयत्न सिद्धीस जातो; म्हणजे नुस्या छानछुर्कांत व सुरेखपणांत जिनकें अंतर, तितकेंच कृत्रिम प्रकारांनीं आणलेल्या शोभेंत व खऱ्या कवित्वांत ! आणि ज्यांप्रमाणें छानछूक ही बहुधा हवे त्यास प्रयत्नांनीं साधण्यासारखी असते, त्याचप्रमाणें

कवितेचा बाह्यवेष म्हणजे मृदुरचना इत्यादिही सामान्य बुद्धीच्या सर्व लोकांस बहुधा साधतां येईल. आतां हें सर्व कोणास अधीक कोणास कमी, असें साधेल खरें; पण तें फार फार उत्कृष्ट साधलें तरी ग्वऱ्या रमिकास त्यापासून तशी बहार वाटणार नाही; कीं जशी अगदीं साध्या पण अस्मल अशा कवितेच्या चुटक्यानें वाटेल ! उदाहरणः—

“ वर्षावावीण भागर जैमा जळें निर्भर ।
 तैमाचि निरुपचार संतोपी जो ॥
 व्यापक आणि उदास जैसैं कां आकाश ।
 तैमें जयांचे मानस सर्वत्र गा ॥
 मंमारव्यथें फिटला जो नैराश्यें निवटला ।
 व्याधाहातौनि सुटला विहंग जैमा ॥
 घरींचियां उजड करावा पराक्रियां अंधार पाडावा ।
 हें नेणांचि गा पाडवा दीप जैमा ॥
 जो ग्वाडावया घाव घाली कां लावणी जेणें केली ।
 दोघां एकाचि मावली दे वृक्ष जैसा ॥
 जो निदेतें नेघ स्तुतीनें न श्लाघे ।
 आकाशा न लागे लेप जैमा ” ॥

ज्ञानेश्वरी.

हे भगवद्गांंचे वर्णन केवढे उदात्त आहे ! व यांत छंद, पद-
 रचना, वगैरे अगदीं साधी असल्यामुळें तर हें फारच शोभतें.
 अशा ठिकाणीं संकृतांतलें शिवरिणी, मंदाक्रांता वगैरे श्लोकदार
 मोठाले छंद, किंवा मराठींतलीं साकी, दिंडी इत्यादि मंत्रूळ वृत्तें
 अगदींच कामास पडतीं ना ! दुसरेंः—

“कारे नाटविसी कृपालु देवासी । पोशीतो जगासी एकलाची ॥
 फुटे तरुवर उष्णकाळमासी । जीवन तयासी कोण घाली ॥
 बाळा दुग्ध कोणी केलेसैं उत्पत्ती । वाढवी श्रीपती सर्वे दोन्ही ॥
 तुका म्हणे त्याचें नांव विश्वंभर । करा निरंतर ध्यान त्याचें ” ॥

“ ऐसे संत झाले कळी । तोंडों तमाखुची नळी ।
स्नान संध्या बुडवीली । पुढें भांग ओढवली ॥
भांगभुर्का हें साधन । पचनी पडे मद्यपान ॥
तुका म्हणे अवघें ढोंग । तेथें केचा पांढुरंग ॥ ”

“ आली सिंहस्थ पर्वणी । न्हाव्या भटां झाली धणी ॥
अंतरी पापाच्या कोट्टी । वरी बोडी डोयी दाढी ॥
जे बोडिलें तें निघालें । सांग काय पालटले ॥
पाप गेल्याची खुण । नाहीं पालटले अवगुण ॥
भक्ति भावें वीण । तुका म्हणे अवघा शीण ॥ ”

“ अंतरी निर्मळ वाचंचा रसाळ । त्याचे गळां माळ असो नसो ॥
आत्मा अनुभवी चोखळिल्या वाटा । त्याच्या माथां जटा असो नसो ॥
परस्त्रीचे ठायीं जो कां नपुंसक । त्याचे अंगा राख असो नसो ॥
परद्रव्या अंध निदेसी जो मुका । तोचि संत देखा तुका म्हणे ॥
आणखी एकः—

(वनाचें वर्णन)

देखे प्रचंड महागिरी विशाल पर्वताच्या दरी ।
जळें तुंबलीं सरितासरीं समुद्रतुल्य अगाध ॥
नाना वृक्षांची अचाट डांगें लागलीं घनदाट ।
मार्जी निर्झरोदकाचे पाट सैरावैरा धांवती ॥
माथां उचलूनी दिनकर छायें रक्षिला अंधकार ।
मार्जी श्वापदगणांचे भार सुखावले सुखवस्ती ॥

(नदीचें वर्णन)

नदी मालिनी पवित्रजीवनी वाहे जैशी देवतटिनी ।
तरंगलिंगें सुफेनमुमनीं सुपूजितें शोभतीं ॥

(पुढील वृत्तांत)

मन गर्जूनि नराधीशें म्हणितलें आश्रमीं कोण असे ।
हें परिसोनि इंदिरावेशें लावण्यकलिका प्रगटली ॥

कनकलास्य सौंदर्यानी की चंद्रकलिका तनुधारिणी ।
मुवर्णकेतनी सुवर्णगवाणी हरिणाक्षी ॥

मुक्तेश्वर.

६. येवढे उतारे पुरे. यावरून त्या कवित्वाचें स्वरूप वाचकांच्या लक्षांत येईल. तें हेंच कीं, इतर कोणत्याही गोष्टीचें साहाय्य न घेतां अर्थाच्याच केवळ अंगभूत सौंदर्यानें व तद्ब्यंजक शब्दांच्या अपूर्व सौष्ठवाने मनास चमत्कार भासविण्याची शक्ति. ही शक्ति कवीशिवाय इतरांस समजणे अशक्य होय. फार तर काय, पण कवीची कवीमही सांगतां येणार नाही ! व म्हणूनच या शक्तीस कवी व इतर लोक ईश्वरी प्रेरणा म्हणतात ! सामान्य मनुष्याची अकल व प्रयत्न कवितेच्या बाह्यांगांपर्यंत मात्र पोचेल; व म्हणूनच काव्यांत रस आणावयाचा असल्यास चांगलीं मोठालीं वृत्ते, अर्थालंकार, शब्दालंकार इत्यादिकांचें मजबूत साहाय्य घेतल्याखेरीज त्याचे कधीही चालणार नाही. पण बरील उतारे पहा वरें ! त्यांस असें बाहेरचें साहित्य लवमात्रही लागलें नाही. छंद, ओवी व अभंग — ज्यांत इतर छंदप्रमाणें मांडेसे माधुर्य आहे असे नाही ; व ज्यांची रचना साऱ्या वृत्तांत अगदीं सोपी असल्यामुळे गद्यांत व जीत फारसा फेर नाही; शब्दालंकार पाहिला तर शेवटलें एकाक्षरी यमक येवढाच; आणि अर्थालंकारही मोठ्या प्रयामानें उत्कृष्ट निवडून घातले आहेत असेही नाही. वरें अशा कवितेचा विषय तरी कांहीं अपूर्व असता काय ? कांहीं नाही; ज्या गोष्टी चारचौघांस नेहेमीच्या माहित असतात त्याच प्रायः तीत असतात ! पण कवीच्या वाणीनें त्या निघाल्या कीं पुरे; जादूगिराच्या कांडीनें त्याच पदार्थास जशी अपूर्वता प्राप्त होते, त्याप्रमाणें अशा नेहेमीच्या गोष्टींसही कांहीं अपूर्व शोभा येते ! परवीचीं पद्यें कितीही उत्कृष्ट असलीं, तरी त्यांचा एक दोनदां

वाचतांच कंटाळा येऊन जातो; पण अशाचें साधें सौंदर्य शेंकडोंदा वाचल्यानेंही कमी न भामतां वाचकां:

‘ प्रतिक्षण नवीच दे रुचि—’.

७. अमो; याप्रमाणें स्वतःमिद्ध अशा महाकवींच्या कृतिंतचें स्वरूप वर लिहिलें आहे त्यावरून आमच्या वाचकांच्या मनांत घरेंच आलें अमेल अमें वाटतें. येथवर हातीं घेतलेल्या विषयाचा भाग — म्हणजे कवित्व म्हणजे काय याविषयी बराच विचार झाला. पण बाकीचा सर्व विषय थोडक्यांत आटपण्यामारव्या नव्हे, म्हणून मध्यां येथेंच थांबून पुढील खेपेस तो पुरा करूं.

हठादाकृष्टानां कतिपयपदानां रचयिता
जनः स्पर्धालुश्चदहह कविना वश्यवचसा ।
मवेदद्य श्रुवा किमिह बहुना पापिनि कठौ
घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलहः ॥

भवभूति.

(१) अवतरण. (२) कवित्वास विद्वत्त्व अनुकूल होय हा लोकभ्रम. (३) तर्कशास्त्राचा कवित्वाशी अत्यंत विरोध; कवीचें मन आणि तत्वज्ञानचें मनः उदाहरण—चंद्र (४) कल्पनेच्या विकासानंतर बुद्धीचा विकास (५) कवित्वास आवश्यक गुण. (६) ‘ कवि ’ शब्दची व्याख्या. (७) कवीचा मुख्य गुण—सहृदयता—(८) स्वभाव वर्णन (९) प्राचीन कवींच्या उत्कर्षाची कारणें (१०) इतर अप्रधान गुण. (११) दोहोंचा योग. (१२) विद्वत्तेची गति कोठपर्यंत ? (१३) एकंदर सिद्धांत.

१ “ ओढून ताणून शब्दाची जुळवाजुळव करणारा मनुष्य सरस्वती ज्यास प्रसन्न आहे अशा महाकवींशीं जर स्पर्धा करूं लागला; तर आज उषां मडकी घडणाऱ्या कुंभाराचा व त्रिभुवनास ज्यानें निर्माण केलें त्या ब्रम्हदेवाचाही कलह लागेल ! कोणी सांगावें ! ”

१. मार्गे अस्सल कवित्वाचें कांहीं स्वरूप सांगितलें. आतां कृत्रिम कवितेचें—म्हणजे मूळची कवित्वस्फूर्ति नमतां विद्वत्तेच्याच जोरावर रचलेल्या काव्याचें—निरूपण करितां.

२. या विषयाच्या संबंधाने आपल्या लोकांत पुष्कळ दिव सांपासून एक मोठाच भ्रम माजला आहे. तो अर्थात् विद्वत्त्व आणि कवित्व यांचा परस्पर अभेद. फार तर काय, पण 'कवि' या शब्दाचा अर्थ 'शाहाणा' असाही पुढें होऊन गेला. आतां असें होण्याचे कारण काय असें जर कोणा विचारील तर तेंही सांगणें कठीण आहेसें नाहीं. विद्यासांपादनाचा मार्ग पूर्वीचा असा कांहीं चमत्कारिक होता की, मनुष्यानें एक अगदीच विद्येशिवाय रहावें किंवा तिच्या सर्व शाखांचें पूर्ण अध्ययन तरी करावें; मध्यंतरीचा म्हणून मुळीच मार्ग नव्हता. तेव्हां जे नामांकित कवि होत ते अर्थात्च या दुसऱ्या वर्गातलेंच अमत. पण गुरुच्या घरीं बारा किंवा याहूनही अधिक वर्षे राहून त्यांनीं नुसती काव्येच पढून न राहतां व्याकरण, न्याय, मीमांसा इत्यादि शास्त्रांत—कीं जीं कवीस कांहीं उपयोगाचीं नाहींत, किंबहुना कवित्वास अपायकारकही होत, त्यांतही त्यांम पारंगत व्हावें लागे. यास्तव जे कवि निपजत ते अर्थात् अशा विद्वानांतूनच. तेव्हां सहजच कवि अमला कीं तो विद्वान् असायाचाच असें लोकांच्या नहमीं दृष्टीस पडे. पण याच शब्दांचा जर व्यत्यास केला—म्हणजे विद्वान् कवि असतात असें म्हटलें—तर नेहमीं चालेलच असें नाहीं; या गोष्टीचा त्यांनीं नाट विचार केला नाहीं ! असे; पुढें पुढें तर म्हणजे माघ, श्रीहर्ष यांच्या वेळीं कवित्वास शास्त्राध्ययन अवश्यच झालें. या कवींच्या ग्रंथांतून व्याकरण, न्याय, मीमांसा, किंबहुना वैद्यक, ज्योतिष इत्यादि शास्त्रांचाही संबंध आणलेला असतो. असें होतां होतां अलीकडे

तर ' रंडागीतानि कौव्यानि ' येथपर्यंत येऊन मजल ठेपली ! असो; हा एक प्रकार झाला. दुसरा प्रकार अलोकडे मुरू झालेल्या इंग्रजी विद्येचा. ही विद्याही मागील संस्कृत विद्येप्रमाणेच कवित्वास अत्यंत अनुकूल आहे. किंबहुना तीशिवाय चांगली कविता करतां येणें अशक्य होय, असा एकंदर लोकांचा समज झाला आहेसा दिसतो. अथवा हेंचमं काय; एकंदर सर्व गुणांचें अधिष्ठान इंग्रजां विद्वत्ता होय, असा या अपबुद्ध लोकांनीं सिद्धांत केला आहेसा वाटतो ! त्याच्या मते ही नवी विद्वत्ता म्हणजे कांहीं मोठी अजब चीज होय ! ही जवळ असली की, त्या मनुष्यानें सभाप्रभागीं उभें राहून बृहस्पती-प्रमाणें श्रोत्यांस आपल्या वक्तृत्वानें थक करून टाकाय, काव्य-दामाप्रमाणें जगास चिरकाल मोहणारी कविता करावी, शाक्य-मुनीप्रमाणें मानसिक व्यापारांची उत्पत्ति काढावी, इत्यादि अनेक परस्पर विरुद्ध शक्ति अशांच्या ठायीं अवश्यमेव आल्याच असें हे समजतात फार तर काय, पण चार पांच वर्षे विद्यालयान्त घालविलीं कीं, पृथ्वीवरील व्यापाराची घडामोड, राज्यव्यवस्था इत्यादि गोष्टींत, किंबहुना युद्धकलादिकांतही निपुणता प्राप्त होते असा सुद्धां कित्येकांचा समज असेल. उद्यां जर गायन-विद्येचा अभ्यास करावयाचें कोणाच्या मनांत आलें, किंवा उत्कृष्ट पाकसिद्धि करावयाची असली, तर तो एखाद्या विद्वानाची गांठ घेईल ! सारांश,

प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानां

पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः ॥

“ सर्व गुण एके ठिकाणीं ठेवण्याविषयीं विधत्याची इच्छा दिसत

१ शास्त्रीय कोठ्यांत घडून त्यांखेरीज दुसरें ज्यास कांहीं रुचेनासेंच झाले असे आपल्या दशांतील जुने पंडित वरील वाक्पानें काव्याच्या अप्रतिम रसास तुच्छ करूं पहातात. यावरून त्यांची रसिकता स्पष्टच दिसते !

नाहीं,तर याच्या उलट दिसते; ” अमें सुमारं दोन हजार वर्षापूर्वी जें कालिदासाम वाटलें, व अगदीं आलीकडे पर्यंत लोकांस वाटत असे, तें मध्यांच्या काळीं एकाएकीं खांटें ठरत चाललें कीं काय कोण जाणे, अमें एखाद्यास वाटल ! मागील काळीं होमर, धुमिडिंडीम्, आरिस्टॉटल्, अमें नामांकित पुरुष निपजावयास फार दीर्घकाळ लागे, व शिवाय एकेकाच्या ठायीं एकेकच गुण मोठ्या प्रयामानें वास करी; पण इंग्रजांची सत्ता येथें होऊन त्यांची विद्या इकडे नुकतीच संचार करूं लागली तीं सगळेंच मान एकदम फिरले ! शिल्पशास्त्र मोठ्या उत्कृष्ट दशेस येऊन अलीकडे जसे अद्भूत चमत्कार चोहोकडे दृष्टीस पडतात, त्याही-पेशां बुद्धीचे चमत्कार फारच मोठाले दिसूं लागले आहेत. मनुष्याच्या मनास फार थोड्या काळांत पूर्णत्व येऊन त्यांत हरएक गुणाचा सहज समावेश व्हावा असें झाले आहे. असो; ईश्वर-कृतेकरून येवढा प्रकाशाचा लोट आमच्या देशास सहन होवो म्हणजे झालें !

वरील लेखावर पुष्कळांचे पुष्कळ आक्षेप निघतील हें आम्ही जाणतो. तरी त्या सर्वांचें निराकरण करण्यास पुष्कळ जागा लागून तें या प्रसंगासही उचित नाहीं असे समजून त्यासंबंधें येथें कांहीं लिहित नाहीं. वरच्या लिहिण्यांतली मुख्य मुद्दा हा आहे कीं, कवित्वास विद्वत्तेची अगदीं गरज नाहीं. निरनिराळ्या शास्त्रांत पुरतेपणीं गति होणं हे कवित्वास अनुकूल होणार नाहीं. हें तर काय, पण अगदीं साक्षात् प्रतिकूलच बहुधा होणार आहे. तर्कशास्त्रासारखें तर कवित्वास अपाय करणारें कांहींच नाहीं !

१ हा कालिदासाचा काळ अगदीं निश्चित म्हणून आम्हीं येथें लिहिलें नाहीं. पण ज्याअर्थी थोरल्या विक्रमादित्य राजाची व आपल्या कवीची तोडतोड अजून कोणी पक्केपणीं केली नाहीं, त्या अर्थी तसें होईपर्यंत लोकवादास अनुसरणें आम्हांस प्रशस्त वाटतें.

३. हे वाचून आमच्या वाचकांपैकी पुष्कळांम मांटे आश्चर्य वाटेल; व कांहीं तरी विलक्षण मत स्थापण्याच्या बुद्धीनें आम्हीं हें लिहिलें आहे असेंही कित्येकांस वाटल्यावांचून राहणार नाहीं यास्तव एका अनुभविक ग्रंथकाराचें प्रमाण येथें त्यांस दाखविणं अवश्य वाटतें:—

“ नटः—नन्वयं (कविः) प्रमाणप्रवीणांऽपि श्र्यते । तदिह चंद्रिकाचंडातपयोरिव कवितातार्किकत्वयोरैकाधिकरणतामालोक्य विस्मितोऽस्मि ।

सूत्रधारः—क इह विस्मयः ।

येपां कोमलकाव्यकौशलकलालीलावती भारती

तेपां कर्कशतर्कवक्रवचनोद्गारेऽपि किं हीयंत ।

येः कांताकुचमंडले कररुहाः मानंदमारोपिता—

स्तैः किं मत्तकर्त्रीद्रकुंभाशवरे नारोपणीयाः शराः ” ॥

प्रमत्तगवय नाटक.

“ नटः—हा कवि तर्कशास्त्रांतही मोठा प्रवीण आहे म्हणून ऐकतां. तर चांदणें व कडक ऊन हीं जशीं एकत्र असार्वी त्या प्रमाणें त्याचें कवित्व व तर्कशक्ति एके ठिकाणीं पाहून मला मोठा चमत्कार वाटतो !

“ सूत्रधारः—यांत कसचा चमत्कार ! अरे, ज्याची वाणी कोमल काव्यरचना प्रसवते, तींतूनच तर्कशास्त्राची तीक्ष्ण वचनेंही निघालीं असतां कोणती हानि झाली ?—ज्यांनीं कांताकुचमंडलीं आनंदेंकरून नवें रोंवलीं, त्यांमच मनोन्मत्त झालेल्या हत्तीच्या गंडस्थळावरही बाण हाणण्यास कांहीं कठीण आहे काय ?

याप्रमाणें सुमारे सात आठशें वर्षांपूर्वींच जयदेवामही ‘ कवि-तत्त्वा व तार्किकत्वाचा ’ विरोध भामला. तेव्हां हें मत आम्हीं वलेंच स्वकपोलकल्पित काढलें आहे असें नाहीं, अशी आमच्या सूत्र वाचकांची खचित खात्री होईल. आणि या विषयाचा जो

अंमळ वारकाईने विचार करील त्याम खचित कळून येईल की, कवीचें मन व तत्वज्ञाचें मन स्वभावतःच परस्परविरुद्ध होय. कवीच्या मनांत पदार्थमात्राच्या दर्शनाने कल्पनेचे नानाविध तरंग उठत असतात, व ते अर्थात्च बहुधा भासमय असतात. तत्वज्ञाचें मन पदार्थमात्राच्या वास्तविक रूपाच्या शोधाकडे लागलेलें असतें; यास्तव सर्व भासमय कल्पनांचा निरास करून तें निवळ सत्याकडेच जातें. कवीचें काम ब्रह्मदेवाप्रमाणें चित्रविचित्र कल्पनामृष्टि बनवण्याचें असतें. तत्वज्ञाचें रमायनवेद्याप्रमाणें पदार्थमात्राचें पृथक्करण करण्याचें असतें. मारांश, पहिल्याचा विषय कल्पना व दुसऱ्याचा विषय सत्यासत्यविवेचन. ही भिन्नता विशेष स्पष्ट करण्याकरितां एक उदाहरण येथें घेतों. माऱ्या मृष्टींत चंद्राहून रमणीय पदार्थ नाही. आतां याकडे कवीची व तत्वज्ञाची मनःप्रवृत्ति कशी होते ती बघाः—ग्रीक व रोमन लोकांनी चंद्राच्या सौंदर्यावरून व सौम्यत्वावरून त्यास स्त्री कल्पिले. त्यांच्या कथासमूहांत ही स्त्री पारधीण असून धनुष्य व भाता धेऊन ती वनांत पशूमागे धांवते आहे असे वर्णन आढळतें. आपल्या कथासमूहांत तर अशा कल्पनांची गर्दीच आहे. समुद्रांतून उगवलासा दिसतो म्हणून त्यांतून निघालेलें एक रत्न; तां उगवतांच कुमुदिनी (जणों काय हर्षानें) विकसतात म्हणून त्यांचा पति; रात्रीच त्याचे किरण प्रकाशमान होतात म्हणून रात्रीचा नवरा; त्याच्या शिंघावर हरणाची आकृति दिसते म्हणून मृगांक; त्यास पाहतांच समुद्रास (जमें काय आनंदाचें) भग्नें येत, म्हणून (दुसऱ्या कल्पनेने) त्याचा मित्र, याचप्रमाणें अंधकाराचा शत्रु, राहूचा द्वेष्य, इत्यादि संबंधही त्याजवर आले. त्यांचे किरण नेत्रांस व शरिरास सुखद होत म्हणून शीतकर, चंद्रकांतामद्रवविणारा, इत्यादि कल्पनाही त्यावर बसल्या. आतां या मनोरम भ्रमांचें तत्वज्ञ कमें निरसन करून टाकतां पहा ! चंद्र समुद्रापासून लाखों कोस दूर आहे हें जाणून तो समुद्रोत्थ रत्न

नष्टे असा तो निश्चय करतो; समुद्राची भरती, कमलांचा विकास ही आकर्षणादि सृष्टिव्यापारांचीं फलें होत; हरण दिमतें ती चंद्रावरील पर्वतांची छाया; राहु म्हणतात ती पृथ्वीची छाया; अशा उपपत्ति तो करीत जातो. शेवटीं, चंद्राचे किरण थंडगार आहेत हा लोकानुभवही त्यास सहन न होऊन उष्णतामापक यंत्रानें तो चंद्रकिरणांची उष्णता काढतो ! !—झालें ! याप्रमाणें कविपरंपरेनें उभारलेल्या सुंदर मंदिराचा हा कविप्रतिपक्षी आपल्या दुर्भिणीनें व उष्णतामापक यंत्रानें समृद्ध विध्वंस करून सर्व सृष्टि उजाड करून सोडतो ! वरील उताऱ्यांत कवितेस चांदण्याची व विचार शक्तीस कडक उन्हाची जी उपमा जयदेवानें दिली आहे तीही मोठी सरम व समर्पक होय. एक तर चांदणे शांत रमणीय असतें; आणि ऊन उपयोगाचें त्वरें, पण त्याची झळई कोणास आवडत नाहीं. तमेंच कविता समजण्यास सोपी असते, मनाचें रंजन करते, आणि मनास शांति देते; पण शास्त्रावरील ग्रंथ अगोदर दुर्बोध, व समजल्यावरही त्यापासून मनास प्रगल्भता येते, त्याचें रंजन होत नाहीं; आणि वादाचे ग्रंथ असले तर त्यांपासून चित्तवृत्ति शांत न होता उलटी धुव्बच होते. हें एक सादृश्य. दुसरें सादृश्य हें कीं, चांदण्यांत पदार्थ स्पष्ट न दिसल्यामुळें कल्पना शक्तीस आवकाश सांपडून अवास्तव भासांत रंगण्यास मनास सांपडते; पण कडकडीत उनांत पदार्थ अगदींच स्पष्ट दिसल्यामुळें कल्पनेस सवडच न सांपडून त्यांचें वास्तविक स्वरूप सहज दृष्टिगोचर होण्यासारखें असतें. हीच गोष्ट कल्पनेच्या द्वारें झालेल्या ज्ञानास व बुद्धीच्या द्वारें झालेल्या ज्ञानास यथानुक्रम लागते.

४. वरील उपादानावरून दुसरी अशीही गोष्ट आमच्या सूक्ष्म वाचकांच्या लक्षांत येईल कीं, बुद्धीची प्रगल्भता ही कल्पना विकासाच्या पुढली मनाची दशा होय—म्हणजे आरंभी कल्पनेचा विकास होऊं लागून त्यापुढें बुद्धि विकास पावूं लागते. या

गोष्टीचा अनुभव फार थोडक्यांत आहे. लहानपणी मुलांस खुळ-
खुळ्याची, दिव्याच्या ज्योतीची, चांदोवाची जी मौज वाटत
असते, तिचें बीज हेंच होय कीं, त्यावेळेस त्यांची कल्पनाशक्ति
हळू हळू विकास पावूं लागत असते. त्यांस भुताखेताच्या, राक्ष-
सांच्या गोष्टींची फार मजा वाटते, कळोखांत जाण्यास तीं
भितात, याचें तरी कारण हेंच,—कीं त्यांची कल्पना
मोठी जागृत असून विचारशक्ति बहुधा निद्रिस्त असते.
पण पुढें जमजमें त्यांस कळूं लागतें, तसतसा हा गोष्टी-
वेल्हाळपणा कमी कमी होत जाऊन सारासार विचार म्हणजे
तथ्य कशांत आहे कशांत नाही वगैरे विवेचन तीं करूं लाग-
तात. पुष्कळांस स्वतःच्या अनुभवावरून आठवत असेल कीं,
लहानपणीं इमापनीतीतील गोष्टींची फारच मौज वाटून तात्पर्य
वाचतांना डोकें उठे; पण तो कल्पनेचा काळ जाऊन त्यापुढील
दशा मनावर येऊं लागल्यामुळे हल्लीं वरच्या विरुद्ध अनुभव
येतो; - म्हणजे गोष्टीपेक्षां तात्पर्यावर विशेष नजर असते !
असा; आतां हा प्रकार प्रत्येक व्यक्तिभूत मनुष्यांस जमा आढ-
ळतो, तसाच पण एकंदर राष्ट्रांतही आढळतो. पहा, सर्व
लोकांत अगदी पहिले ग्रंथे म्हटले म्हणजे कवितेचे असतात;
आणि हे केवळ अनुक्रमानेंच पहिले असतात असें नव्हे, तर
योग्यतेनेंही अग्रगण्य असतात. या होन्ही गोष्टींचें कारण अर्थात्
हेंच कीं, त्या अप्रबुद्धतेच्या काळीं कल्पनाशक्ति जशी उदाम
आणि अनावर असते, तशी पुढें कधीही असत नाही. विद्वत्ता
म्हणजे सर्व गुणांचें निधान असें मानणाऱ्या लोकांस होमर किंवा
धान्मीकि, व्यास, यांमारखे पुढें कवी झाले नाहीत या गोष्टींचें

१. हा शब्द येथें ' पुस्तक ' या अर्थां योजला नाही; तर त्याचा
मुळचा अर्थ—' जुळलेला मजकूर ' हाच येथें घ्यावयाचा वेदांच्या
वेळेस किंवा होमरच्या वेळेस लेखनकला होती कीं नाही, या भानगडीत
पहण्याची येथें जरूर नाही.

मोठें आश्चर्य वाटत असेल ! पण असे होण्याचें कारण वर जें सांगितलें आहे तें लक्षांत आणलें असतां विस्मयास मुळींच जागा राहणार नाही. तें मन्वंतर निराळें होतें आणि आतांचें निराळें आहे. त्या काळीं कल्पनेचेंच बहुधा प्राबल्य असल्यामुळें तसले जगद्वंद्य काव्यग्रंथ त्यावेळीं निर्माण झाले. पण आतां कल्पना जाऊन तिच्या जागीं विवेचन शक्तीचा जोर दिवसेंदिवस होत चालल्यामुळें तें सामर्थ्य गेले; आणि नानाविध शास्त्राचा प्रादुर्भाव झाला. अंतरालांत काय काय चमत्कार आहेत, पृथ्वीच्या पोटांतील रचना कसकशी आहे, मनांवृत्तीचे व्यापार कोणकोणत्या नियमांनीं चालतात, वगैरे गोष्टींच्या शोधाकडे आलीकडे लोकांच्या मनाची प्रवृत्ति झाली. पहिला काळ वसंतमामाप्रमाणे पालवीचा, मोहोराचा व फुलांचा होय; आणि हा पुढील शरन्मामाप्रमाणें फलधान्यसमृद्धीचा होय. तेव्हां दोहोंचें एकाधिकरणत्व म्हणजे एके ठिकाणीं असणें वस्तु-गत्याच शक्य नव्हे !

५. या सर्व गोष्टींचा यथास्थित विचार केला असतां ' सुधारणा कवितेस प्रतिकूल होय, ' ' तिची वाढ सजानतेच्या काळीं खुंटते ' वगैरे सकृदर्शनी विलक्षण दिसणाऱ्या वाक्यांचा अर्थ आमच्या वाचकांस नाट लक्षांत येऊन त्यांची सत्यता त्यांच्या मनावर चांगली ठसेल. असो; आतां कवितेचें लक्षण काय, त्यांच्या अंगीं कोणते गुण प्राधान्यें करून पाहिजेत, कोणते गौणत्वे करून हवेत, याविषयीं विचार करूं. तें केलें प्रस्तुत विषयाची विशेष फोड होईल.

६. ' कवि ' शब्दाचा धात्वर्थ पाहिला तर ' गाणारा ' (कु-धातु, अर्थ गायन करणें) असा आहे. हा आलीकडेच्या काळीं अर्थात्च नेहमीं लागू पडेल असें नाही; कारण गाणें हें निराळें कसबच होऊन बसलें आहे. पण प्राचीन काळीं सर्व देशांत, व अजूनही तशी स्थिति जेथें असेल तेथें, कवि हेच

गाणारे व वाजवणार असत. संस्कृत नाटकांतून हा पूर्वीचा प्रकार दाखविलेला असतो. राजांपाशीं स्तुतिपाठक असत, त्यांस नाटकाच्या परिभाषेत 'वैतालिक' म्हणत, आणि एरवी 'बांदिजन' ही म्हणत. दैत्यगुरु शुक्राचार्यांस याच कारणास्तव 'कवि' 'काव्य' हीं नांवे होती. ग्रीक लोकांत 'रहापसोडिस्ट्स्' (Rhapsodists) नांवाचे लोक असत; त्यांचा धंदा होमर वगैरे प्राचीन सर्वमान्य कवींची काव्ये गाऊन व वाद्यांवर वाजवून तोंडपाठ म्हणावीं हा अमे. हे काव्यपठक कोणी कोणी स्वतःही काव्ये रचीत. असो; याप्रमाणे लेखनकला त्या वेळीं नमतांही आपल्या वेदांप्रमाणे तीं काव्ये पठकपरंपरेनें त्या लोकांत राहिलीं. असे; ही गोंष्ट प्राचीन काळची झाली. पण इतकेही लांब जाण्याची गरज नाही. हा प्रकार मध्यांही इकडच्या प्रांतीं नुकता दृष्टिस पडत असे. पेशव्यांच्या वेळेस लावण्या, पवाडे या छंदांवर शार्डर कवनें रचून आपणच गात; व त्यांच्या योग्यतेप्रमाणे त्या वेळीं त्यांची संभावना होत असे. ही कविता अजूनही पठकपरंपरेनें आपणांत राहिली आहे. ही छापून ठार बुद्धं न देणे हे देशाभिमानी लोकांस मोठें भूषणास्पद होईल, आणि असें केल्यानें भाषाभिशांवर व रासिकांवरही लहान उपकार होईलसें नाही. असो; तेव्हां या रीतीनें 'कवि' शब्दाची आपल्या देशांत रुढि झाली. इंग्रजी भाषेत एतदर्थ वाचक जो शब्द आहे त्याचा अर्थ 'करणारा' असा होतो. यास्तव कवी म्हणजे कल्पना-मृष्टि बनवणारा असा त्या भाषेतला मूळचा अर्थ होय असें सामान्यतः लोक समजतात. पण येवढा खोल अर्थ तेव्हांच्या अडाणी लोकांच्या मनांत प्रथमतः आला असेल असें आम्हांस वाटत नाही. तर आपल्या 'कवि' शब्दाप्रमा-

णेंच ' करणारा ' म्हणजे ' पद्यें जुळणारा ' इतकाच अर्थ त्यावेळीं मूळचा असेल हें मानणें आमच्या मते अधिक सयुक्तिक होय. असो; यथवर नुसत्या शब्दाची व्याख्या झाली. आतां कवीस अवश्य गुण कोणते पाहिजेत वगैरे गोष्टींविषयी विचार करूं.

७. कवीच्या अंगी मुख्य गुण सहृदयता पाहिजे:—म्हणजे हृदयाच्या शृंगारवीरकरुणादि ज्या नानाविध वृत्ती त्या त्याम अत्यंत सुक्ष्मत्वानें व स्पष्टत्वानें भासल्या पाहिजेत. वरील निरनि-
राळ्या वृत्तींचा विषय इंद्रियगोचर होतांच कवीचें मन क्षुब्ध होऊन जातें. आणि त्या खळाळीसरसे जे उद्गार अपोआप निघून जातात तेच खरी व असमल कविता होते. याचें अत्युत्कृष्ट उदा-
हरण आपल्या आद्यकवींचा कौचवधनिमित्तक करुणोद्गार ह् होय हें आमच्या वाचकांस मागील निबंधावरून आठवेलच ! तसेंच मराठी कवितेंत पहातां असे उत्कृष्ट मामले विशेषेंकरून तुकारा-
माचेच अभंग होत हेंही सर्वांच्या ध्यानांत येईल. हा कवि मनाचा मोठा प्रेमळ, साधा, मोकळा व थोर असल्यामुळें कोणत्याही प्रसंगाचे त्याचे अभंग असात, त्यांत तो तो रस जमा काय भर-
पूर भरलेला असतो; व म्हणूनच ते आपल्या लोकांस आज दान अडीचशें वर्षं येवढे प्रिय होऊन राहिले आहेत; आणि जांपर्यंत त्यांचा आधार जी मराठी भाषा ती या जगांत राहिल तोंपर्यंत आपल्या नावांप्रमाणें ते खरोखरच ' अभंग ' राहणारे आहेत. असो; तेव्हां निरनिराळ्या वृत्ती पूर्णपणें ज्यांत प्रतिबिंबित होतील असें अंतःकरण कवीचें असायास पाहिजे; म्हणजे सहृदयता हें कवित्वाचें मुख्य लक्षण होय. हे ज्याच्या ठायीं वसत नाहीं त्याची बुद्धि कितीही प्रचंड असली तरी ती त्यास या

१ वर्डस्वर्थ नामक इंग्रजी कवीनें असें कवित्वाचें लक्षण बेंले आहे:— "Poetry is the spontaneous overflow of powerful feelings."

टिकाणी अगदी कामास पडायची नाही. अशाविपर्याची उदाहरणं आपल्या देशांतलीं देणें अशक्य होय; कां कीं, आपल्या प्राचीन किंवा अर्वाचीन ग्रंथकारांची माहिती आपणांपाशीं मुळींच नाही म्हटलें अमतां चालेल. यास्तव दुसऱ्या देशांतीलच उदाहरणें सांगणें अवश्य आहे. प्राचीन रोमन लोकांत मिमरो म्हणून एक महान्वक्ता होऊन गेला हें आमच्या मराठी वाचकांमही बहुधा विदित असेलच. हा मिमरो सास्थानिक कामांतही मोठा हुशार असून शिवाय महाविद्वान्ही होता; याने क्याटिलैन्च्या बंडाचा मोड करून रोम शहर बचावले, व एकंदर राज्यही त्याने त्या संकटसमयीं वांचविलें म्हणण्यास हरकत नाही. तसेच यानें ल्याटिन भाषेंत शेंकडां मोठमोठे ग्रंथ रचून ठेवले होते; पण त्याचा विमांश मात्र आतां उरला आहे. असो, पण सांगायार्चें काय कीं हा एवढा नामांकित विद्वान व शिवाय वक्ता अमतांही याची कविता इतकी भिकार आहे कीं तिला ने नांव सुद्धां शोभत नाही ! त्याला मात्र स्व भिमनास्तव तिची योग्यता मोठी वाटे, पण वाकी सर्वांस ती आजपर्यंत अगदीं नादान वाटत आली आहे ! हें उदाहरण मोठें म्हणून आम्हीं येथें एकच घेतलें; दुसरीही अशी पुष्कळ आहेत, पण तीं सर्व येथें लिहिण्याचें प्रयोजन नाही. आतां दुसऱ्या प्रकारचीं कांहीं थोडीं सांगतां. जॉन्सन्, पौप, ड्रायडन्, हे ग्रंथकार केवढे थोर होऊन गेले हें येथें सांगितलें पाहिजे असें नाही. यांपैकी शेवटल्या दोघांनीं तर आपआपला सारा जन्म कविता लिहिण्यांतच घालविला; व तिघेही आपआपल्या काळीं वाकीच्या कवींत अग्रगण्य होते. पण आतां यांस फारसा मान नाही; कोणी कोणी तर हे मुळींच कवि नव्हेत असें सुद्धां म्हणावयास भीत नाहीत ! बरे तर. हीं सर्व उदाहरणें महाविद्वान् असून मुळींच कवि नसणारांचीं—किंवा निदान महाकवि नसणारांचीं—झालीं. पण इतकेंच नव्हे. याहूनही चमत्का-

राची एक गोष्ट वारंवार आढळण्यांत येते. ती ही की, समय-विशेषेंकरून खऱ्या कवीचें सुद्धां कवित्व कमज्यास्त होतें— म्हणजे एखादें काव्य एखाद्या वेळीं उत्कृष्ट साधून जातें, पण दुसऱ्या वेळीं कांहीं केल्या तसें उतरत नाही. मिश्टन् कवाने आपणाविषयीं असें लिहिलें आहे कीं, माझी प्रतिभा वर्षांच्या कांहीं महिन्यांत विशेष उज्वल असे, व या धोरणावर तो काव्यरचना करित असे. पोपविषयीं जॉन्सन यानें असें लिहिले आहे कीं, यानें वीस वर्षांचा असता जितकी उत्कृष्ट कविता केली त्याहून वरचढ अशी पुढें त्यास साधलीच नाही. त्याप्रमाणेंच वायग्न यानेंही पंचवीस तीस वर्षांच्या वयांत जी कविता रचिली ती फारच उत्कृष्ट उतरली; तशी त्यास पुढें साधली नाही इत केंच नव्हे, तर पुढली कविता पाहिलीच्या मानानें पुष्कळच हलकी ठरली. असा; तेव्हां या सर्व गोष्टींवरून काय बरें स्पष्ट दिसतें ? अर्थात् हेंच कीं, कवित्वाचें तत्त्व सहृदयता हें होय. ही ग्रंथांत जशी कमज्यास्त अमते त्याप्रमाणें त्या ग्रंथांस काव्यत्व येतें. आणि ही आपल्या अंगां वळेंच आणूं जातां येणारी नव्हे हें तर काय; पण ती आपले ठायीं अमतांही नेहमीं आटोक्यांत राहणारी नव्हे !

८. तेव्हां इतर मनुष्यांत व कवींत मुख्य विशेष म्हणून हाच कीं, कवीच्या ठायीं सहृदयता अत्यंत अमते. ही येवढी मुद्याची गोष्ट नीट ध्यानांत धरली असतां हा विषय सर्वास अगदीं उघड हाईल. पहा कीं, ही सहृदयता म्हणजे अंतः-करणाचा कोमळपणा तरुण वयांत मनुष्यास फार असतो, व तसाच अर्थात् अज्ञानावस्थेंत असणाऱ्या राष्ट्रांतही फार असतो. म्हणूनच लहान वयांत अंतःकरणवृत्ति सुशोभ असून नाटकें, कादंबऱ्या, काव्ये अशा ग्रंथांचा अतोनात नाद लागतो, आणि राष्ट्राच्याही आद्यावस्थेंत उत्कृष्ट कविता उदयास पावते. पण या सौम्य वृत्ति मनुष्यांत व राष्ट्रांत प्रौढ वयाच्या सुमारास मावळ

लागून शेवटीं बहुधा अगदींच नाहीशा होतात; व त्या त्याप्रमाणें विचारशक्तीचें प्राबल्य होत जाऊन कवित्वाचा ऱ्हास होतो. त्या मूळच्या माथ्या काळांत झालेल्या कवींम दुसरी मांयही ही होती कीं, मृष्टीच्या व मानवी स्वभावाच्या केवळ मूळच्या स्वरूपाशीं त्यांचा नेहमीं परिचय अम; आतांप्रमाणें दोहोंवर त्याकाळीं कृत्रिमता आली नव्हती. यास्तव दोहोंची प्रतिमा त्यांच्या विशद मनावर जशी काय सहज ठसून जाऊन ती वर्णनद्वारा त्यांच्या ग्रंथांत प्रगट झाली. पण पुढील कवींच्या मनावर ती अर्थात्च पहिल्यांच्याप्रमाणें यथास्थित न उठल्यामुळे स्वभाववर्णन त्यांम पहिल्यांसारखें साधलें नाहीं. अगें होतां होतां शेवटीं तर स्वभाव-वर्णन अगदींच सुटून कविता केवळ सामान्य व्यावहारिक कले-प्रमाणें गणमात्रा जुळण्याचेच काम हाऊन बसली. पहिले कवी स्वानुभूत गोष्टींचें व मनावृत्तींचें वर्णन करीत; पण पुढील काळीं कीर्तीच्या किंवा पेशाच्या लोभान्तव जेव्हां काव्यें रचण्याचा प्रयास पडला, व कविता करणें हा एक धंद्याचें झाला, तेव्हां स्वानुभव हा कवींम नकासाचें झाला, कवितें सहृदयत्वा-पेशां बुद्धीची व मेहेनतीचीच विशेष गरज लागू लागली. म्हणजे आधींच्या कवितेचें जें माघें अर्थमौंदर्य तें जाऊन त्याच्या जागीं मोठमोठीं मजेदार वृत्ते, पदांचें लालित्य व माधुर्य, अर्थालंकार, शब्दालंकार, असा थारमाट हळू हळू आला. जे पदार्थ, जे मृष्टिचमत्कार कधीं यावजन्म पाहिले नाहींत, ज्या मनाच्या वृत्ती किंवा जे अंतःकरणाचे विकार कधींही साक्षात् अनुभवाम आले नाहींत, किंवाहुना येण्याची योग्यताही नाहीं, यांवरही या पुढील कवींनीं धाड घालून त्यांचें वर्णन आपल्या ग्रंथांतून आणलें आहे. हें एक अमो, पण याहून उपहामास्पद गोष्ट काय कीं, जे मृष्टीतील पदार्थ सहज पाहण्य सारखें अमतात त्यांचेंही वर्णन त्यांनीं यथावत् केलेलें नसतें. होमरच्या ' इलियड ' नामक जगन्मान्य काव्याचें पोष कवीनें इंग्रजींत भाषांतर केलें. त्यांतील

आठव्या सर्गाच्या शेवटी चांदण्या रात्रीचे वर्णन आहे. ते इंग्रजीत इतके चकलेले आहे की, मेकॉलेच्या मते, ' त्यांत जितक्या चुका आहेत तितक्या साऱ्या ' इलियड' त मांपडायाच्या नाहींत ! तसेच ड्रायडन याने एका नाटकांत एके प्रसंगी रात्रीचे वर्णन केले आहे. त्याची मागे मोठी वाहवा होती, व तसे वर्णन कोणत्याही कवीस साधले नाही असे जॉनसन साख्या महारमिकांचेही मत होते. पण तेच आतां ' अप्रयोजक, व आंत शब्दगौरव मात्र मोठे असून अर्थशून्य ' असे ठरले आहे. पुढील संस्कृत कवींची वर्णनेही जी इतकी नीरस उतरली आहेत त्याचे तरी कारण हेंच. एकदां अनादिमिद्व ज्या उपमा ठरून गेल्या, जे कविमंकेत एकदांचे कायम बसून गेले, त्यांचीच पुनरुक्ति, किंवा स्वतःच्या वेड्यावाकड्या अत्युक्तिरूप विलक्षण कल्पना यांनी त्यांच्या कृती भरलेल्या असतात. बाह्यसृष्टीचे किंवा अंतःसृष्टीचे अवलोकन म्हणजे काय हें या विचारांच्या कवीं स्वप्नीही आले नसेल ! जुन्या कवींनी केलेल्या वर्णनावरून मगसरी आपली वर्णने बनवायाची, मग ती कशी चांगली उतरावी ! अगोदर मोठमोठ्या कवींनी केलेली वर्णनेही हुबेहुब उतरत नाहींत, — म्हणजे ते ते पदार्थ प्रत्यक्ष पाहून जी कल्पना मनांत भरते ती नुसत्या वर्णनावरून कधीही भरत नाहीं. मग या वर्णनावरूनच जी प्रतिवर्णने उतरावयाची त्यांच्यांत तथ्य व रस कितपत राहिल ! अर्थात् छायेच्या प्रतिच्छायेंत व मूळच्या रूपांत

१ ते वर्णन येणें प्रमाणें:—

As when the moon, refulgent lamp of night,
O'er heaven's clear azure spreads her sacred light.
When not a breath disturbs the deep serene,
And not a cloud o'ercasts the solemn scene,

(पुढें चालू)

जितपन अंतर तितपतच या दोहोंत ! अशा प्रतिकवींची वर्णने म्हणजे जन्मांधानें जमे वनश्रींचें वर्णन करावें, किंवा एका विशेष तऱ्हेच्या मनुष्यानें शृंगार वर्णावा त्याप्रमाणेंच सर्वथा हास्यास्पद होत !

१. तेव्हां जुन्या कवींचीं काव्ये येवढीं उत्कृष्ट उतरण्याची ही कारणे होत. एक तर त्या काळी कल्पनेचें प्राबल्य असल्यामुळे ते त्यांच्या कवित्वाम अत्यंत पोषक झालें; दुसरें, बाह्यसृष्टीचें व अंतःसृष्टीचें मूळचे शुद्ध स्वरूप त्यांच्या नेहमी दृष्टीम पडल्यामुळे त्यांच्या कृत्रिमगंस्काररहित शुद्ध मनावर ' रंगः शुक्लपटे यथा ' (जमा पांढऱ्या स्वच्छ कापडावर रंग) या न्यायानें

(मागील पृष्ठावरून)

Around her throne the vivid planets roll,
And stars unnumbered glowing pole,
O'er the dark trees a yellower verdure shed,
And tip with silver every mountain's head;
Then shine the dales, the rocks in prospect rise,
A flood of glory bursts from all the skies;
The conscious swains, rejoicing in the sight,
Eye the blue vault, and bless the useful light.

० तें हें:—

All things are hushed as Nature's self lay dead:
The mountains seem to nod their drowsy head.
The little birds in dreams their songs repeat,
And sleeping flowers beneath the night-dew sweat,
Even Lust and Envy sleep; yet Love denies
Rest to my soul, and slumber to my eyes.

Indian Emperor

(These lines are vague, bombastic and senseless:

WORDSWORTH.)

१ छायेच्या प्रतिच्छायेचें उदाहरण सृष्टीत सृष्टिगोचर होणारें एक मोठे आहे;—तें चंद्राची कोर दिसत असतां अवशिष्ट विंबावर जो

त्यांचा ठसा सहजपणें पूर्ण उमटला; तसेंच तिसरेंही कारण अर्थात् हें की त्या कवींच्या मनोवृत्ती व हृदयवृत्ती कवळ स्वानुभूत असल्यामुळें त्यांचा आविर्भाव तमाच यथास्थित व स्पष्ट त्यांच्या ग्रंथांत झाला. पदार्थविज्ञानांत सांगितलेला पाण्याचा धर्म सर्वास माहीतच असेल की, ते जितक्या उंचीवर मूळचें असतें तथपर्यंतच तें चढतें. हाच नियम अंतःकरणवृत्तीसही लागतो. ज्या वृत्ती हृदयासच अगोदर भासल्या नाहींत त्यांचें वाग्द्वारा वर्णनही अगदीं रसशून्य उतरल्यास काय नवल ? ज्यानें वियोगदुःख कधी अनुभाविलें नाहीं त्यानें पुत्रशोकादिकांचें वर्णन केल्यास, ज्याचा काळ नेहमीं ऐषभारामांत जाणार त्यानें युद्धादि प्रसंग वर्णिल्यास, वसंतांतलीं गार झुकूक घेणारानें समुद्रावरील तुफानाचें वर्णन करूं गेल्यास, तें किती उत्कृष्ट उतरेल हें कोणां सांगेल ! ज्यानें पर्वतीहून मोठा डोंगर पाहिला नाहीं त्याने हिमालयाचें वर्णन करूं जाणें, ज्यानें मुळा-मुठाच काय त्या मोठ्या नद्या पाहिल्या त्यानें गंगा-यमुना-मारख्या महानद्यांच्या वर्णनास हात घालणें, म्हणजे भांबुरड्यावरून लंडन शहराची कल्पना बांधणें होय ! असो; तेव्हां वर्णावयाच्या गोष्टींचा साक्षात् अनुभव कवीस अगदीं अवश्य पाहिजे.

१०. कवीस प्राधान्येंकरून ज्या गोष्टी पाहिजेत त्या वर सांगितल्या. याखेरीज बाकीच्या ज्या राहिल्या—म्हणजे पदलालित्य, मृदुत्व, माधुर्य, सरळ अन्वय, व्याकरणशुद्धता, छंदांची निर्दोष व्यवस्था, इत्यादि—त्या एके रीतीनें गौणच होत. या नसल्यानें

(मागील पृष्ठावरून)

अंधक प्रकाश दिसतो तो होय सुर्याचा पृथ्वीवर्गील प्रकाश चंद्रबिंबावर परावर्तन पावून त्याचें पुनः पृथ्वीवर परावर्तन झाल्यानें वरील अंधक प्रकाश दिसतो—हा दृष्टांत मूळच्या अनुभवासिद्ध वर्णनांत व वर्णनाच्या प्रतिवर्णनांत किती भेद होतो हें द खविण्यास उपयोगी पडेल.

काव्याचा शोभा कमी होत खरी, पण याच नुसत्या अमन्यानें ती येते असेही नाही. दुसरें अमें कीं, अगदीं सुमारवट बुद्धीच्या मनुष्यासही हे गौण काव्यगुण साधण्यामारत्रे आहेत; पण वरील गुणांचें तमें नव्हे. ते पुष्कळ अंशीं मूळचेंच अंशीं वसले पाहिजेत व कांहीं अंशीं स्थितिविशेष व प्रसंगविशेष यांच्या योगानें त्यांचा उत्कर्ष व्हावयास पाहिजे. आरंभीच्या मोठमोठ्या कवींची वाक्ये पाहिलीं, तर त्यांत वरील पदलालित्यादि गुण फारसे मापडणार नाहीत. ' रामायणा ' चा छंद यथून तेथून एक अनुष्टुप् आहे, व शद्रांच्या रचनेकडे वगैरे त्यांत विशेष लक्ष्य अगदींच दिलें आढळत नाही. ' महाभारता ' तही तोच प्रकार. त्यांत मधून मधून मोठाले छंद कोठे कोठे आहेत, पण त्यांत छंदोभंगादि दोष हावे तितके आहेत. तिमरें प्रसिद्ध पुराण जें ' भागवत ' त्यांत मात्र मोठाले छंद, अलंकार वगैरे सांपडतात; व यास्तव तें अर्वाचीन आहे असे पंडितांचें मत आहे. इंग्लिश लोकांच्या अभिमानाचें परम स्थान होऊन वसलेला जो शकमपीयर,— कीं जो इंग्लंडचाच कवि नव्हे, तर मान्या मनुष्यजातीचा होय, असें युरोपातील पंडित म्हणतात— त्याचे ग्रंथही याच सदराखाली मोडतात. या बोवांनीं तर कोणत्या दोषास म्हणजे आपल्या अजरामर कृतीत थारा दिला नाही असें प्रायः आढळणार नाहीं!—एकवचनी क्रियापद बहुवचनांत कर्त्याशीं जोडलें तर आर्से, मेरेमिया देशास बेट मानून त्याच्या किनाऱ्यावर जहाज तर उतरविलें आहे; दोजन लोकांच्या हेक्टर नामक वीराकडून

१ या ह्यणण्याचा अर्थ असा कीं असे पुरुष फारच विरळा होतात. असें लाल केव्हा केव्हा प्रकट करून ईश्वर आपली विभूति दाखवितो. यास्तव अमुकच देशांत ते जन्मास आले ही केवळ साहाजिक गोष्ट असून तीबद्दल त्याच देशविशेषास गर्व वाढण्याचें कारण नाही; कां तर ती कृपा एकंदर मानवजातीवर झाली असें समजायाचें.

शेकडों वर्षे पुढें झालेल्या आरिस्टॉटलचे एके प्रसंगी वचन तर द्वाणविलें आहे;— याप्रमाणें या वाग्देवतेच्या लालाची थोडीशीच लीला वर्णन केली! बरे, माधुर्य, मार्दव प्रसाद वगैरे इतर गुण जर कोणी पाहूं लागेल, तर या संबंधेही शेक्सपीयरच्या ग्रंथांत त्याचें समाधान होईलमें आम्हांम वाटत नाहीं. या कवीच्या पुढल्या काळीं— म्हणजे ड्रायडन्, पोप, जॉनसन् यांच्या वेळीं— तर वरच्या उलट गुण म्हणजे कार्कश्य, क्लिष्टत्व, यास्तव याम कोणीच विचारीत नसे; व आतां जरी हा कवी येवढा लोकप्रिय होऊन गेला आहे तरी दुर्बोध अर्थाची याच्या नाटकांत पुष्कळ स्थळें आहेत हें हवें त्याम सहज दिसून येईल. पण येवढ्यानेच झालें नाहीं. आणखीही दोन मोठाले दोष या कविशिरोमणीच्या मार्थी मारले पाहिजेत. एक श्लेषयोजनेची अतोनात होम; आणि, दुसरा दोष अश्लीलत्व. जॉनसन् याने एके ठिकाणी म्हटलें आहे की, 'श्लेषाची संधि सांपडली असतां ती आपल्या कवीम कर्वा फुकट दवडवत नाहीं'. तसेंच अश्लीलत्व म्हणजे चावटपणा. हा शेक्सपीयरच्या मोठमोठ्या नाटकांतूनही खुशाल उघडपणें मोठमोठ्या पात्रांनीं सुद्धां केलेला असतो. त्याचा प्रत्यय आमच्या मराठी

१ व्याकरणदोषाचें फार प्रसिद्ध उदाहरण 'जुलियस सीझर' नाटकांत आहे:— 'There is tears for his love.'— प्रस्तुत कवीच्या भूगोलज्ञानाविषयी जॉनसन् एके ठिकाणी टिपेन म्हणतो:— 'Our author seldom escapes well when he is entangled in Geography!' (आपले कवि भूगोलाच्या जाळ्यांत आडकले असतां बहुधा बरेपणीं निभावत नाहींत!)—आरिस्टॉटल शिकंदर बादशाहाचा गुरु होता ही गोष्ट आमच्या वाचकांस बहुधा विदित असेलच. यास्तव या तत्त्ववेद्याचें वाक्य हेक्टरानें आपल्या भाषणांत आणणें म्हणजे भीमानें कालिदासाचा श्लोक म्हणण्याप्रमाणें हास्यास्पद आहे!''

२ 'Our author can never resist the temptation of a pun.'

वाचकांस धेणं असेल तर त्यांनी कैलासवामी महादेव शास्त्री काव्ह-
टकर यांनी केलेलें 'अथेल्लो'चें भाषांतर पाटावें, ते पाहिलें
अमतां आमच्या कांहीं संस्कृत कवींच्या शृंगारवर्णनाच्या योगानें
अंगावर शहरा अणणाच्या डॉक्टर हाट् प्रभृति सोंवळ्या माहे-
वांच्या टोंगाचा आमच्या लोकांस चमत्कार वाटल्यावांचून राह-
णार नाहीं ! असो; या वादाच्या संबंदानें एका थोर निष्पन्नपात
इंग्रज ग्रंथकाराचा अभिप्राय येथें दाखवून हें प्रकरण संपवितां.
शेक्सपीयर कवीनें कांहीं लहान काव्येही लिहिलीं आहेत; त्यांस
उद्देशून हालस माह्यांनीं म्हटलें आहे कीं, हे ग्रंथ कवींच्या विशाल
कीर्तीस कलंकरूप होत. हें यानें लिहिलें नमते तर बरे होते. असो;
पण या सर्वांपेक्षांही अधिक सशोभ कविता पहाणें अमल्यास
आमची मराठी होय. तींतील बहुतेक कवींस व्याकरणाची,
छंदांची वगैरे ओळख सुद्धां नव्हती असें म्हणण्यास हरकत नाहीं;
मग पदलालित्व, अर्थगांभीर्य वगैरे काव्यगुणांची तर गोष्टच नको !
प्रमाद हा गुणही त्यांच्या कवितेंत सर्वत्र आढळतोच अभाही नेम
नाहीं. या सर्व कवींत वामनपंडित मोठा विद्वान् होता म्हणून
लौकिक आहे; पण या कवींचिंही पांडित्य त्यांच्या काव्यांत चांग-
लें दिमत नाहीं. अर्थ पुष्कळ ठिकाणीं क्लिष्ट असून शिवाय पद
रचनेविपर्याही पंडितांनीं मोठीशी खटपट केलेली कोठेंही नजरेस
येत नाहीं. असो; तेव्हां एकंदर सिद्ध करायाचें कीं हे पदलालि-
त्यादि गुण काव्यास शोभादायक खरे, पण ते काव्याचें सर्वस्व
नव्हेत. त्यांचा बहुधा अभावच असतांही जगास ज्यांचे ग्रंथ चिर-
काल मान्य होऊन राहिले आहेत अशा महाकवींचीं वर उदाहरणें

१ हे साहेब दहा पंधरा वर्षांमागे कलकत्याकडे विद्यागुरू होते.
यांनीं सूबंधु कवीच्या 'वासवदत्ते'चे प्रकाशन केलें. या ग्रंथाच्या
प्रस्तावनेत या साहेबांनीं संकृत कवींवर व एकंदर हिंदु लोकांवर मोठा
कडाका उडाविला आहे.—या संबंधे मार्जी शालाग्रक, पुस्तक १३
अंक ८ वाचकांनीं पहावा

सांगितली. त्यावरून पूर्वाक्त गुण केवळ गौण होत हे आमच्या वाचकांच्या सहज ध्यानांत येईल.

११. पण ते गौण आहेत म्हणून त्यांची गरज नाही असा अर्थ समजावयाचा नाही. केवळ त्यांच्याच योगानें ग्रंथास काव्यत्व येणार नाही हे खरें, पण सत्काव्याशीं जर त्यांचा योग झाला तर ते त्यांचे रमणीयत्व फारच वाढवितील यांत तिळमात्रही संदेह नाही. याशिवायही काव्याचें सौंदर्य भागणें, किंवाहुना एतद्विरुद्ध दोषांनीं प्रस्त झालेल्या ग्रंथांतही कवित्वाची लक्षणे उमरणें, हे महारमिकाशिवाय दुसऱ्यांचे सामर्थ्य नव्हे; पण सामान्य जनांस जर रमविणें असेल तर रत्न जमें कोठेणांत बसवावयाचे, तमच काव्यास वर सांगितलेल्या साधनांचा अवश्य उपयोग करून घेतला पाहिजे. हाच प्रकार व्हर्जिल वंगैरे ल्याटिन वं कालिदासादि संस्कृत कवींच्या ग्रंथांतून आहे व म्हणूनच त्यांची काव्ये मोठ्या मार्मिक रमिकांस जशीं रिझवितान तशीच सामान्यजनांसही आज पर्यंत आनंद देत आली आहेत.

१२. याप्रमाणें कवींस प्राधान्येकरून कोणते व गौणत्वेकरून कोणते गुण अवश्य हावेत याविषयीं बरेंच त्यांचे विवरण झालें. हे यथास्थित ज्यांच्या मनांत भरलें असेल त्यांस प्रस्तुत विषयाचा तेव्हांच उलगडा पाडतां येईल तो असा कीं, प्रधान जे गुण आहेत—म्हणजे सहृदयता व तज्जन्य स्वभाववर्णन करण्याची शक्ति, ते शेंकडें ग्रंथांचें अध्ययन करून त्यांचें ज्यानें पीठ करून सोडलें व जो मोठा वादचंचु किंवा महान् ग्रंथकार झाला त्यास मुद्दां त्याच्या विद्वत्तेच्या योगानें लेशमात्रही येणार नाहीत. मोठा विद्वान् झाला तरी जसा मनुष्य चित्रकलेत किंवा गायन अथवा वादनकलेत निपुण झालाच असें होत नाही, तशीच गोष्ट कवित्वाची होय. रत्नपारख्याची जशी एका प्रकारची नजर असते, ती शिकवून येणारी नव्हे, व तशीच चित्रकलेचें किंवा वादनकलेचें मर्म समजण्याची शक्ति जशी एखाद्याचेंच ठायीं ईश्वरानें

ठाविली असते; नशचि कवितेचीही गोष्ट आहे. पण इतकेंच नव्हे. अशा प्रचंड पंडितांस जातीनें कविता करतां येणार नाही हें तर आहेच; पण शिवाय तिची परीक्षा किंवा आस्वादन हेंही त्यांस नियमानें शक्य असेलच असेंही म्हणवणार नाही. याचे उदाहरण इंग्लंडांत मागल्या शतकांत होऊन गेलेला जॉनमन् हा कांहीं अंशी होय. व इकडे आलीकडील आपले जुन शास्त्री प्रायः सर्वथा होत. बाह्यसृष्टीचे वर्णन कर्तव्य असतां तो प्रदेश घटकाभर प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यांनीं पाहिला असतां जी त्याविषयीं मनांत कल्पना भरेल ती जशी नकाशांवरून किंवा वर्णनांवरून पुष्कळ दिवस अभ्यास केल्यानेंही येणारी नव्हे, त्याप्रमाणेंच अंतःसृष्टीचीही गोष्ट होय. त्या त्या रमाच्या विषयाच्या साक्षात् अनुभवानें जे स्वरूप लक्षांत येईल तें नुसत्या कोरड्या वर्णनाच्या वारंवार वाचनानेही आलेंच तर अगदीं अस्पष्ट येईल. मारांस कवित्वास किंवा ह्या रमिकेतमही विद्वत्ता अगदीं कारण नाही. उलटी ती मागें सांगितल्याप्रमाणे दाहोंस स्वभावतः विरुद्धच होय असेंही म्हटलें पाहिजे. तिचा उपयोग झालाच तर कावितेचे वर सांगितलेले बाह्य व अप्रधान गुण तिच्या योगाने कदाचित् मोठ्या श्रमानें साधतां येतील, इतकाच. पण तिच्या तत्त्वापर्यंत तिची गति कदापि पोचणार नाही !

१३. तेव्हां एकंदर सिद्धांत हा. जो जात्या कवि आहे तो कदाचित् विद्वान्ही असेल—जस कालिदास, जगन्नाथराय, मिल्टन, बैरन् इत्यादि; किंवा नसेलही—जसे शेक्सपीयर, बर्से, तुकाराम, इत्यादि पण जितकी जितकी विद्वत्ता अधिक तितकें तितकें कवित्व अधिक ही मात्र भाटा चूक. या पक्षांची कांहीं उदाहरणें मागें सांगितलीं आहेतच.—।ममरो, जॉनसन आपले

१ हा अशिक्षित कवि स्कॉटलंड देशांत गेल्या शतकांत होऊन गेला. हा अगदीं गरीब असून याचा सारा जन्म शेतकी। गेला

जुने जुने शास्त्री. पण हीं फार कां देतां येत नाहींत याचें कारण अंमळ विचार करील त्यांस नेव्हांच उमगेल;—तें विद्वत्तस सर्व गुणाधिष्ठित मानणाऱ्या भोळ्या भाविकांस मोटे जाचेल यांत संशय नाहीं. तें आम्ही यथ उचड लिहित नाहीं; ते येवढ्यानेंच सुचवितो कीं, असें होणें हें त्या विद्वानांच्या गर्वांस किंवा मूर्खपणास योग्य शासन झालें; व या योगानें त्यांनीं पुढील लोकांस चांगला शहाणपणाचा मार्ग दाखवून ठेवला !

ग्रंथांवर टीका.

नारक्षीरविवेके हंसाऽऽलस्यं त्वमेव तनुषे चेत् ।
विश्वस्मिन्नधुनाऽन्यः कुलव्रतं पालयिष्यति कः ॥

भामिनीविलास.

(१) ग्रंथसमृद्धि. (२) ग्रंथकारांची स्थिती. (३) ती सुधारण्यास उपाय (४) ग्रंथपरीक्षेचा हल्लीचा प्रकार. (५) त्याचे परिणाम (६) प्रस्तुत विषयावर सामान्यतः विचार. (७) त्याची हकीगत. (८) टीका करणारास अवश्यक गुण—मुळग्रंथाचे ज्ञान. (९) सत्यप्रीति. (१०) शांत स्वभाव. (११) सहृदयता (१२) टिकेचे सामान्य प्रकार. (१३) खराटीका कर्ता (१४) प्रस्तुत विषयाविषयी लोकांच्या गैरसमजुती. (१५) चांगले टीकाकार निपजल्यापासून उपयोग.

१. गेल्या पाचपंचवीस वर्षांत आमच्या भाषेत बरीच ग्रंथसमृद्धि होऊन दिवसेंदिवस ती बरीच वाढतही चालली आहे. निदान पांच पंचवीस तरी लहान मोठी, वाईट चांगली अशी नवी पुस्तके निघाल्यावांचून वर्ष बहुधा सुने जात नमेल. ही गोष्ट आम्हांस सर्व प्रकारे अभिनेदनीय वाटत. कारण या प्रतिवर्षी तयार होणाऱ्या पुस्तकांत जरी नांव वेण्यामारखी सगळीच नसली, किंबहुना मुळीच नसली, तरी निदान पक्षी इतक्या ग्रंथकारांनी आपल्या श्रमाचा व काळाचा केवळ अपव्यय केला नाही व इतक्या छापवान्यांस काम मिळाले येवढे तरी निदान म्हणतां येईल ! पण ही कल्पना म्हणजे अगदी कडेलोटची. इतक्या थरास ग्रंथ पोचणे हे बहुधा मुळीच संभवत

१ “ हे हंसा ! पाणी आणि दुध वेगळे वेगळे करण्याचा जर तूही आळस केलास, तर या जगां हे तुझे कुलव्रत दुसरा कोण चालवील ! ”

नाहीं. कारण एक तर ग्रंथ छापणें हें कोणी उर्गाच मौजेखातर करीत नाहीं, तो घेणारे कोणी तरी सांपडतील अशा समजुतीवरच कोणी ग्रंथकार आपले पुस्तक छापतो, आणि दुसरें असे की, जो आपला ग्रंथ छापण्यास निघाला तो बहुधा त्यांत छापण्यामारलें कांहीं तरी असल्याशिवाय तसें करण्यास सहसा प्रवृत्त होणार नाहीं; फजितीचे भय ज्याला त्याला आंहेच.

२. पण ही ग्रंथांची संख्या जशी दिवसेंदिवस वाढत चालली आहे, त्या मानानें त्यांस अत्यंत हितावह अशी गुणदोषविदचकार्ची संख्याही वाढत जावी हें अत्यंत इष्ट होय. पण हें मात्र बहुधा मुळींच आढळत नाहीं. ग्रंथांची स्थिति पाहिली तर अशी आहे; ग्रंथ छापण्यांतून बाहेर पडतात, आणि पुढें त्यांची कांहीं तरी यदृच्छेन व्यवस्था होते. कांहींम लोकांचा आश्रय मिळतो; कांहीं शिफारशीनीं, वशिल्यानीं वगैरे स्वपतात; आणि कांहीं तर पुष्कळ ग्रंथकारांच्याच अंगावर पडून 'मला ही कोट्टन बुद्धि सुचली'असे त्यास करून टाकतात! याप्रमाणे लोकांचा आश्रय हा केवळ अनिश्रित असल्यामुळें कोणीही ग्रंथ छापण्यास सहसा वजावत नाहीं. आमच्या देशांत, इंग्लंडांत वगैरे जसे बडेलोकही ग्रंथकारांच्या पंक्तींत सांपडतात. तसें अजून मुळींच झालें नाहीं व केव्हां होईल याचा सुमारही करवत नाहीं; तसेंच जे ग्रंथकार झाले असतां सारे लोक त्यास अवश्य आश्रय देतील, किंवा त्यांच्यापासून अपेक्षित जी ज्ञानवृद्धि तिची सर्व चातकवत् प्रतीक्षा करीत आहेत, अशा आमच्या नवीन विद्वानांच्याही कधी स्वप्नां सुद्धां तो विचार येत नाहीं. तेव्हां ग्रंथरचना करणारे म्हटलें म्हणजे अर्थातच वरील दोहां प्रकाशने ज्यांच्या पदरीं बहुधा अठरा विश्वे दारिद्र्य तेच काय ते. अशांनीं भीत भीत एकदां ग्रंथ लोकांपुढे आणला आणि त्यांस कोणीच विचारलें नाहीं, म्हणजे आपले ! आधीच तुटपुंजाचा व्यापार त्यांतून एकदां जबर टाकर लागून चांगले डोळे उघडले, म्हणजे मग तो

कशाला पुनः ह्या भानगडीत पडतो आहे ! याप्रमाणे त्याची स्वतःची हिंमत पार खचून जाऊन दुसऱ्यांचेही त्यांची ती दशा पाहून हात पाय मोडतात. असो; तर याप्रमाणे ग्रंथकारांची मध्या स्थिति आहे. पुस्तक छापून त्याची छापणावळ मरामरी बाहेर पडली म्हणजे अगोदर निम्म मिळाविली. मग पुढ्या विचार पुढे. त्यांतूनही यथा कथंचित मगळ्या प्रती खचून जाऊन मगळ्या कृत्रांत एकंदरीत नफा झालाच, तरी दुसऱ्या आवृत्तीची गोष्टही नको ! आजपर्यंत जे शंकडां ग्रंथ आमच्या भाषेत हाऊन गेले, त्यांत सरकारी पुस्तकांखेरीज दुसरी आवृत्ति पाहिलेले फारच थोडे निघतील. पराकाष्ठा चार पांचावर निघणार नाहीत असे आम्हाम स्वाम वाटते. तर ही केवढी विलक्षण स्थिति ! ज्या आमच्या देशांत विद्याभिरुची चोहोकडे येवढी फैलावली आहे; ज्यांत प्रतिवर्षी गांवोगांवी छापखाने, पत्रे, पुस्तके, पुस्तकालय, सभा वगैरे नवे नवे प्रकार होत चालले आहेत; ज्यांत देशाभिमान, विद्वत्त्व, कवित्व, वक्तृत्व वगैरेची चोहोकडे येवढी गर्दी दृष्टास पडते; ज्यांत नवा धर्म स्थापणे, देशाचे गलेले कडाकैशैल्य पुनः माघारी आणणे, कवि-तेचा नव्या शाखा स्थापणे, नवी यंत्रे तयार करून विलायतशी व्यापारांत टक्कर मारणे, फार तर काय, पण ज्या गोष्टी येथे व माझ्या एशिया खंडांत कधी कोणी कानी ऐकल्याही नाहीत अशा—म्हणजे प्रति डिमॉन्स्ट्रेस, प्रति मरामरी, व प्रति पार्लमेंट येथे घेतवणे,—इत्यादि अचाट कामे हाती घेण्यासही लोक मागे पुढे पहात नाहीत;—त्यतच इंग्लंडांतील केवळ सामान्य प्रतीच्या ग्रंथकारांच्या योगनेचेही ग्रंथकार सांपडू नयेत; व शपांचशांच्या पहिल्या आवृत्तीनंतर मोठ्या नामांकित ग्रंथकारांसही दुसरी आवृत्ती काढण्याची छाती हाऊच नये, हा केवढा चमत्कार आहे ! आमच्या सार्वजनिक सभांतून गलल हिंदुस्थान तर्फेचे मुख्यार हौस आफ कामन्मध्ये तेथील सभासदांशी जव्हां

खुर्चीशीं खुर्चीं लावून बसतील, तेव्हां इकडील विद्येची वरील स्थिति ऐकून तेथील मभासदांस केवढें आश्चर्य वाटेल ! त्यांची समजूत जी कों, देशास थारपणा येण्यास तेथील भाषा चांगल्या उर्जित दशेम आली पाहिजे, तीत सर्व प्रकाराच्या विषयांवर मोठे मोठे ग्रंथ अमले पाहिजेत, लोकांच्या अंगांत विलक्षण हिंमत असून जेथे त्यांनीं एकदां पुढें पाऊल ठेवलें तेथें तें मागें सरतच नाहींत असा त्यांचा लौकिक व्हावयाम हवा, हा नियम जो सर्व मोठ्या राष्ट्रांस लागतो त्यास आमचाच देश मात्र अपवादक पाहून त्यांस मोठा अचंबा होईल ! आणि खरोखरीच, जे लोक आपल्या देशभाषेची योग्यता केवळ हलकट, अविद्वान्, अशा लोकांस मात्र ती उपयोगी इतकीच समजतात, तीस व्याकरण किंवा कोश तयार करण्याचें ज्यांच्या कधी फारसें मनांतही आलें नाहीं, ती जगो कां मरो याविषयी जे मोळा आणे त्रेफिकीर आहेत, ज्यांच्यांत पांच पंचवीस वर्षे तरी वांचावी इतक्या प्रतीचीही कविता निपजत नाहीं, ज्यांच्यांतील मोठ्या प्रसिद्ध वक्त्यांचें भाषण एकवार ऐकतांनाही कंटाळा येतो, ज्यांच्या भाषेनें सामान्य प्रतीच्या लोकांस ज्ञानप्राप्ति होण्याचा विलकूल संभव नाहीं, ज्यांचे इतिहास, पदार्थविज्ञान, वैद्यक वगैरे विषयांवरील ग्रंथ म्हटले म्हणजे पोरींच्या भातुकर्लीतील पदार्थासारखे होत, ज्यांच्यांतील व्यापाराच्या मंडळ्या, कौशल्याशिक्षक गृहें, भजनममाज, पुस्तकालये वगैरेचा थाट पहिल्या तर युरोपांतून आलेल्या एकाद्या गृहस्थांस पोटा भरून हसूं मात्र येईल,—त्याच लोकांचा पार्लमेंटांत जागा मिळवण्याचा उद्योग चाललेला पाहून कोण तोंडांत बोट घालून राहणार नाहीं ? असो; एकंदरीत आमच्या भाषांची विद्यमान् स्थिति व ग्रंथकारांचा लोकांकडून आदर, या दोन्ही गोष्टी एकंदर देशाच्या स्थितीविषयी उन्कृष्ट सूचक आहेत असें आम्हांस वाटतें; आणि हीं चिन्हें अशींच जोपर्यंत दृष्टीस पडतील

तोंपर्यंत देशाच्या मोठेपणाविषयी लोक कितीही भकल तरी तें सर्व व्यर्थ होय. यांत अगदीं संशय नाही.

३. देशभाषेची सुधारणा व तींत उत्कृष्ट ग्रंथांची समृद्धि होणे याचा देशाच्या हिताशीं केवढा निकट संबंध अमतो या-विषयीं जे निःसंशय असतील त्यांम वरचे लिहिणें केवळ यथार्थ वाटेल अशी आमची खात्री आहे. आतां वरील दोन्ही गोष्टी घडण्यास काय झाले पाहिजे याचा विचार करूं. निबंधमालेच्या पहिल्या दोन अंकांत आम्ही वाचकांस कळविलें आहेच कीं, ग्रंथांचे यथार्थ परीक्षक असणे हें फार अवश्य आहे, व असे असले म्हणजे भाषेस अनेक प्रकारांनीं उपयोग होतो. हे प्रकार या निबंधांत पुढें सांगण्यांत येतील. आतां हें ग्रंथांचें गुणदोष-विवेचन सध्यां कितपत होतें तें पाहूं.

४. हा प्रकार बहुधा सर्वांच्या लक्षांत असेलच कीं आमच्या मराठी वर्तमानपत्रांतील कित्येकांच्या आग्रभागीं इंग्रजी पत्रांवरून उचललेली लांबलचक प्रतिज्ञा असते; ती ही कीं अमुक अमुक विषय आमच्या पत्रांत येत जातील. आतां या विषयांत पहिल्यानें कोणता मांडलेला असतो म्हणाल तर Literature म्हणजे भाषेतील ग्रंथ ! आणि पत्र जर उलटून सारें वाचून पाहिले तर वरील सदर केवळ नामधारी होय असें तेव्हांच लक्षांत येतें. हा प्रकार केवळ एकाच अंकांत नव्हे, तर महिन्यांचे महिने, किंवा-हुना वर्षांचीं वर्षे चाललेला दृष्टीस पडेल. आतां वरील सदराचा अर्थ पत्राच्या दोहों बाजूस नवीन पुस्तकांच्या ज्या जाहिराती दिल्या असतात त्या, किंवा 'तुला-- होत काय ? रक्त शुद्ध कर' अशा प्रकारचे जे मजेदार चुटके दिले अमतात ते असल्यास नकळे ! एरवीं त्यांपासून त्यांच्या वाचकांस भाषेची किंवा तींतील ग्रंथांची माहिती किती होत असेल ती त्या पत्रकर्त्यांस किंवा त्यांच्या वाचकांसच माहीत. बरे हें एक असो, वर्तमानपत्रांचा तो मुख्यतः विषय नसल्यामुळें, व दर खंपेस वरील सदराचा मज-

कूर लिहिण्यास मांपडणें अशक्य म्हणून तो वरचेवर येत नाही असे म्हटलें, पण महिन्या दोन महिन्यांनीं कोणी नवीन ग्रंथकार आपलें पुस्तक त्यांच्या परिक्षकारितां जेव्हां त्यांजकडे नजर करतो तेव्हां तर वरील सदर जागवण्यास चांगली मंघि असतेना ! पण अशा प्रसंगीं आमचे वर्तमानपत्रकतें कशी हिकमत लढवतात ती पुष्कळांस माहीत असेलच. कोणी 'पोच' या सदराखाली त्या ग्रंथकाराच्या नांवाचा यथास्थित निर्देश करून पुस्तक पाठविल्याबद्दल त्यांचे फार फार आभार मानतात. एवढीच त्यांच्या ग्रंथावर टीका ! दुसरें कित्येक वरील छापिलेले आभार प्रदर्शित करून नंतर ग्रंथाची छापणी फार सुरेख आहे, बांधणी मोठी मनोवधक आहे, कागद तर कांहीं पुसुंछ नये, अशा प्रकारच्या गोड गोड शिफारशी करतात. केवढे नामी गुणदोषविवेचन करण्यास त्या विद्वान् पत्रकर्त्यांस केवढे श्रम पडत असतील वरें ! व विचाऱ्या ग्रंथकर्त्यांस आपली शिफारस मगळी कागदांच्या कारखानदाराकडे, छापणाराकडे व बुके बांधणाराकडेच खपली जाऊन स्वतःच्या वाट्याला एक शब्दही उरला नाहीसे पाहून केवढा संतोष वाटत असेल ! असा; तर अशा दोन तऱ्हांनीं प्रायः नवीन पुस्तकावर मत प्रदर्शित केले जातें. पण याहूनही खुबीची एक तिमरी तऱ्हा मांगावयाची राहिली आहे. ती हीः—'अमुक बुक आम्हांस पावले; आम्ही ग्रंथकर्त्यांचे याबद्दल फार आमारी आहों. आमचें मत पुढील खेपेस देण्यांत येईल. ' किंवा इतकेंही आपणांस बांधून ध्यावयाचें मनांत नसल्यास 'मत मवडीप्रमाणे प्रगट करूं' असें लिहावें म्हणजे आटपलें. पुढील खेपे किंवा मवड यायला नको, आणि मत द्यायला नको. ही पुढील खेपे येणे म्हणजे नागदुनीची उलट फेरीच म्हणावयाची ! त्या भोळ्या स्वार्थीनें विंध्याद्रीकडून दंडवत घालवून त्यास जशी थाप दिली, की वारे, असाच अंमळ राहा, मी आतां रामेश्वराहून परत आलों पहा ! आणि मग परत कसचें आणि काय कसचें—याप्रमाणेंच वरील

पत्रकारांचा वेळ मारून नेण्याचाच केवळ मतलब असतो ! असा-
तर नवीन ग्रंथ करून तो अभिप्रायाकरितां जो कोणी वर्तमानप-
त्रांकडे वगैर पाठवतो, त्याची वासळात वरील तिन्ही प्रकारांतून
बहुधा एकानें होते.

वरील विचित्र स्थिति पाहून काय वरें मनांत येतें? अर्थात
हेच कीं, असें होण्याचें कारण ग्रंथ वाचण्याचा एक आलस तरी
असलः किंवा गुणदोषपरीक्षेचें काम लोकांस अंमळ जडच जाते.
कांहींही असा; निदान येवढे वरें कीं, ग्रंथकारांची अशी हेळमंड
होणें हे आमच्या विद्वत्तेस व देशाभिमानास मोठे त्रांच्छून अमून
त्यापामून भषेची व तद्द्वारा एकदर लोकांची मोठीच हानि होते.
ग्रंथाची शिफारस करतमयीं बहुतेक शिफारस, पुस्तकाच्या पुढ्या-
वरून व छापणीवरूनच करणें हें किती अप्रयोजक आहे ! कमाई
लोक जशी गुरांची परिश्रमा त्याच्या अंगच्या चांचपणीवरून कर-
तात, तशीच गोष्ट ग्रंथांची असते काय ? ' माधरण प्रार्थने '
सारखें धर्मपुस्तक किंवा ' मंजुघोषे ' सारखी कादंबरी मोठ्या
शानदार पुढ्यांनीं बांधून त्यावर मोठें नामी असे मिन्याचें किव-
हुना जडावाचें काम केले म्हणजे तीं पुस्तकें खरोखरी वाचनीय
झालीं काय ? आणि ' बाळमित्र ' किंवा ' पद्यरत्नावली ' हीं
अगदीं भिकार कागदावर भिकार टशांनीं छापून अगदीं भिकार
रीतीनें बांधलीं म्हणजे त्यांची योग्यता कमी झाली काय ? रद्दी
पणाच्यानें किंवा आताच्यानें पुस्तकांची त्यांच्या बाह्य स्वरूपावरून
जर पारख केली तर ती त्यास शोभणार आहे; पण स्वतः
अर्थज्ञ व अत्यंत मार्मिक म्हणून जे लोकांस एकाद्या ग्रंथाची
शिफारस करणार त्यांनीं ग्रंथांची पारख वाण्यासारखी किंवा
अन्तरवाल्यासारखी करावी हें किती हास्यास्पद होय ! अशी
शिफारस म्हटली म्हणजे ग्रंथकारास आपली केवळ मानहानी
कलीशाच घाटावी, व ती करणारासही त्यावद्दल मोठा संकोचच
घाटावा. पण ही वृत्ति उभयपक्षांही बहुधा दिसत नाहीं; दोघां

सही बाह्यरूपार्ची प्रशंसाच पुरेशी होते. असो एकंदरीत वरील प्रकारच्या ग्रंथपरीक्षेनें भाषेचें फार अहित होतें. कारण खरा परीक्षक कोणीच नसल्यामुळें कसाही ग्रंथ असला तरी ' टक्का शेर भाजी टक्का शेर खाज्या ' या न्यायानेंच त्याची प्रायः योग्यता ठरते. म्हणजे ' मुक्तमाला ' सुरस आणि ' मंजुघोषा ' ही सुरस; ' अथेल्लो ' उत्कृष्ट भाषांतर, तसेंच वर्षांदेान वर्षांमागे तयार होऊन लोळत पडलेलें ' जुलियस सीजर ' चें एक भिकार भाषांतरही उत्कृष्टच; ' पुण्याच्या वर्णना ' सारखा ग्रंथ पुस्तकालयी असण्यास जितक्या योग्यतेचा, तितकाच ' राणीच्या पुस्तका ' सारखा केवळ राजमान्य ग्रंथही योग्यच ! सगळे ग्रंथ अर्थातच सारख्या योग्यतेचे कधीही असणार नाहींत; पण अवमेच्या दाट काळोखांत जसे सगळे पदार्थ सारख्याच आकारमानाचे, सारख्याच रंगाचे, आणि सारखेच सुरेख त्याप्रमाणेंच सत्परीक्षकांच्या अभावीं सगळे ग्रंथ येथून तेथून सारखेच. हा ब्रह्मघोटाळा होण्याची कारणे निव्वमालेच्या पहिल्या अंकांत कांहीं सांगण्यांत आली आहेतच. ह्या सर्वांत आमच्या नवीन विद्वानांची स्वभाषेविषयीचा उपेक्षा-बुद्धि हीच मुख्य म्हटली असतां चालेल. कारण ग्रंथपरीक्षा करण्याचें सामर्थ्य ह्यांच्या अंगी येण्याचा जितका संभव आहे तितका अर्थातच इतरांच्या नाहीं. याचें तरी कारण मुख्यतः हेंच आहे कीं, इंग्रजी भाषेंत जॉनसन मेकॅले वगैरे नामांकित ग्रंथकारांचे ग्रंथ प्रस्तुत विषयावर मोठें उत्कृष्ट असून त्याचा परिचय कालेजांतील विद्यार्थ्यांस हरहमेश घडतो. शिवाय इतरही पुष्कळ माहिती त्यांस झाली असते. यामुळें एकाद्या ग्रंथावर ते जसा मार्मिक अभिप्राय देतील तसा केवळ मराठीतच हुशार असा मनुष्य किंवा मोठा व्युत्पन्न शास्त्री याच्या हातूनही देणें होणार नाहीं. असो; पण ही केवळ शक्यत्वाची उक्ति झाली;—म्हणजे इतकें करण्याचें त्यांच्या अंगी सामर्थ्य आहे, किंवा निदान योग्यता तरी

आहे, इतकेच. हें सर्व ते करतातच असा अर्थ नाही. शेक्सपीयर साह्यांची एक नायिका म्हणते:—

“ if to do were as easy as to know what were good to, do, chapels had been churches and poor men's cottages prince's palaces ! ”
 हाच न्याय प्रस्तुत प्रसंगी किंचित् फिरवून लावता येईल. असो; पण या हयगयीमुळे देशाचा तोटा किती होतो हें उघडच आहे. ग्रंथाचा खरा चाहता कोणी नसल्यामुळे चांगल्या ग्रंथकारांस वाढतातच सामील होऊन बसवें हें तरी एक त्यांच्या कपाळीं येते, किंवा आपली योग्यता जर प्रगट करणें असली तर आत्मश्लाघेचें अश्लाघ्य कृत्य करण्याखेरीज त्यांस दुसरा मार्ग राहत नाही. पण हा मार्ग आचरणें हें नेहमीच फलदायक होतें असें नाही, पुष्कळदां त्यांचे योगानें लोकांच्या मनावर वाईट ग्रह मात्र होऊन जातो. असो; तर याप्रमाणें तिऱ्हाईतपणें निष्पक्षपातपणानें ग्रंथांची योग्य प्रशंसा करणारे असले, म्हणजे चांगल्या ग्रंथकारांस उमेद येते. व लोकांपासून त्यांस आश्रय मिळाल्याच्या योगानें भांपत चांगल्या ग्रंथांची संख्या उत्तरोत्तर वाढते. आणि त्याप्रमाणेंच वाईट तेवढें निवडले जाऊन त्यांचा क्रमाक्रमानें ऱ्हास होतो. पण अने जेव्हां अमत नाही तेव्हां अर्थातच हल्लीं प्रमाणें चांगले काय आणि वाईट काय, दोन्ही एकच होऊन जाऊन भाषेची मोठीच हानि होते; आणि लोकांच् हातीं चांगलेच ग्रंथ पडून त्यांच्या मानसिक शक्ति वृद्धिगत होत जाव्या असें जें व्हावें तें मुळींच न होऊन त्यांम उलटा अपाय मात्र घडतो.

६. येथवर आमच्या भाषेतील ग्रंथकारांच्या सांप्रतच्या स्थिती-

१ “ अमुक अमुक करणें चांगले हें समजणें जसे सोपें आहे त्याप्रमाणेच तें करणही जर सोपें असतें, तर लहान देवळें हीं मोठीं देवालये बनली असती आणि गरीबगुरीबांच्या खोपटांचे टोलेजंग राजवाडे झाले असते ! ”

विषयी विशेषतः निरूपण झालें. आतां प्रस्तुत विषयावर सामान्यतः विचार करूं म्हणजे ग्रंथांवर टीका करण्याचें काम जो हार्ती घेतो त्याच्या अंगां कोणते गुण असले पाहिजेत, त्यास माघनें कोणतीं हार्ती, हा टीका करण्याचा प्रकार केव्हां उद्भवला, त्यापासून हिताहित कोणतें, वगैरे.

७. पहिल्यानें या प्रकाराची हकीकत हा प्रकार आपल्या देशांत प्राचीन काळां म्हणण्यासारखा नव्हता, व अर्वाचीन काळां तर अगदींच बुद्धन अलीकडे दहा पंधरा वर्षांतच इंग्रजी ग्रंथकारांच्या परिचयाने नुकता कोठें सुरू होत चालला आहे. या विषयाच्या संबंधानें ' विद्वत्त्व आणि कवित्व या निबंधांत ' आम्ही कांहीं विचार प्रदर्शित केले आहेत, त्यावरून या काळाच्या पूर्वीची स्थिति कांहीं लक्षांत घेईलच; यास्तव तिजविषयी आणखी यथे लिहिणें जरूर नाहीं. प्रस्तुत स्थली अलीकडच्या स्थितीस उद्देशून मात्र लिहितों. नुकतें वर लिहिण्यांत आलेंच आहे कीं, इंग्रजी विद्येचा इकडे फैलाव होऊं लागल्यापासून ग्रंथांच्या गुणदोषाचें विवेचन करण्याचा इकडे प्रवात पडला. प्रतिवर्षीं नवीं जी पुस्तके निघतात त्यावर वर्तमानपत्रांतून थोडी-बहुत चर्चा होऊं लागली व त्याच उद्देशानें मासिक पुस्तकेही सुरू झालीं. या मासिक पुस्तकांचा विषय भाषा व विद्या हाच केवळ होय, वर्तमानपत्राप्रमाणें आणखी दुसरी व्यवधानें त्यांस विलकूल नाहींत, यास्तव वरील गुणदोषविवेचनाचें काम वस्तुतः पाहतां त्यांचेच विशेषेकरून होय. देशांत चालणाऱ्या राज्यकारभाराविषयी व्यापाराविषयी व इतर अनेक लौकिक गोष्टीविषयी लोकांची मते बरोबर करणें हें जसे वर्तमानपत्राचें काम, तसेंच मासिक पुस्तकांचें विद्येच्या संबंधानें होय. म्हणजे नानाविध विषयांविषयी थोडक्यांत चांगल्या रीतीनें वाचकांस माहिती जेणेंकरून होईल तें करणें हेंच त्यांचे मुख्य काम होय; व या बरोबर विद्यावृद्धयर्थ सरकारचे किंवा लोकांचे जे प्रयत्न चालले असतील

त्यांची चर्चा करणे हेही त्यांजकडेच येते. यास्तवच नवी पुस्तके जेवढी होतील त्यांपैकी खरोखरी उपयोगाची कोणती व नादान किंवा अपायकारक कोणती तीही लोकांस कळविणे त्यांचेच कर्तव्य होय. हा प्रकार विलायततील मासिक व त्रैमासिक पुस्तके जी आपल्या दृष्टीस पडतात त्या सर्वांत आढळतो. कोणत्याही विषयांवर नवे बुक झाले न झाले की लागलीच चोहोकडे मासिक पुस्तकांतून त्याची वाटाघाट सुरू होते. हे तर काय, पण पुस्तकालयांतून, वादविवादाच्या सभांतून, चहा, काफी वगैरे पिण्याच्या ठिकाणी, किंवाहुना मेजवान्यांच्या प्रसंगी सुद्धा वरील चर्चा जिकडे तिकडे चालू असते. असो तर नवीन पुस्तकांविषयी मते प्रदर्शित करून त्यांपैकी लोकांच्या आश्रयांस पात्र कोणती व नाहीत कोणती हे ठरविणे हा अधिकार मुख्यतः मासिक पुस्तकांचा होय. पण आमच्या भाषेत जी मासिक पुस्तके आहेत व मागे होती त्यांपैकी वरील काम बरेच बजाविलेले व बजावणारे आम्हांस एक मात्र दिसते. ते 'विविधज्ञानविस्तार' हे होय, हे सर्वांच्या सहज ध्यानांत येईलच. असो; तर याप्रमाणे ग्रंथांवर टीका करण्याचा प्रकार आमच्या भाषेत अगदी नवा सुरू झाला आहे, व अद्याप त्याचा प्रचारही फारच थोडा आहे. तो वाढणे हे आमच्या भाषेच्या अभिवृद्धीस व लोकांच्या हितास फार आवश्यक आहे.

८. वर प्रस्तुत प्रकाराचा कांही इतिहास झाला. आतां ग्रंथांवर टीका करणाराचे अंगी अवश्य गुण कोणकोणते हवेत ते सांगतो. प्रथमतः अर्थात्च मूळ ग्रंथाचे ज्ञान. हे असल्याशिवाय टीकाकार एरवी केवढाही विद्वान् असला तरी ते व्यर्थ होय, हे उघड आहे. ही गोष्ट वास्तविक पाहतां अगदी स्पष्ट होय. कारण ज्या मनुष्यास एकाद्या वस्तूचे पूर्णज्ञान नाही, किंवाहुना मुळीच नाही, त्याने त्याविषयी आपले मत सांगणे हे मुळीच शोभत नाही हे अगदी उघड आहे. पण मनुष्याच्या मनाचा असा कांही चम-

त्कार आहे की, स्वतःच्या अज्ञानाची केवळ कल्पनाही त्यास सहन होत नसते. आपणांस अमुक अमुक विषय अगदी कळत नाही व यास्तव त्यावर मत देण्यास आपण सर्वथा अयोग्य अशी मनाची पर्का खात्री फारच थोड्या सुज्ञ लोकांची झाली असते; बाकी कोणास कोणत्याही विषयाविषयी पुसा, बहुतकरून उत्तर ' नाही ' असे यावयाचेंच नाही. ज्या त्यास बहुधा असे वाटत असते की मला जितकें ज्ञान आहे त्यापेक्षा अधिक दुसऱ्यास काय असावयाचें आहे ? व माझी जीं मते आहेत त्यांत चुकीचा संभव असेल तरी कसा ? तर असा मूर्खपणाचा दुरभिमान बहुतेक लोकांच्या मनास जडला असल्यामुळे हव्या त्या गोष्टीवर हवें तसें मत झोंकून न देणारे फार थोडे. फार तर काय; पण जो विषय त्यांस अगोदर असलाच तर फार थोडा अवगत असण्याचा संभव, त्यावरही बरें वाईट म्हणण्यास मागे पुढें बिलकूल न पाहणारे शेंकडों गृहस्थ सांपडतात. बेकनून कोठेंसें एक मोठें मार्मिक वचन लिहिलें आहे की, असें कित्येकजण आढळतात की, ज्यांस आपणांस माहित काय नाही तेंच माहित नसतें ! असो तर ग्रंथांवर टीका करण्यास निघालेले गृहस्थ अशा प्रतीचे कामाचे नाहींत. आपण ज्याचे गुणदोष लोकांस दाखाविणार तो ग्रंथ आपणांस पुरतेपर्णी समजला आहे असा निश्चय झाल्यावरच टीका करणारानें त्या कामास हात घालावा. नाही तर तो अर्धा-मुर्धा समजून तितक्यावरूनच जर गुणदोषविवेचनास आरंभ केला तर तें करणाराच्या उपहासास मात्र कारण होईल; व लोकांत सत्याचा प्रसार होणें एकीकडेच राहून मूर्खपणांचीं मते मात्र चाहोंकडे माजतील.

९. दुसरा गुण सध्यप्रीति. हाही गुण वरच्यासारखीच टीकाकर्त्याच्या अंगी अवश्य असला पाहिजे. याची योग्यता तर वरच्याहूनही अधिक आहे; पण त्याच मानानें तो जगांत फारच विरळा आढळतो. दुसऱ्याच्या ग्रंथांवर जी टीका करावयाची ती

केवळ सत्यास अनुमरूनच करावयाची व ती करण्यांत सत्याचा उदय व असत्याचा ऱ्हास करणें येवढाच काय तो हेतु, हा प्रकार फारच थोडा सांपडेल. एरवीं टीका करणारांचे सामान्यतः उद्देश पाहिले तर द्वेषबुद्धीने, मत्सरानें किंवा उगीच गमतीखातर दुसऱ्याची निंदा करावी, त्याची फजिती उडवावी, त्याची कीर्ति दूषित करावी, इतकाच असतो. किंवा इतकेंही नसलें तरी निदान आपलें नांव लोकांपुढें यावें, आपली विद्वत्ता प्रदर्शित व्हावी, इतका तरी असतो. आतां हे खरें कीं, वरील दुष्ट मनोवृत्तीच्या प्रेरणेनेंच कोणी एकाद्या ग्रंथांवर चर्चा केली असूनही जर तींत असत्याचा लेशही नसला, तर ती केवळ दोषास पात्र होत नाहीं; तरी वरील वृत्तीचे अवलंबन सर्वथा अश्लाघ्यच होय. सुविचाराचें योगानें ज्यांचें मन थोर झालें असते तें त्यांस आपल्या निर्मल अंतःकरणांत कधीं थारा देत नमतात. असो; तर जो कोणी एकाद्या ग्रंथकाराचें गुणदोष जगास प्रगट करण्याकरितां हातीं लेखणी धरील त्यानें अगोदर सत्यास स्मरावें आणि त्यास धरूनच मी पुढील सगळा मजकूर लिहून असा अगोदर निश्चय करावा. असें करणें केवळ परमार्थबुद्धीस्तवच त्यास योग्य आहे असें नव्हे तर त्यानें निवळ स्वार्थ पाहिला तरी सुद्धां वरीलच मार्ग श्रेयस्कर होय हें त्यांच्या लक्षांत येईल; कारण जरी त्यांनीं आपल्या विद्वत्तेच्या व कीर्तीच्या भरावर चढून जाऊन खोटीच मतें लोकांच्या मनांत भरवून देऊन त्यांस कांहीं वेळ फसाविलें, व त्याबद्दल तात्कालिक कृतार्थता मानली, तरी कधीं ना कधीं तरी त्याची लबाडी बाहेर पडेलच पडेल हें त्यानें खूप समजून ठेवावें. याविषयीं ह्यूम, जान्सन्, मेकाले हीं सर्व उदाहरणें आहेत. पाहिल्यानें आपल्या इंग्लंडचे इतिहासांत पुष्कळच खोटा मजकूर लिहिला असल्यामुळें त्याची पत आतां बहुतेक अगदीं बुडाल्यासारखीच आहे; व दुसरे दोषही आपल्या हेकटपणाच्या लहरींत अनेक प्रसंगीं पुष्कळच भरकटलेले

असल्यामुळे त्यांचीं मते ग्रहण करणे तीं लोक फार जपून करतात ! असो; तर सत्यरूप दैवत असें कडक व जाड्वल आहे. त्याच्या क्षोभापुढें मोठमोठ्या प्रचंड ग्रंथकारांचाही चुराडा होऊन जातो, मग छोटेल्यांनीं लुटपुट्या ग्रंथकारांचा खुर्दा तर कोणीकडच्या कोणीकडे उसळून जात असेल कोण जाणे ! असो; तर याप्रमाणें वर जी सत्यानुसरणाविषयीं आम्ही सूचना केली ती केवळ स्वार्थ-दृष्ट्याही यथार्थ होय. ग्रंथाविषयीं जो यथार्थ विवरण करील म्हणजे गुण असतील तेवढे गुण व दोष असतील दोष जो यथास्थित दाखवून देईल, त्याचीच टीका चिरकाळ जगास मान्य होऊन राहिल.

१०. तिसरा गुण शांत स्वभाव. हाही टीका करणारांच्या अंगीं अवश्य पाहिजे असून तो वरच्यासारखाच क्वचित् आढळतो. याचें कारण वरील कलमांतच आलें आहे. तें अर्थात्च हें कीं, टीकाकर्त्यांची प्रवृत्ति मुळींच वर सांगितलेल्या द्वेषमत्सरादिकांनींच प्रायः होत असल्यामुळे वरील गुणास जागाच राहत नाहीं. क्रोधास वश होऊन जेथें चित्ताचा क्षोभ झाला तेथें शांतता कशी राहावी ? असो; पण या क्षोभाचाही उद्गार बाहेर पडण्यास मनास कांहींशी तरी शांति असावी लागते. ती मुळींच नसुन चित्तास अतिशयित क्षोभच जर केवळ झाला असला, तर मनाचे व्यापारही नीट चालण्यास कठीण पडेल. म्हणजे जसा मनुष्य अतिशयच रागावला असला तर त्याचा कंठ दाटून येऊन शब्दही पुरता तोंटावाटें निघेनासा होतो, त्याप्रमाणेंच मनुष्य रागानें अगदीं देहभान विसरून गेला म्हणजे त्याची बुद्धिही गोंधळून जाते. काय बोलावयाचें किंवा लिहावयाचें तें त्यास एरवीं जवळें सुचेल तेवढेंही त्या हातघाईच्या वेळीं न सुचून तो अगदीं बेफाम होऊन जातो, व वेळ्यासारखें भलभलतेंच बरळूं सुद्धां लागतो; असें कीं, तोच मनुष्य पुढें कांहीं दिवसांनीं आपला वेडेपणा पाहून विस्मय पावेल. असो; तर मनाच्या शांततेची इतकी आवश्यकता आहे, कीं रागाचें बोलणें किंवा लिहिणें संगतवार होण्यास सुद्धां तीवां-

चून चालत नाही, मग हजारों वाचकांस मान्य होईशी ग्रंथरचना करावयाची असल्यास तर तिचें अगत्य केवढें आहे हें काय सांगावें ? कां कीं, ग्रंथ रचायाचा म्हणजे सगळा विषय अगोदर साद्यंत मनांत आणून त्याची यथास्थित मांडणी करावयाची असते; व वाक्यरचना वगैरे जितकी उत्कृष्ट होईल तितकी साधावी लागते. तेव्हां हें सर्व क्षोभ पावलेल्या मनुष्यापेक्षां शांत, स्थिर मनाच्या मनुष्यास ज्यास्त साधेल हें उघड आहे. हें एक शालें. दुसरें असें कीं, एकाद्या ग्रंथावर वगैरे जो अभिप्राय देणें तो शांत, गंभीर व सभ्य अशा रीतीनें दिला असतां त्याचें कांहीं निराळेंच वजन पडतें, आणि त्यानें जें काम होतें तें रागाच्या सपाट्यांत उर्गाच पुष्कळ गोंगाट केला, वेड्या वांकड्या शिब्या आंसडल्या, अशानें अगदींच होत नाही. या हुसण्या प्रकारानें टीका करणारावरून मात्र लोकांचें मन उडतें, व त्याचा हलकटपणा व पोरकटपणा जगांत प्रगट होतो. शिवाय वरील शिब्यांनीं त्याच्या पक्षास बळकटी यायची ती तर एकीकडेच राहून त्याची दुर्बलता मात्र लोकांस भासूं लागते. कारण लोक पक्के समजतात कीं, ज्या अर्थी यानें शिब्यांचा एवढा भडिमार केला आहे त्या अर्थी त्याजपार्शीं प्रमाणें तितपतच असतील. खेरीज ग्रंथकाराच्या थोरपणाला म्हटलें म्हणजे शिमग्याचा झगडा जागविणें हें अगदींच अप्रशस्त. रस्त्यांतील भांडणारांत तोंडाच्या जोरावर जसा कजाचा निकाल होतो, म्हणजे जो मोठ्यानें ओरडत असेल त्याचाच पक्ष खरा असें भोवतालच्या तमासगिरांस वाटतें, तसा प्रकार ग्रंथांत करूं पाहणें यासारखें निंद्य व हास्यास्पद कांहीं नाही. असें जो करतो त्यास आपला बोज कळत नाही हें एक दिसतें, आणि शिवाय हातीं धेतलेलें टीका करण्याचें कामही त्यास बिलकूल कळत नाही हे दुसरें स्पष्ट होतें. कारण ज्याजवळ सबळ प्रमाणें आहेत तो शब्दपांडित्याचा किंवा शिब्यांचा भडिमार करण्याच्या भरीस रुधीं पडणार नाही. जीं ठोक प्रमाणें

त्यांस माहीत असतील तीं दाखवून तो खुशाल बिनधोक बसेल. आपल्या प्रतिपक्ष्यांच्या-शब्द्यांचीही तो काडी इतकीही परवा करणार नाही. कारण त्यांचा पोकळपणा त्यास धडधडीत दिसून येईल. व जे सुज्ञ आहेत ते यानें कधी फसल जाणार नाहीत हेही पक्कें समजेल. असो; तर या प्रमाणें मनाची शांतता ही टीकाकर्त्यास अत्यंत आवश्यक असून तिच्या योगानें त्याच्या लेखास काहीं विलक्षण थोरवी व भव्यपणा हीं येतात, कीं ज्याप्रमाणें दोहों पक्षांच्या वकिलांच्या कोट्या व एकतर्फी उत्तरें प्रत्युत्तरें सगळीं ऐकून घेतल्यावर न्यायाधीश आपल्या उंच आसनावरून निःपक्षपातपणाचा चोख निवाडा अगदीं स्वस्थ अंतःकरणानें बोलून जातो, त्याप्रमाणें. सारांश टीकाकर्त्याचा अभिप्राय वकिलाप्रमाणें एकतर्फी कधी नसावा, तर न्यायाधीशाच्या निर्णयाप्रमाणें केवळ सत्याच्या तर्फेचाच असावा.

११. चवथा गुण सहृदयता. सहृदयता म्हणजे ज्यावर टीका करायची त्यांत हृदयाचा पूर्ण अभिनिवेश होण्याची योग्यता. ही योग्यता अर्थात्च सर्व मनुष्यांच्या ठायी असत नाही, अथवा असली तरी सारख्या प्रमाणानें असत नाही. जगांत जे येवढें मतवैचित्र्य दृष्टीस पडतें यास मुख्य कारण हे वरीलच होय. प्रत्येक मनुष्याची जन्मासिद्ध प्रकृतीच निराळी पडल्यामुळें व पुढें ज्या ज्या अवस्था त्यास प्राप्त होतात त्याही सर्वांच्या सारख्या नसल्यामुळें मनुष्या मनुष्यामध्ये रूचिभिन्नत्व उत्पन्न होतें हें साहजिकच आहे. पण त्यांतूनही कित्येक मनुष्यांच्या ठायी वरील सहृदयतागुण इतरांच्याहून ज्यास्त आढळतो. म्हणजे दुसऱ्याच्या मनोवृत्तीशीं आपली मनोवृत्ति मिळविणें हें त्यास सहज करतां येतें. हा गुण असणें हें मनाच्या किंवा हृदयाच्या विशालत्वाचें चिन्ह होय, आणि त्याचा अभाव हा अर्थात्च त्याच्या उलट गुणाचें म्हणजे वरील दाहोण्या संकुचितत्वाचें दर्शक होय. तर जो एकाद्या ग्रंथावर टीका करण्याचें मनांत आणील त्यानें अगोदर

आपल्याशीं पहावें कीं याशीं सहृदयत्व पावण्याची माझी योग्यता आहे, कीं नाही. नाहीतर काय प्रकार होईल तो उघडव आहे ममजा कीं, जयदेवाच्या ' गीतगोविंद ' काव्यावर किंवा मराठी-शाहीत रामजोशाभारखे सुरस लावण्या करणारे जे कित्येक कवी झाले त्यांच्या कवनांवर टीका करण्यास शुकाचार्यासारख्या परमहंसांनीं हातांत लेखणी घेतली, किंवा वृद्धत्वानें अगर मृष्टीच्या चुकीनें मदनव्यापारशून्य असणाऱ्या मनुष्यानें तें काम पत्करलें, तर टीका किती उत्तम तऱ्हेची होईल याचें अनुमान सहजच करतां येईल ! तसेंच धर्मप्रतिपादक किंवा वेदांतविषयक ग्रंथांवर एखाद्या रंगेल विनोदी मनुष्यानें जर टीका करण्यास आरंभिलें तर तें त्यास किती साधेल ? विश्व बटलर नांवाच्या एका धर्माध्यक्षानें इंग्रजी भाषेंत एक मोठा विख्यात ग्रंथ धर्मविषयावर रचलेला आहे, त्याविषयीं कित्येकांनीं असें मत प्रदर्शित केलें आहे कीं, तो ग्रंथ पाहिल्याबरोबर आमचें डोकें दुखूं लागें. याप्रमाणेंच मिह्ल साहेबांचें शेक्सपियरविषयीं मत, आमच्या कालिदासाविषयीं मत, जॉनसनचे कित्येक इंग्रजी कवीविषयीं व इतिहासाविषयीं; मेकॉलेचे हिंदूंच्या विद्यादिकांविषयीं; या सर्वांची योग्यता किती धरायाची हें आमच्या वाचकांस तेव्हांच कळेल. एलिझाबेथ राणीचे खजीनदार लॉर्ड बलें म्हणून कोणी होते, त्यांस, स्पेन्सरच्या सर्वप्रसिद्ध काव्याबद्दल राणीनें त्यास कांहीं इनाम करून दिलें या गोष्टीचें मोठें आश्चर्य वाटलें; त्या प्रसंगीं त्यांचा असा उद्गार निघाला, ' अहो, हें काय वेड आहे, नुसतें एक यःकश्चित् गाणें केल्याबद्दल येवढें इनाम ! ' दुसऱ्या एका प्रसंगीं असें झालें कीं, कोणा काव्याची कोणी फार फार प्रशंसा केली असतां एका तत्वज्ञाचा उद्गार निघाला, ' अंः—यांत काय आहे ? या काव्याच्या योगानें बाजारांत दाणे स्वस्त झाले कीं काय हें मला सांगा ! ' असो; तर याप्रमाणें ज्यांत आपणाला गम्य नाही त्यांत वेडेपणानें शिरलें म्हणजे अशीं विचित्र मते उत्पन्न होतात.

यास्तव एखाद्या ग्रंथावर लेखणी उचलण्यापूर्वी टीकाकारानें याचा अगोदर नीट सुमार पहावा कीं, मीं हें काम हातीं घेणार खरें, पण याशीं सहृदयता पावण्याची माझी योग्यता आहे काय ? नसली तर अंधळ्यानें तजबिरीची परीक्षा करूं गेल्यासारखें त्याचें मत वेडगळ ठरेल, या ठिकाणीं कोणास असा भ्रम उत्पन्न होईल कीं, मनुष्याची विद्वत्ता मोठी असल्यावर त्यास हवें त्यावर मत देण्यास काय हतकत आहे ? पण या भ्रमाचें वरील जॉनसन, मिह्ल वगैरेंच्या उदाहरणांवरून पूर्ण निरसन होतें; आणि त्याविषयी अधिक उपपादन केलेलें पाहणें असल्यास ' विद्वत्त्व आणि कवित्व ' हा निबंध पाहावा. असो: तर एकंदरीत या सहृदयतागुणाची नुसत्या विद्वत्तेहून फारच अधिक योग्यता आहे, व म्हणूनच एकाद्या ग्रंथावरील अभिप्राय जरी मोठी विद्वत्ता खर्चून लिहिला असला तरी वरील गुणाच्या अभावीं तो केवळ कवडीचा माल होय.

१२. याप्रमाणें उत्तम प्रकारची टीका करतां येण्यास तीं करूं जाणाराच्या अंगीं जे गुण लागतात ते वर सांगितले. यांत बाकीच्यांचा समावेश होईल असें आम्हांस वाटतें. अतां जगांत सामान्यतः जीं ग्रंथादिकांवर टीका चालते ती कितपत योग्यतेची असते व कोणकोणत्या प्रकारची दृष्टीस पडते याविषयी थोडेसें निरूपण करणें अवश्य आहे. प्रथमतः लोकव्यवहारांत हा प्रकार सहज ध्यानांत येणारा आहे कीं, एकंदर लोकांची स्तुतीपेशां निंदेकडे फारच विशेष प्रवृत्ति असते. कोणी अंमळ वर डोकें काढले न काढलें, कोणाची अंमळ कोठें प्रशंसा झाली न झाली, कीं लोकांस तें साहेनासें होऊन लागलीच चोहोंकडे त्याचे निंदक उभे राहतात. म्हणूनच पुष्कळ मोठमोठ्या ग्रंथकारांनीं व विशेषतः बहुतेक सर्वांनीं आपापल्या ग्रंथांच्या प्रस्तावनांतून खलांचे माहात्म्य वर्णिलें आढळतें. असो; तर यावरून स्पष्टच आहे कीं, टीकेचें सामान्य स्वरूप म्हटलें म्हणजे मूळग्रंथाचें

दूषण किंवा खंडण हेंच होय. दुसऱ्याची स्तुति करण्याकरितां कोणी एखाद्या ग्रंथावर विवेचन केलें आहे असें बहुधा कांहीं आंत मतलब असल्याविना झालेले सांपडणार नाही. आतां एकंदर सगळ्या लोकांचा दुसऱ्यास नांवें ठेवण्याकडेच येवढा रोख कां दिसून येतो याविषयी जर अंमळ विचार केला तर त्याचें कारण स्वाभिमान हें तेव्हां लक्षांत येईल. ज्याच्या त्याच्या मते शाहाणा काय तो मी, माझेच सर्वांनीं गुणवर्णन करावें, असेंच बहुधा असतें. यास्तव दुसऱ्याची जेवढी प्रशंसा झाली तेवढी आपल्यांतून बजाच झाली असें मनाच्या कोतेपणामुळे त्यास वाटतें, यामुळे दुसऱ्याच्या निंदेस जो तो बहुधा सतत जपलेला असतो. कित्येक जे खरोखरच बुद्धिमान् व शहाणे म्हणून निवडले असतात त्यांची अशी समजूत असते कीं, दुसऱ्याच्या करण्यास आपण सर्वथैव चांगले म्हणून त्यांत कांहींच दोष काढला नाही, तर आपला थोरपणा तो काय राहिला ! यास्तव अलीकडील नव्या सुरू झालेल्या युनिव्हर्सिटीच्या वगैरे परिक्षांतून परीक्षकांचा जसा प्रकार आढळतो, कीं त्यांच्या हातून भरपूर गुण म्हणून पडयाचेच नाहीत, -दहा पांच तरी स्वतःच्या गौरवास्तव त्यांतले एकीकडे शाबूत काढून ठेवायाचेच -तसेच हे टीकाकार करतात. स्वतःसुद्धां जी ग्रंथरचना हातून घडयाची नाही तिची परीक्षा करतांनाही कांहीं गुणांचा उल्लेख करून शेवटीं कांहींनां कांहीं तरी खरी किंवा खोटी कुलंगडी काढून स्तुति आणि निंदा शेवटीं सरासरी समानच करून टाकतात ! हा प्रकार वरच्याहून पुष्कळ बरा, पण टीकाकाराच्या सत्यानिष्ठेस याचे योगानें कलंक लागतो हें उघड आहे. दुसरे कोणी असे असतात कीं त्यांस गुण व दोष दोन्ही दाखवावे लागतातच; पण दोषावर पांडित्य करणें त्यांस जितकें आवडतें तितकें गुणांचें विवरण करणें अगदीं आवडत नाही. यास्तव गुणांचा उल्लेख सरासरी कांहीं थोडासा करून दोषांवर ते यथास्थित घसरतात. हा प्रकार अर्थात्च द्वेषबुद्धिशि-

वाय किंवा मत्सरी स्वभावाशिवाय घडत नाही. पण कसाही असला तरी सरळ स्वभावाच्या मनुष्यास तो खर्चीत पसंत पडणार नाही. कोणाच्या स्वभावांत पक्षपातीपणाचें इतकें प्राबल्य असतें, व प्रकृति इतकी हेकटपणाची असते की, त्यांस एक गुण तर गुणच नाही तर दोष तर दोषच याखेरीज कांहीं बिलकूल दिसत नसतें. त्यांच्या भावडीचे किंवा त्यांच्या मतासरखे जे ग्रंथ असतील त्यांत त्यांस सर्वच गुणमय दिसून दोषांचा लवलेशही सांपडायचा नाही; आणि वरच्या उलट ठिकाणी सर्वच दोषरूप भासून गुणांचा लेशही सहज न्हावयाचा नाही. अशा टीकाकारांच्या ठायी अर्थातच दुराग्रह म्हणजे अगदी जागरूक असतो; कारण कांणतीही वस्तु केवळ गुणमय किंवा केवळ दोषमय असावी हें सृष्टिनियमासच मुळीं विरुद्ध होय. तेव्हां अशा टीकाकर्त्यांस सहजच सत्याचा उपमर्द करून गुणांस दोषांचें व दोषांस गुणांचें रूप देण्याची खटपट करावी लागते. असो; तर याप्रमाणें बहुधा ग्रंथावरील टीकांचे प्रकार अनेक दृष्टीस पडतात.

१३. वर जे प्रकार सांगितले ते अहंकारादि दुष्ट मनोवृत्तींचीं फलें असल्यामुळें अर्थात्च थोडे बहुत सर्व दूषणार्हच होत. आतां खऱ्या टीकाकर्त्यांचें स्वरूप येथें थोडक्यांत सांगतों. ज्या ग्रंथावर टीका करावयाची त्याचें पूर्णज्ञान व त्याशीं सहृदयता हे गुण त्याच्या अंगीं अगोदर हावेत हें वर सांगण्यांत आलेंच आहे. पण याहून दुसरे जे गुण सांगितले ते तर टीकाकर्त्यांस अधिकच अवश्य होत. त्याच्या योगानें टीकेस खरी शोभा व खरी योग्यता येते, व ती सर्वांस मान्य होते. फार तर काय, पण ग्रंथकर्ता जर समंजस असला तर तोही तीस मान डोलवल्यावांचून राहणार नाही. ही टीका म्हणजे अशी की, ती केवळ तिऱ्हाईतपणें व निःपक्षपातपणानें केली असून केवळ सत्यनिरूपणाखेरीज तींत टीकाकाराचा दुसरा बिलकूल कांहींएक उद्देश नाही असे स्पष्ट दिसले पाहिजे. टीकाकाराचें काम गुण व दोष दोन्हीही दाखवि-

प्याचें आहे; यास्तव ते दोन्ही प्रगट करून त्यांचा उल्लेख कशा-
चीही लेशमात्रसुद्धां अत्युक्ति न करतां त्यांनै केवळ प्रांजलपणें
केलेला असावा. दोष दाखवितांना मूळ ग्रंथकर्त्यावर शेखी मिरव-
ण्याची आपली हास आहे असें टीकाकर्त्याकडून जितकें न दाख-
ववेल तितकें बरें; तसेंच गुण दाखवितांना तो त्याचा मित्र अस-
ल्यास त्यांची फाजील प्रशंसा करणें हेंही अगदीं वाजवी नाहीं. तर
जे दोष असतील ते उघड निर्भीडपणानें स्पष्ट बोलून जाऊन जे
गुण असतील त्यांबद्दल ग्रंथकर्त्याची त्यांनै वाजवी रीतीची तारीफ
करावी. असो; एकंदरीत ज्याप्रमाणें खरा न्यायाधिश शत्रुमित्रभाव
अगदीं विसरून जाऊन केवळ उदासीनपणें कैदीचा इनसाफ
करतो; किंवा खरा व्यापारी खऱ्या वजनांनीं गिऱ्हाइकाच्या पद-
रांत चोख पाप घालतो; किंवा खरा उत्कृष्ट चितारी जसा मूळचा
चेहरा असेल तसाच हुबेहुब तसवीरीत उतरून देतो; त्याप्रमा-
णेंच ग्रंथावर टीकाकरणारा असावा !

१४. येथवर प्रस्तुत विषयाचें बहुतेक विवेचन झालें. आतां
या ठिकाणीं हल्ली एकंदर लोकांत प्रकृत विषयाच्या संबंधें ज्या
कित्येक विलक्षण समजुती नजरेस येतात याविषयी थोडेंसे लिहिणें
इष्ट वाटतें. हें लिहिणें कांहीं अंशीं आमच्या निबंधमालेच्या संब-
धानें येईल यास्तव या गोष्टीबद्दल आमच्या समंजस वाचकांची
अगोदर क्षमा मागणें अवश्य आहे या समजुतीपैकी पहिली ही
मोठी समजूत दृष्टीस पडते की, जो दुसऱ्याचे दोष काढतो तो
तसें अहंपणानें फुगून जाऊन किंवा द्वेषबुद्धीनें केवळ करतो;
यास्तव तो मोठा गर्विष्ठ व दुष्ट मनुष्य असावा. ही समजूत
होण्यास कारणें कोणतीं झालीं आहेत हें मागील लेखावरून
आमच्या वाचकांच्या ध्यानांत आलें असेलच. पण ही समजूत
नेहमीं खरी असायाचीच असा कांहीं नियम नाहीं. अगदीं निकट
संबंधाच्या व सारख्या स्वभावाच्या लोकांतही मतभेद हरहमेश
दृष्टीस पडतोच, व तो पडला असतां कांहीं विलक्षण आश्चर्याची

गोष्ट झाली असें होत नाही, याविषयी निबंधमालेच्या पहिल्या सालच्या शेवटच्या अंकाच्या शेवटी कांहीं विवेचन केलें आहे, त्यावरून आमच्या वाचकांची या संबंधे खात्री झाली असेलच. यास्तव त्यावर येथें आणखी विस्तार करण्याची गरज नाही. इतकेंच सांगतों की, वरील दोषविवेचन हें वरील दोन हेतूवरून होण्याचा जसा संभव आहे तसेंच पण तें केवळ सत्यनिष्ठेपासूनही संभवतें. यास्तव तसा लेख लिहिणारावर वरील दोन मनोवृत्तींचा आरोप निखालसपणें करणें ही कांहींशां दांडगाईच होय. हें एक झालें; दुसरें असें की, ज्यानें गर्वानें किंवा दुष्टबुद्धीनें दुसऱ्याची विनाकारण निंदा केली, त्यावर तोच कडाका उठविण्यास त्या निंदिलेल्या मनुष्यास किंवा त्याच्या कैवाऱ्यास कोणी मनाई केली आहे ? त्याच्या निंदेस आपण पात्र नाही असें ज्यांस वाटत असेल त्यानें तो दोषारोप आपणावरून न उडवितां कां स्वस्थ बसावें ? तसें न केलें तर आपण त्या सर्व दूषणांस कबूल आहों असे लोक समजतील हें त्यास कळत नाही काय ? तर याप्रमाणें द्वेषमूलक निंदेपासूनही यत्किंचित् सुद्धां अनर्थ होण्याचा बिलकूल संभव नाही हें उघड आहे. असो; दुसरी समजूत अशी की, आपणांहून जे थोर आहेत त्यांचे दोष काढण्यांस आपणास अधिकार नाही; ही समजूत आमच्या जुन्या भोळ्या भाविक लोकांची जर असती तर तिचा आम्हांस मोठासा चमत्कार वाटला नसता. कारण वाडवडिलांविषयी वगैरे आमच्या लोकांची पूज्यबुद्धि किती दृष्टीस पडते हें सर्वास विदित आहेच. पण जुन्या वेड्या कल्पनांच्या दास्यांतून नवीन विद्वत्तेनें आपणास मुक्त केलें म्हणून जे आपणांस परम धन्य मानतात, आजपर्यंत हिंदुस्थानांत इतके राज्यकर्ते होऊन गेले पण सांप्रतच्या दयाळू सरकाराप्रमाणें मनाचें स्वातंत्र्य कोणीही प्रजेस दिलें नाही म्हणून जे त्याचे पोवाडे गातात, आपल्या थोर पूर्वजांची चारगटपणानें हवी तशी निंदा करण्यास ज्यांनीं कधींच मागें पुढें

पाहिलें नाहीं, आमच्या प्रभूचा धर्म शांतीचा माग असून तो जबरदस्तीनें नव्हे तर लोकांचीं मनें वळवूनच वाढविण्याची आमहांम आज्ञा आहे म्हणून जे चौडोंकडे डांगोरा पिटीत आहेत, त्यांनींच मेकाले, मिह्टमारख्या ग्रंथकारांची निंदा वाचतांच अंगावर शहारा आणून कानांत बोटें घालावीं, डाक्टर विल्मन्स सारख्यांम कोणत्याही संबंधाने नांव ठेवणें हे केवळ सहाय्य महापातकच मानावे, व मावाप सरकारचे पायीं सर्व प्रजेनें आपली धर्मनिष्ठा, सत्यप्रीति, व ईश्वरदत्त मदमद्विवेचनशक्ति वगैरे सर्व वाहून टाकावें असा उपदेश करावा ही केवढी आश्चर्याची गोष्ट आहे ! पण वरील अधिकार मनुष्यमात्रास आहे कीं नाहीं याचा निर्णय जो क्षणभर विचार करील त्यामदीं सहज ममजण्यासारखा आहे. केवळ पौरबुद्धि टाकून मनुष्यांच्या गुणागुणांविषयी यत्किंचित्ही विचार करण्याचें ज्याच्या बुद्धीस सामर्थ्य आलें त्यास जगाचें अवलोकन उगीच थोडेंसें केल्यावरही लक्षांत येणारं आहे कीं सर्व गुणांनीं संपन्न असा मनुष्य एकही मांपडणार नाहीं; तसेंच ज्यांत लेशमात्रही दोष आढळणार नाहीं असाही मांपडणें केवळ अशक्य होय. दोषांचा सर्वथा अभाव हा एक परमेश्वराचें ठायीं मात्र संभवतो. त्याची मनुष्याने स्पृहा करणें, किंवा त्याचें वास्तव्य आपले अंगीं मानणें, यासारखें भयंकर मुखेलत्व कोणतें नाहीं ! मग असें जर स्पष्ट आहे तर कोणी केवढाही थोर असला तरी त्याचे ठायीं कांहीं ना कांहीं तरी दांप दिसल्यास व ते कोणी काढल्यास नवल कसचें ! पण कोणी कदाचित् म्हणतील कीं, मोठ्यांच्या अंगीं जरी दोष असले तरी ते लहानाने काढूं नयेत. हें म्हणणे म्हणजे चंद्रास कळंकी म्हणूं नये, सूर्याच्या धिंवावरचे काळे डाग पाहूं नयेत, असें म्हणण्यामारखेंच अममजस झालें. वरील दोन ज्योतींचा प्रकाश त्यांच्या डागांनीं कमी होतो काय ? किंवा त्या डागांचा नकाशा जे ज्योतिषी काढतात ते तसे करण्यानें त्यांच्या तेजाची निंदा करूं पाहतात काय ? कांहीं

नाहीं. त्यांच्या उद्देश त्यांचे यथावत् स्वरूप प्रगट करावे इतकाच काय तो असतो. पण इतकेच नव्हे, हे महद्दोषविवरण वर मांगितल्याप्रमाणे केवळ निदोष तर आहेच; पण शिवाय ते अत्यंत उपयोगाचेही होय. एक उपयोग तर सत्याचा लाभ हा उघड आहेच. दुसरा असा की, त्यांच्या योगाने मनुष्याच्या वृथागर्वाचे उत्कृष्ट खंडन होऊन परमेश्वराच्या पूर्णत्वाकडे चांगले लक्ष लागते. ते असें की, आपण ज्यांस फार फार थोर म्हणतां त्यांच्या टिकाणीही जेव्हां अपूर्णत्व दृष्टीस पडते, तेव्हां वाकीच्या यःकिञ्चित् भुद्र मनुष्यांस आपला वेंडपणाचा गर्व सहजच समूळ टाकून द्यावा लागतो, आणि सर्व गुण व ऐश्वर्य हीं सृष्टिकर्त्या देवाच्या टिकाणीं मात्र आहेत अशी मनाची खात्री होऊन जाते. आणखी तिसरा उपयोग असा आहे की, थोरांच्या दोषांपासून जो एक मोठा अनर्थ हातो तो बंद होतो. काणी चतुर इंग्रज ग्रंथकाराने म्हटले आहे कीं. ' मोठ्यांच्या ठायीं अमणाच्या दोषांसारखे भयंकर कांहीं नाहीं. ' उघडच आहे कीं, मनुष्याचा स्वभाव दुसऱ्याचे अनुकरण करण्याचा असल्यामुळे मोठ्यांच्या दुर्गुणांचा किती वणोण हजारों निघतान, आणि त्या दुर्गुणांतही कांहीं विलक्षण प्रतिष्ठा आहे असें पुष्कळांस वाटू लागते. तेव्हां त्या दुर्गुणांचेच एकदां यथास्थित खंडन झालें असले म्हणजे ते पुढे लोकांस तादृश बाधक होत नाहींत. असो; तर याप्रमाणें काणी केवढाही मोठा असला तरी त्यांचे दोष काढण्यांत कांहीं रोग नसून तसे करणे अत्यंत उपयोगाचे आहे असेंही पण आम्हीं वर दाखविले. तिसरी समजूत अशी की, वरील दोषाविष्करणाने त्यांचा उपमर्ग होतो. हीही समजूत अगदी खोटी आहे. वर जे मांगितलें आहे कीं मनुष्याने आपण सर्व गुणसंपन्न आहां असा अभिमान घालणें हे अत्यंत मूर्खत्व होय, हें जर खरें आहे, तर आपल्या दोषांचे वर्णन म्हण न होण हा तरी वरचाच प्रकार झाला. जो मनुष्य आपल्या गुणांची लोकांनीं प्रशंसा करावी असें

इच्छितो, यानेच आपल्या दोषांची निंदा ऐकण्यासही कां मिद्ध नमावे ? आपले गुण तेवढे काढून दोष तेवढे लोकांनीं झाकून देवावे असे त्यास वाटतें काय ? व जनाची प्रवृत्ति ज्यानें यत्किंचित्हि अवलोकन केली असेल तो अशी वडी आशा तरी बाळगील काय ? शिवाय आपण जसे दुमऱ्याचे दोष काढण्यास काडी इतकाही अनमान करीत नाही, तसेच दुमऱ्यांनींही आपणाविषयी कां करूं नये ? सर्वास सर्वांच्या गुणदोषांची चर्चा करण्यास अर्थात् पूर्ण अधिकार आहे; इतकेंच मात्र की, कांहीं गोष्टी उत्र-उपणें बोटून दाखविल्या असतां चालतात, आणि कांहीं चालत नाहीत. वगे; पण ही वऱ्यावाड्याची निवडानिवड तरी खरोखरी पाहतां जगाच्या सद्बर्तनास अत्यंत इष्टच नव्हे काय ? अर्थात् इष्टच आहे; आणि तिच्या हितावहत्वाविषयी एक स्वतंत्र निबंध लिहितां येईल. यास्तव या जनचर्चेचा जाते पुरुष कधी त्रास मानीत नाहीत; आणि नसत्या गुणांवद्दल आपली उगीच प्रशंसा झाल्यापेक्षां नसत्या दोषांवद्दल झालेली निंदा ही त्यांस एकवार पतकरेल, इतकां त्यांन वावऱ्या स्तुतीचा कंटाळा असतो. मग स्वतःच्या यथार्थ गुणदोषांवद्दल त्यास राग तर कोठचा ? असो; तर वरील कारणांवरून सहज ध्यानात येईल की, खरोखर जे आपल्या ठायीं दोष आहेत ते दाखविल्याचा मुज मनुष्यास कधी राग येणार नाही; आणि ते दाखविले असतां कोणाचा उपमर्द होतो हीही अगदी खोटी समजूत आहे.

पण ग्रंथकर्त्यास तर वरील गोष्ट विशेषच लागू पडते. एरवीं व्यवहारांत नाती, स्नेहसंबंध, मीडमुरवत वगैरे प्रकारामुळें आपणांस कोणांविषयीं जें घाटेल तें अगदीं यथार्थ असतांही स्पष्ट बोटून दाखवितां येत नाही. तमाच सरकारी नात्यानेही मनुष्य बांधला जातो. कोणाचें कोणाविषयीं मत कितीही वाईट असले; रागानें, मत्सरानें, तिरस्कारानें वगैरे मनुष्य कितीही आंतल्या आंत जळफळत असला, तरी सरकारी संबंधास्तव वरकरणी तरी उभय-

पक्षीं गोडीगुलाची टेंवावी लागते. तमेंच कायद्याचेंही बंधन. प्रत्यक्ष हाडवैरी जरी असले, एकीकडे गांठ पडली असतां एकमेकांच्या उरावर बसण्यासही जरी चुकले नाहीत, तरी त्याच मनुष्यांस चार-चौघांत आपआपलीं मते स्पष्टपणें बाळून दाखवितां येणार नाहीत. कां तर लायवेलच्या फिर्यादीचा धाक ! पण कोणी मनुष्य ग्रथकाराच्या नात्यानें जगापुढे आला कीं वरील मान सर्व अगदीं फिरून जातं. तेथें लपण्यास मग काहों मांपडत नाहीं. तो घरचा मांठा संपन्न असो; मोठा हुद्देदार असो; मोठा विद्वान् असो; मोठ्या अश्रूचा मनुष्य असो; जो त्यावर हत्यार उचलील, त्यास त्याच्या कशाचेंही तिळमात्र सुद्धा भय घालण्याची गरज नाहीं. त्याचे दोष जे त्याच्या बुद्धीनें वाटतील ते खुशाल निर्भीडपणे सर्वास जाहीर करून त्याची हवी तशी फजिती उडविण्यास त्यास पूर्ण अवतार असतो. आतां हे खरं कीं असें आहे म्हणून एकाद्याचा विनाकारण बध्ना करणें, व भलभलतीं बळेच दुपणें लावून त्याची योग्यता लोकांत कमी होईलमं करूं पाहणें हें केवळ नीचपणाचें व अत्यंत अक्षाय्य असे कृत्य होय. हे करण्यास प्रवृत्त होणारे लोक पुष्कळ आढळतात खरं; पण यावरून वरील अधिकार सर्वास असणें हें वाईट आहे असं कदापि सिद्ध व्हावयाचें नाहीं. सर्व गोष्टींचा चांगलेवाईटपणा ज्याच्या त्याच्या बऱ्यावाईट कृतीवर असतो; त्याचप्रमाणें वरील अधिकाराचीही गोष्ट होय. सत्यप्रिय व समजस जे असतील त्यांच्या हातून त्यांचा चांगला उपयोग होईल; आणि हकटखोर अथवा दुष्ट असतील त्यांच्या हातून वाईट होईल. असो; आतां हा अधिकार सर्वास कशावरून आला असं जर कोणी पुसेल तर त्यांचें उत्तर थोडें आहे. तें इतकेंच कीं, बाजारांतलं जिन्नस चांगला वाईट ठरवणें हा हक्क जसा हवा त्यास आहे, तसाच ग्रंथाचें गुणदोषविवेचन करण्याचाही साऱ्या वाचकांस आहे. वरील साम्य आमच्या कित्येक वाचकांस कदाचित् उपहासास्पद वाटेल; पण वस्तुतः पहातां ग्रंथकाराची आणि

दुकानदाराची गोष्ट अगदी साखी आहे. आलीकडे तर छापखाने निघाल्यापासून वरील माटय्य अधिकच दट झाले आहे; पण पूर्वीपासून जरी पाहिले तरी सगळी दुनिया हाच कोणी बाजार, यांत आपला ग्रंथरूप माल घेऊन कीर्तिरूप द्रव्याच्या आगेंनेच सर्व ग्रंथकार येतात असे म्हटल्यास कांहीं हरकत नाही. मग असे जर आहे तर बाजारांत दुकानदारांची जी दशा होते तीच ग्रंथकारांच्या कपाळीं आल्यास त्यांनीं कां वेद मानावा? म्हणजे हजारां गिन्हार्दिक आणि त्यांचीं हजारां बोळणीं तीं सर्व वरील दुकानवाल्यास निमूटपणें सोसणे जसें माग पडतं, त्याप्रमाणेंच लोकांचे आपल्या ग्रंथावर नानाप्रकारचे अभिप्राय ग्रंथकारांनं निमूटपणें ऐकून कां घेऊं नये? अथवा दुसरा दृष्टांत. रंगनूमीवर नाटकपात्र आले असतां त्याच्या अभिनयाची किंवा एकाद्या सभेंत कोणी वक्ते उठून त्यांनीं भाषणाम आरंभ केल्या असतां त्यांच्या वक्तृत्वाची परीक्षा करण्याचा अधिकार सर्व श्रोत्यांस नाही काय? आणि समजा की, वरील दोषेजण आपआपल्या कलेंत अत्यंत निपुण असतांही सगळ्यांनीं टाळ्या पिटल्या व हुरेंवडी करून दिली, तरी त्याबद्दल आपली मानहानि झालीशी वाटून त्या दोघांनीं सर्व लोकांवर वेअब्रू केल्याची जर फिर्याद केली, तर तें त्यांस किती शोभेल, व कोर्ट तरी काय जबाब देईल? तर या वरील दृष्टांतांवरून आमच्या वाचकांच्या तेव्हांच लक्षांत येईल की, कोणाच्याही ग्रंथावर कोणास हवें त्यास हवा तसा अभिप्राय प्रगट करण्याची पूर्ण मोकळीक आहे.

वरील गोष्ट इतकी स्पष्ट असतांही पुष्कळ लोकांस व त्यांतून विद्वान् व ज्ञाते म्हणविणाऱ्यांपैकींही कित्येकांस चांगलीशी कळत नाहीशी दिसते. कांहीं वर्षांपूर्वी 'विविधज्ञानविस्तारा' च्या एका अंकांत मोरोपंताविषयी कांहीं मजकूर लिहिला होता. त्यांत लिहिणारानें त्या कवीवर कांहीं त्वरी व कांहीं केवळ शुष्क अशीं दुपणें दिली होती. तीं त्या कवीच्या मजकाम न आवडून त्यांपैकीं

एकानें एके पत्रांत अगा मजकूर प्रसिद्ध केला कीं, पंतांचे कोणी पुरस्कर्ते जर या वेळेस असते तर त्यांनीं वरील लिहिणारावर बेअब्रूवदल फिर्याद ठोकली असती, पण तसें नसल्यामुळें हवें त्याने त्यावर हवे तम दोषारोप करावे अशी स्थिति झाली आहे. ही वेडी समजूत त्या लिहिणारास वरील गुन्ह्याचें स्वरूप पुरते मार्हात नसल्याच्या योगानें जडली हें उघडच आहे. असो; वरच्याप्रमाणेंच निबंधमालेच्या दहाव्या अंकांत जीं कांहीं मराठी कवीस आम्हीं दुपणें दिली आहेत तीं पाहूनही कित्यक नाखूप झाले असें आमच्या कार्नी आलें आहे. पण गुणदोषविवेचनाच्या अधिकागविषयीं वगैरे जो मजकूर वर लिहिला तो सगळा लक्षांत आणला असतां आम्हीं केले तें गैर केलें अशी समजूत थोड्यांच्चीच होईल, असा आम्हांस भरंवसा आहे. पण वरील अज्ञान आमच्या आठव्या अंकाच्या वेपेस तर आमच्या नजरेस पुष्कळच आलें. कित्येकांनीं मोठ्या गंभीर शूद्रेनें आम्हांस लायवे-लचा आकट वाचण्यास सांगितलें; कित्येकांनीं असा धाक घातला कीं, हें जर सरकारच्या कार्नी गेलें तर मोठें कठीण जाईल; कित्येकांस असें भय पडलें कीं, त्यांतील मजकूर लिहिण्यास आम्हांस कोटून बुद्धि सुचली कोण जाणें; कित्येकांनीं पुस्तक बंद केले जाईल असाही भविष्यवाद केला ! आमच्या दयाळू व सत्यभि-मानी ख्रिस्ती बंधूंनीं तर आम्हांवर जीं तरवार उपसली तीं तर अतीच भयंकर ! एखाद्या लुड्याची ठकविद्या जाणून त्याची पुंगी कोणी बंद केली असतां त्याचें जमें माथें फिरून जावें त्याचप्रमाणें लोकांत ज्ञानाचा उदय करणारे व सत्याचा दीप पाजळणारे आमचे बंधु अगदीं खवळून गेले आणि त्यांच्या शुभवर्तमानावर जे आम्हीं कांहीं आक्षेप काढले ते नाहींसें करून ख्रिस्ती धर्माचे सत्यत्व प्रतिपादन करण्यास जो त्यांनीं खटाटोप केला त्यास भगी-रथप्रयत्न म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं:—इतकेंच कीं, वरील शब्दांत कार्याच्या मिद्धीचा जो अर्थ गर्भित होतो तो बरीक वरील

ठिकाणी लागू पडत नाही ! असो, एकंदर्गित वरील प्रसंगावरून आमचे लोकांस आपले हक्क कितपत समजतात, व एकदां कायम होऊन वसलेली जीं मते ती मोडण्यास केवढा आयाम पडतो, हें स्पष्ट कळून येतें.

आम्हीं अद्याप लायबेलचा आकट वाचल्या नाही, व पुढेही वाचू कीं नाही याचा मंशयच आहे. पण आम्हांस येवढे स्पष्ट कळतें आहे कीं, जर मेकॉले, ज्ञानमन वगैरे हजारों मांड्या थोर मानलेल्या ग्रंथकारांनीं आपआपल्या ग्रंथांतून मोठमोठे कवी, इतिहासकार, तत्त्वज्ञ इत्यादिकांविषयी हवा तेवढा कडक मजकूर लिहिला आहे व तो सर्वांस मान्य आहे, जर पाप कवीने खुद्द बेकनला उद्देशून, " The greatest, brightest, meanest of mankind. " " सर्व मनुष्यांमध्ये अतिबुद्धिमान्, अतिचतुर, आणि अतिनीच ! " असे म्हटलें असतांही जर पोप-वर बेअत्र केल्याचा गुन्हा येत नाही, व त्या जगद्विख्यात अद्वितीय पंडिताची विद्वान् लोकांतील कीर्तिही लवमात्र मुद्दां कमी होत नाही; तर मेकॉले, मिल्ट यामारग्वे ग्रंथकार केवढेही मोठे असले, व त्यांस आम्हीं कितीही शिष्या दिल्या असल्या, तरी ही पण वरच्याप्रमाणेंच कोणतीही गांष्ट टरत नाही. तसेंच पाद्री लोकांनीं आज पांचपन्नास वर्षे हिंदु व इतर धर्माविरुद्ध सहस्रावधि अप्रयोजक ग्रंथ जर आजपर्यंत प्रसिद्ध केले आहेत, व अजूनही ' ज्ञानोदया—'सारख्या कर्पीची वडवड सतत सुरूच आहे, तर आमच्याच लोकांची लेखणी कोणी धरीलसें वाटत नाही. पण हेंचमे काय ? आमच्या 'सन्मान्य' पाद्री वंधूस खुद्द इंग्लंडांतच ख्रिस्ती धर्मावर लोकांचा केवढा विश्वास आहे हे माहीत नाही काय ? टॉमस् पेन, हासलम् वगैरे ग्रंथकारांनीं ' पवित्रशास्त्राची ' केवढी धूलधाण करून दिली आहे हेंही त्यांस टाऊक नसेल काय ? ह्युम्, गिबन्, दोब्रे मिल्ट, हे विलायती धर्माचे केवढे शत्रू होते हें कोणाम माहीत नाही ? नुकते कांहीं महिन्यापूर्वीच माजी जॉन्

स्टुभट मिह्ल यांचे ' धर्मावर तीन निबंध ' छापून ते लक्षावधि लोकांच्या पुस्तकालयांत जाऊन पडले हें कोण जाणत नाही ? आमच्या ' ज्ञानोदय ' महाराजांनी मेकॅले व मिह्ल या दोघांम हात देऊन सांवरलें, पण दोघांचेही ग्रंथ जर त्यांनी उगीच वरवर तरी वाचले असते, तर त्यांम कळून आलें अमनें कीं, यांची जगाच्या तारणाच्या प्रभूवर मोठीशी भक्ति होती असें नाही. असो; तिमरा मोठा आरोप बंडवाल्यांच्या नावांचा उल्लेख. निबंधमालेच्या बाराव्या अंकांत एका इंग्लिश इतिहासकाराचा तात्या टोण्याविषयी जो उतारा दिल्या आहे, व त्या शूर पुरुषाची खुद्द रसेल साहेबांनीं केलेली मोठी तारीफ त्यांत जी मोडी अक्षरांनी लिहिली आहे, ती वाचून आमच्या पाद्री बंधूशिवाय बाकी सर्वांची खात्री होईल कीं, ' महादुष्ट बंडवाल्यां ' च्या ही योग्य स्तुतीनें इंग्रजांची लेखणी ही केवळ विटाळतेच असें नाही; मग एतद्द शाय लिहिणाराची तर नाहींच नाही ! असो; तेव्हां एकंदरीत सारांश हाच कीं, कोणी केवढ्याही योग्यतेचा ग्रंथकार असला तरी त्यावर हवी तशी चर्चा करण्यास ह्या त्याम अधिकार आहे; आणि जोपर्यंत आपण कोणाच्या घरगुती वर्गेस गोष्टी न काढतां

१ हा नामांकित ग्रंथकार जर्गोद्वय्यात ' लंडन टैम्स ' पत्राचा बातमीदार होता. आदल्या वर्षी क्रिमियाच्या लढाईचा वृत्तांत त्या पत्रास पोंचवून बंडाच्या सालीं हा हिंदुस्तानांत आला होता. तेथील वृत्तांतहिऱ्या साहेबानें अगदीं चोख रीतीनें आपल्या देशीं कळविला. असो; एकंदरीत आमच्यावर राज्य करणाऱ्या लोकांच्या अनेक सद्गुणांपैकीं प्रत्यक्ष शत्रूंचीही वाहवा करण्याची जी औदार्यांनित सत्यप्रीति त्यांच्यांत दिसून येते ती परम आश्चर्यकारक खरी ! आणि आमच्या मेकॅले साहेबाप्रमाणें किंवा पाद्री बंधूप्रमाणें सगळेच सत्यनिष्ठ नाहींत हीह मोठ्याच आनंदाची गोष्ट होय !

केवल लौकिक संबंधाने कोणाविषयी बोलत आहो; तांवर त्याची हवी तशी शोभा केल्यास कांहीं गुन्हा होत नाही. इतकें मात्र खरें की, येवढें जो धाडस करील त्यानें त्याविषयी अगोदर आपणापार्शी तशीच कडेकोट तयारी करून ठेविली पाहिजे; आणि लोकांचा द्वेष जो त्याजवर येईल त्यानें ही आपण कचरणार नाही असा मनाचा पक्का धडा करून ठेवला पाहिजे.

१५. असा; आतां सरते शेवटीं वर सांगितलेल्या गुणांनीं विशिष्ट असे टीकाकार निपजले असतां भाषेचे व तद्वारा लोकांचें हित कोणते होते ते सांगतो. चांगलें वाईट अशी कांहींच निवडानिवड न करतां हवें ते अन्न खाल्लें असतां जसें शरीराचें पोषण होणें एकीकडेच राहून उलट्या त्यास व्याधि मात्र जडतात त्याचप्रमाणें ग्रंथवाचनाचीही गोष्ट होय. जे ग्रंथ खरोखर वाचण्यालायक असतील,—म्हणजे ज्यांची भाषासरणी उत्तम, विषय-प्रतिपादन प्रौढ व सरस, ज्यांपासून मनोरंजन किंवा उपदेश अथवा दोन्हीही एकदम प्राप्त होतात; असेच वाचणारांनीं वाचावें. पण हे होण्यास वरच्यासारखे ग्रंथ कोणते हें अगोदर अवश्य समजलें पाहिजे. हे ज्ञान वाचणारास प्रथमतः मुळींच नसतें. ते अनेक ग्रंथांचें बहुत काल जेव्हां सतत परिशीलन करावें तेव्हांच प्राप्त व्हावयाचे. तेव्हां अमुक ग्रंथ वाचण्यासारखा आहे आणि अमुक नाही हें ज्ञान वाचकांस करून देण्यास अर्थात् निराळेच लोक पाहिजेत. हे लोक टीकाकार होत. मागील काळच्या श्रीमंतांच्या घरीं जसे चाखे वाळगलेले असत, कीं त्यांनीं पदार्थ वाढायला आला असतां अगोदर आपण चाखून तो नीट उतरला असला तरच आपल्या यजमानांकडे जाऊं द्यावा. त्यांच्या सारखेंच कांहीं अशीं टीकाकर्त्यांचें काम होय. ग्रंथकार हे मुदपाकांतील पाकाध्यक्षांसारखे हात. आपली सर्व करामत खर्च करून

पदार्थ तयार करण्याचें त्यांचें काम; एकंदर वाचणारे लोक हे पाठावर बसलेल्या यजमानामारखे. त्यास जातीनें पदार्थांचा बरे-वाईटपणा फार करून कळायाचा नाहीच; आणि ग्रंथांचे गुणदोषपरीक्षक हे अर्थात्च वर सांगितलेल्या चाखंमंडळीमारखे; यांच्या सर्वांनुमतें किंवा बहुमतें जो पदार्थ पसार होईल तो मग पुढें खाशांकडे जायचा. असा; तर याप्रमाणें चांगलें गुणदोषविवेचक असले म्हणजे एकंदर लोकांचें त्यापासून येवढें हित होतें. हें एक झालें म्हणजे याच्या पोटी दुसऱ्याही अनेक गोष्टी आल्या. चांगले ग्रंथकार निवडले गेले म्हणजे तशांसच उत्तेजन मिळून त्यांच्या हातून उत्तरोत्तर भाषेची सुधारणा हात जाते. ते तिचें व्याकरण नीट बसवून तिजमधील अव्यवस्था मोडून टाकतात, आणि शेंकडो नवे शब्द व नवे प्रयोग वगैरे प्रचारांत आणून तिची अभिवृद्धि करतात. याप्रमाणें तिच्या ऊर्जितदशेंत एकदां आरंभ झाला म्हणजे कविजनपंगपरच्या प्रसादानें तिजवर अधिकाधिक कळा येऊं लागून कांहीं काळानें अभियुक्त भाषांच्या वर्गांत मोडूं लागण्याची तिचेठायीं योग्यता येते. ही योग्यता आली असतां ती भाषा लोकांत ज्ञानाचा प्रसार होण्यास केवढी साधनीभूत होते, व हा प्रसार देशाच्या वैभवाचें केवढें कारण आहे वगैरे गोष्टी सर्व विचारी मनुष्यांस भाहित आहेतच. असा; सरते शेवटीं हाही एक मोठा नफा सांगितला पाहिजे कीं, निःपक्षपात व सहृदय असे ग्रंथांचे परीक्षक असले म्हणजे बुद्धिमान् मनुष्यांस एरवींच्या साधारण लोकांप्रमाणें मूर्ख व दृष्ट अशा धनिकांचे आजय करण्याची किंवा वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या पुढें पुढें करून पदरीं लघुत्व घेण्याची बिलकूल गरज राहत नाही. तर त्यांच्या बुद्धिमत्त्वास

अप्यंत अनुकूल, उचित आणि शोभादायक जी निःस्पृहता व स्वतंत्रता ती खुशाल मिरवायाम मांपडते.

१. ही उत्कृष्ट सोय छापखाने निघाल्यापामून प्रथकारांस अनुकूल झाली आहे. इंग्लंडांत हिच्या योगाने संपत्तिमान् होऊन पुनः स्वतंत्र राहिलेला पहिला कवि पोप होय. यास होमरच्या महाकव्याच्या भाषांतरानें पन्नास हजारांवर रुपये मिळून वतनवाडी, बागवगीचा अशा धाटांत राहता आले. त्याने म्हटले आहे:—

“And thanks to Homer, since I live and thrive
Indebted to no prince or peer alive !”

याप्रमाणेंच सर् वॉल्टर स्कॉट यास पंधरा लाख रुपयांची व्यापारांत ठोकर लागली असतां आपल्या कादंबऱ्यांनी वेगरे ती त्यानें पैसानेपैसा फेडून टाकली ही गोष्ट सर्वप्रसिद्ध आहेच. आपल्या महाराणीजवळचे राजकवि टेनिसन् यांचीही प्राप्ति अशीच आहे. वर्षा दोन वर्षांनीं एकादें काव्य रचावें कीं तीन चार लाखांची वेगमी !
